तृतीया—[1]वच्छे, भत्तुणो बहुमदा होहि ।

(इत्याशिषो दत्त्वा गौतमीवर्जं निष्क्रान्ताः ।)

सख्यौ—(उपसृत्य ।) [2]सहि, सुहमज्जणं दे होदु ।

शकुन्तला—[3]साअदं मे सहीणं । इदो णिसीदह ।

उभे—(मङ्गलपात्राण्यादाय । उपविश्य ।) [4]हला, सज्जा होहि । जाव मङ्गलसमालम्भणं विरएम ।

शकुन्तला—[5]इदं पि बहु मन्तव्वं । दुल्लहं दाणिं मे सहीमण्डणं भविस्सदि त्ति । (इति बाष्पं विसृजति ।)

उभे—[6]सहि, उइअं ण दे मङ्गलकाले रोइदुं । (इत्यश्रूणि प्रमृज्य नाट्येन प्रसाधयतः ।)

प्रियंवदा—[7]आहरणोइदं रूवं अस्समसुलहेहिं पसाहणेहिं विप्पआरीअदि ।

---

१. वत्से, भर्तुर्बहुमता भव ।
२. सखि, सुखमज्जनं ते भवतु ।
३. स्वागतं मे सख्योः । इतो निषीदतम् ।
४. हला, सज्जा भव । यावन्मङ्गलसमालम्भनं विरचयावः ।
५. इदमपि बहु मन्तव्यम् । दुर्लभमिदानीं मे सखीमण्डनं भविष्यतीति ।
६. सखि, उचितं न ते मङ्गलकाले रोदितुम् ।
७. आभरणोचितं रूपमाश्रमसुलभैः प्रसाधनैर्विप्रकार्यते ।

रप्रसविनी भव । वत्से, भर्तुर्बहुमता भव । सुखमज्जनं सुस्नानं ते भवतु । स्वागतं मे सख्योः । इतो निषीदतम् । सज्जा भव । यावन्मङ्गलसमालम्भनं विरचयावः । इदमपि बहु मन्तव्यम् । दुर्लभमिदानीं मे सखीमण्डनं भविष्यतीति । उचितं न ते मङ्गलकाले रोदितुम् । अनेन भविष्यद्वियोगः सूचितः । अश्रूणि विसृ(प्रमृ)ज्येति त्रिपताकानामिकया नेत्रदेशगतया । त्रिपताकलक्षणमुक्तं प्राक् । नाट्येनेति त्रिपताकानामिकया तिलकं पार्श्वमुखसंदंशाभ्यामुभयकरस्थाभ्यां मालाभ्रमराभ्यां तालपत्रद्वयं कर्णपूरद्वयमित्यादि । तल्लक्षणानि तु—'अरालाङ्गुष्ठतर्जन्यौ लग्नाग्रे निम्नतां यतः । किंचिच्चेतनमध्यः स्यात्तदा संदंश उच्यते ॥ स त्रेधा स्यादग्रतश्च मुखतः पार्श्वतः क्रमात् । प्राङ्मुखः पार्श्वमुखः

(प्रविश्योपायनहस्तौ ।)

ऋषिकुमारकौ—इदमलंकरणम् । अलंक्रियतामत्रभवती ।

(सर्वा विलोक्य विस्मिताः ।)

गौतमी—वच्छ णारअ, कुदो एदं[1] ।

प्रथमः—तातकाश्यपप्रभावात् ।

गौतमी—किं[2] माणसी सिद्धी ।

द्वितीयः—न खलु । श्रूयताम् । तत्रभवता वयमाज्ञप्ताः शकुन्तलाहेतोर्वनस्पतिभ्यः कुसुमान्याहरतेति । तत इदानीं

क्षौमं केनचिदिन्दुपाण्डु तरुणा माङ्गल्यमाविष्कृतं
निष्ठ्यूतश्चरणोपभोगसुलभो लाक्षारसः केनचित् ।
अन्येभ्यो वनदेवताकरतलैरापर्वभागोत्थितै-
र्दत्तान्याभरणानि तत्किसलयोद्भेदप्रतिद्वन्द्विभिः ॥ ४ ॥

---

१. वत्स नारद, कुत एतत् ।
२. किं मानसी सिद्धिः ।

इत्यस्य लक्षणम्' इति । अराललक्षणमुक्तं प्राक्—'अङ्गुष्ठमध्यमाङ्गुल्यौ श्लिष्टाग्रे तर्जनी नता । यत्रोर्ध्वे विरले शेषे मकरो भ्रमरो भवेत् ॥ कर्णपूरे तालपत्रे कण्टकोद्धरणादिषु' इति । आभरणोचितं रूपमाश्रमसुलभैः प्रसाधनैर्विप्रकार्यते । विकृतं क्रियत इत्यर्थः । आभरणोचितमित्यनेन सूचितमाभरणम् । तद्द्वारा तदानयनकर्तृणामपि सूचनमार्थम् । इत्यृषिकुमारयोः प्रवेशः । विस्मिता इति । अकस्मादलंकारदर्शनेन तेषां चातिरमणीयत्वदर्शनेन । वत्स नारद, कुत एतत् । किं मानसी सिद्धिः । न खल्विति पूर्वस्योत्तररूपं भिन्नं वाक्यम् । **क्षौममिति** । केनचित्तरुणेन्दुवत्पाण्डु श्वेतम् । मङ्गलकर्मणि साधु मङ्गल्यम् । अनुपहतदशं गोरोचनाचित्रितपर्यन्तं युगलं चेत्यर्थः । अतएवाग्रे 'परिधेहि संपदं खोमजुअलं' [इति] । क्षौमं दुकूल[illegible] दत्तम् । केनचित्तरुणेत्यनुषज्यते । चरण उपभोगो रञ्जनादिस्तत्र सुलभो [illegible] अनेन विशेषणेनानेकप्रयत्नजनितचरणालेपनयोग्यताप्रसिद्धेति ध्व[illegible]रसोऽलक्तद्रवो निष्ठ्यूतो दत्तः । पूर्वोक्तरीत्यात्राप्यश्लीलपरिहारः [illegible] वृक्षेभ्यः किसलयोद्भेदा उद्भिद्यमानपल्लवाः । लक्षणया रक्ततरत्वको[illegible]म् । तत्प्रतिद्वन्द्विभिस्तत्प्रतिस्पर्धिभिः । तादृशैरिति यावत् । पूर्व[illegible]योत्थितैर्वनदेवताकरतलैराभरणानि दत्तानी-

प्रियंवदा—(शकुन्तलां विलोक्य ।) हला, इमाए अब्भुववत्तीए सूइआ दे भत्तणो गेहे अणुहोदव्वा राअलच्छि त्ति ।

(शकुन्तला व्रीडां रूपयति ।)

प्रथमः—गौतम, एह्येहि । अभिषेकोत्तीर्णाय काश्यपाय वनस्पतिसेवां निवेदयावः ।

द्वितीयः—तथा ।

(इति निष्क्रान्तौ ।)

सख्यौ—अए अणुवजुत्तभूसणो अअं जणो । चित्तकम्मपरिअएण अङ्गेसु दे आहरणविणिओअं करेम्ह ।

---

१. हला अनयाभ्युपपत्त्या सूचिता ते भर्तुर्गेहेऽनुभवितव्या राजलक्ष्मीरिति ।

२. अये, अनुपयुक्तभूषणोऽयं जनः । चित्रकर्मपरिचयेनाङ्गेषु त आभरणविनियोगं कुर्वः ।

त्यन्वयः । अत्र वनदेवताकरतलदत्ताभरणेन तस्या आजन्मावैधव्यसौभाग्ये आभरणानामनर्घत्वादि च व्यज्यते । तत्किसलयेति विशेषणावकाशदानाय तलग्रहणम् । आपर्वेतिविशेषणेन वनदेवतानामदृश्यत्वं सूचयता करतलभागस्यैव दृश्यत्वं वदता तासामेव करणत्वमस्तु किंतद्धस्ततलैरिति शङ्का निरस्ता । स्वभावोक्तिपर्यवसितेन तत्किसलयेति तद्विशेषणेन तेषूद्भेदयोग्यता ध्वनिता । उपमयोः संसृष्टिः । श्रुतिवृत्त्यनुप्रासौ अर्थावृत्तिर्हेतुश्च । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् । 'अन्यैस्तैः' इति पठित्वा कर्तृप्रक्रमभङ्गः परिहर्तव्यः । करतलैरित्यस्य करणत्वात्केचनात्र समादधते । पूर्वार्धे वृक्षाणां सेवासूचनमुत्तरत्र वनदेवतानामिति तत्कर्तृकत्वमेवोचितमिति तन्न सम्यक् । करणत्वेनापि तदुपपत्तेः । अन्यथा पूर्वार्धवत्करणानुपादानेऽपि तत्संभवात् । किं च पूर्वत्र 'वनस्पतिभ्यः पुष्पाण्याहरत' इत्युत्तरत्र 'काश्यपाय वनस्पतिसेवां निवेदयावः' इति शिष्ययोर्वाक्येन विरोधः स्यात् । अतः पूर्वोक्तमेव ज्यायः । शब्दानुपादान एकपर्वमात्रः [illegible] स्याद्भागशब्दोपादानेऽपि तु पर्वत्रयमपि प्रतीयत इति नावकरत्वम् [illegible] दानासंभवादौपम्यासंगतेश्च । अनयाभ्युपपत्त्यानुग्रहेण सूचिता [illegible] भवितव्या राजलक्ष्मीरिति । 'प्रविश्योपायनहस्तौ' इत्यादिनैतदन्ते [illegible] मुपक्षिप्तम् । तल्लक्षणं तु—'यत्तु सातिशयं वाक्यं तदुदाहरणं [illegible] । वृक्षाणां चेतनवद्वनदेवताहस्तैरलंकारदानवचनात्सातिश [illegible] त्वं प्रकटमेव । अनुपयुक्तभूषणोऽधृतालंकारोऽयं जनः । [illegible] भ्याभरणविनियोगं

शकुन्तला—जाणे वो णेउणं[1] ।

(उभे नाट्येनालंकुरुतः ।)

(ततः प्रविशति स्नानोत्तीर्णः काश्यपः ।)

काश्यपः—

यास्यत्यद्य शकुन्तलेति हृदयं संस्पृष्टमुत्कण्ठया
कण्ठः स्तम्भितबाष्पवृत्तिकलुषश्चिन्ताजडं दर्शनम् ।
वैक्लव्यं मम तावदीदृशमिदं स्नेहादरण्यौकसः
पीड्यन्ते गृहिणः कथं न तनयाविश्लेषदुःखैर्नवैः ॥ ५ ॥

(इति परिक्रामति ।)

---

१. जाने वां नैपुणम् ।

कुर्वः । जाने वां नैपुणम् । नाट्येनेति कर्तरीमुखेनालक्तकेन पादरञ्जनम् । हंसास्येन च्यूतसंदंशेनोर्मिकापरिधापनम् । एवमन्यदप्यनुसंधेयम् । कर्तरीमुखलक्षणं यथा—'अश्लिष्टा मध्यमा पृष्ठे संस्थिता तर्जनी यदा । त्रिपताकस्य हस्तस्य तदा स्यात्कर्तरीमुखः । अलक्तकादिना पादरञ्जने' इति । हंसास्यलक्षणमुक्तं प्राक् । यास्यतीति । अद्याधुना शकुन्तला यास्यति । न तु याता नापि याति, अपि तु यास्यतीति मनसि कृतमात्र एवेति भावः । इति कृत्वा हृदयमुत्कण्ठया संस्पृष्टम् । समातिशयो द्योत्यते । अत्रोद्देश्यप्रतिनिर्देश्यप्रक्रम इन्द्रियाणां स्वविषयाग्राहकत्वं च हृदयपदोपादानमन्तरेण न स्फुरतीति तत्पदोपादानम् । तेन नार्थपौनरुक्त्यम् । स्तम्भिता या बाष्पस्य वृत्तिः प्रवृत्तिः । आरम्भ इति यावत् । तया कलुषः स्वरभङ्गवान्कण्ठः । स्तम्भितत्वे कारणं पुरुषगतधैर्यम् । तेन निर्हेतुत्व न शङ्क्यम् । हेत्वलंकारस्य गम्यत्वं । प्रवृत्तस्य स्तम्भयितुमशक्यत्वाद्वृत्तिपदोपादा[illegible] एतेन स्फुटं वाचोऽप्रवृत्ति र्वनिता । दर्शनं तत्तदिन्द्रियजं ज्ञानम् । चिन्त[illegible] स्वविषयाग्राहकम् । मनसश्चिन्तया ग्रस्तत्वात्तेन विना तदग्राहकत्वं त[illegible] तावदादावेवेदृशमनिर्वचनीयमिदमनुभूयमानं स्नेहात्प्रीतिभावाद्वैक्लव्यं [illegible]ीदृशं मम । अरण्यौकसो वनवासिनः । अनेन तद्योग्यताप्यसंभावनी[illegible] । गृहिणो गृहनिवासिनः । तद्दुःखाभिज्ञा इति भावः । नवैः प्रथमोत्प[illegible]ादौ पूर्वानुभूतत्वान्न तथा दुःखमिति भावः । गृहिण इति व्यतिरे[illegible]च्छेकानुप्रासौ । इतिशब्दोपादानाद्धेतुरपि । अनन्तरोक्तमेव वृत्तम् [illegible] चिन्तया' इति पठित्वोद्देश्यप्रतिनिर्देश्यप्रक्र-

सख्यौ—हला सउन्दले, अवसिदमण्डणासि। परिधेहि संपदं खोमजुअलं।

(शकुन्तलोत्थाय परिधत्ते।)

गौतमी—जादे, एसो दे आणन्दपरिवाहिणा चक्खुणा परिस्सजन्तो विअ गुरू उवट्ठिदो। आआरं दाव पडिवज्जस्स।

शकुन्तला—(सव्रीडम्।) ताद, वन्दामि।

काश्यपः—वत्से,

यथातेरिव शर्मिष्ठा भर्तुर्बहुमता भव।
सुतं त्वमपि सम्राजं सेव पूरुमवाप्नुहि॥ ६॥

गौतमी—भअवं, वरो क्खु एसो। ण आसिसा।

काश्यपः—वत्से, इतः सद्योहुताग्नीन्प्रदक्षिणीकुरुष्व।

(सर्वे परिक्रामन्ति।)

काश्यपः—(ऋक्छन्दसाशास्ते।)

---

१. हला शकुन्तले, अवसितमण्डनासि। परिधत्स्व सांप्रतं क्षौमयुगुलम्।
२. जाते, एष त आनन्दपरिवाहिणा चक्षुषा परिष्वजमान इव गुरुरुपस्थितः। आचारं तावत्प्रतिपद्यस्व।
३. तात, वन्दे।
४. भगवन्, वरः खल्वेषः नाशीः।

नभङ्गः परिहर्तव्यः। 'दृष्टिर्ज्ञानेऽक्ष्णि दर्शने' इति कोशादर्थः स एव। 'कथं न तनया–' इति काक्वा योज्यम्। अवसितमण्डना समाप्तभूषणासि। परिधत्स्व सांप्रतं क्षौमयुगुलम्। जाते, एष त आनन्दपरिवाहिना(णा) चक्षुषा परिष्वजन्निवेत्युत्प्रेक्षा। गुरुः कण्व उपस्थितः प्राप्तः। आचारमभ्युत्थानवन्दनादिकं प्रतिपद्यस्व। तात, वन्दे। **ययातेरिति**। अनेन क्रमलक्षणमङ्गमुपक्षिप्तम्। 'तत्त्वोपलब्धिरिष्टस्य क्रम इत्यभिधीयते' इति। आशीर्वादव्याजेन तस्य वरत्वेन च कथनादाशीर्लक्षणो नाट्यालंकारोऽपि। 'आशीरिष्टजनाशंसा' इति तल्लक्षणात्। वरः खल्वेषः नाशिषः। ऋक्छन्दसेन ऋक्छन्दोग्रथितेन वाक्येनेति

अमी वेदिं परितः क्लृप्तधिष्ण्याः
समिद्वन्तः प्रान्तसंस्तीर्णदर्भाः ।
अपघ्नन्तो दुरितं हव्यगन्धै-
र्वैतानास्त्वां वह्नयः पावयन्तु ॥ ७ ॥

प्रतिष्ठस्वेदानीम् । (सदृष्टिक्षेपम् ।) क्व ते शार्ङ्गरवमिश्राः ।

(प्रविश्य ।)

शिष्यः—भगवन्, इमे स्मः ।

काश्यपः—भगिन्यास्ते मार्गमादेशय ।

शार्ङ्गरवः—इत इतो भवती ।

(सर्वे परिक्रामन्ति ।)

काश्यपः—भो भोः संनिहितास्तपोवनतरवः,

पातुं न प्रथमं व्यवस्यति जलं युष्मास्वपीतेषु या
नादत्ते प्रियमण्डनापि भवतां स्नेहेन या पल्लवम् ।
आद्ये वः कुसुमप्रसूतिसमये यस्या भवत्युत्सवः
सेयं याति शकुन्तला पतिगृहं सर्वैरनुज्ञायताम् ॥ ८ ॥

यावत् । **अमी इति** । अमी पुरतः परिदृश्यमानाः क्लृप्तधिष्ण्याः क्लृप्तस्थानाः । 'धिष्ण्यं स्थाने गृहे भेऽग्नौ' इत्यमरः । अनेन त्रित्वमुक्तम् । समिद्वन्तः ससमिधः ॥ पदसंज्ञायां जश्त्वम् । प्रान्तसंस्तीर्णेति च विशेषणद्वयेन सद्योगतत्वेन प्रकाशमानत्वाच्छुभसूचकत्वं ध्वन्यते । अपघ्नन्तो नाशयन्तः । वैताना यज्ञसंबन्धिनः । परिकरालंकारः । तपोवनतरव इत्यस्य श्लोकेन संबन्धः । **पातुमिति** । न विद्यते पीतं पानमेषां तेऽपीताः । 'अर्शआदित्वादच्' । तथा च महाभाष्ये—'अकारो मत्वर्थीयो विभक्तमेषामस्तीति विभक्ताः, पीतमेषामस्तीति पीताः' इति । अथवोत्तरपदलोपो द्रष्टव्यः । 'विभक्तधना विभक्ताः, पीतोदकाः पीताः' इति । तत्र लोपशब्दार्थमाह कैयटः—'गम्यमानस्याप्रयोग एव लोपोऽभिमतः । विभक्ता भ्रातर इत्यत्र धनस्य यद्विभक्तत्वं तद्भ्रातृषूपचर्यते । पीतोदका गाव इत्यत्राप्युदकस्य पीतत्वं गोष्वारोप्यते' इति । तदभिप्रायेणैव पूर्वव्याख्या । युष्मास्व-

(कोकिलरवं सूचयित्वा ।)

अनुमतगमना शकुन्तला
तरुभिरियं वनवासबन्धुभिः ।
परभृतविरुतं कलं यथा
प्रतिवचनीकृतमेभिरीदृशम् ॥ ९ ॥

(आकाशे ।)

रम्यान्तरः कमलिनीहरितैः सरोभि-
श्छायाद्रुमैर्नियमितार्कमयूखतापः ।
भूयात्कुशेशयरजोमृदुरेणुरस्याः
शान्तानुकूलपवनश्च शिवश्च पन्थाः ॥ १० ॥

(सर्वे सविस्मयमाकर्णयन्ति ।)

पीतेषु सा जलं पातुं न व्यवस्यतीत्येतावत्युच्यमाने पूर्वकालतायाः प्राप्तत्वात्प्रथममिति पदमनर्थकमिति चेन्न । तदायमर्थः संपन्नः । यदा यदास्या जलपानव्यवसायस्तदा तदा युष्मास्वपीतेषु नेति । अयं चार्थो नाभिप्रेतः । ततः प्रथममिति पानक्रियाविशेषणम् । तेन युष्मास्वपीतेषु प्रथमं जलं पातुं न व्यवस्यति । भवत्सूदकव्यतिरेकेण प्रथमं जलपानं न करोतीत्यर्थः । व्यवस्यतीति वर्तमानप्रत्ययेनाधुनाप्येतदवस्थाया अपि तन्निर्वाह इति ध्वन्यते । एवमग्रिमवर्तमानप्रत्यययोरपि व्यञ्जकत्वं बोद्धव्यम् । प्रियमण्डनापीत्यनेन ग्रहणयोग्यता सूचिता । भवतां पल्लवमवतंसादि कर्तुं स्नेहेन नादत्ते । वो युष्माकमाद्ये प्रथमे कुसुमप्रसूतिसमये पुष्पोत्पत्तिकाले यस्या उत्सवो भवति । फलसमयजो हर्षातिशयो वक्तुमेव न शक्यत इत्याशयः । सेयं प्रत्यक्षपरिदृश्यमाना शकुन्तला पतिगृहं याति । सर्वैः संभूयेत्यर्थः । अनुज्ञायताम् । प्रत्येकानुज्ञादाने कालविलम्बो भविष्यतीत्याशयः । पतिगृहमित्यनेनानुज्ञानस्योचितसमयत्वं ध्वनितम् । चेतनव्यवहारसमारोपात्समासोक्तिः । वृत्तिश्रुतिच्छेकानुप्रासाः हेतुश्च । वृत्तमनन्तरोक्तम् । कोकिलरवं सूचयित्वेति नेपथ्यगतनटत्वेन । ते हि सुशिक्षिताः सर्वे शकुन्तशब्दं कुर्वन्ति । **अनुमतेति** । इयं शकुन्तला वनवासबन्धुभिरिति रूपकम् । तरुभिरनुमतगमना यथा कलं परभृतविरुतं कोकिलकूजितं तरुभिरीदृशं प्रत्यक्षतोऽनुभूयमानं प्रतिवचनीकृतं । विरुतस्य प्रतिवचनेन रूपेण प्रतिरूपयोगात्परिणामः । एवं पूर्वत्रापि । अनुप्रासश्च । अपरवक्त्रं वृत्तम् । **रम्यान्तर इति** । कमलिनीभिर्हरितैः श्याम-लैरिति तद्गुणालंकारः । अनेन कमलिनीव्याप्तत्वं ध्वन्यते । कमलिनीशब्देन

गौतमी—जादे, ण्णादिजणसिणिद्धाहिं अणुण्णादगमण्मसि तवोवणदेवदाहिं । पणम भअवदीणं ।

शकुन्तला—(सप्रणामं परिक्रम्य । जनान्तिकम् ।) हला पिअंवदे,

१. जाते, ज्ञातिजनस्निग्धाभिरनुज्ञातगमनासि तपोवनदेवताभिः । प्रणम भगवतीः ।

२. हला प्रियंवदे,

कमलसंयोगोऽपि । अत एव न बिसिन्यादिपदप्रयोगः । एतादृशैः सरोभी रम्याण्यन्तराणि मध्यानि यस्य सः । एतेन कोमलाङ्ग्यास्तन्व्याः कदाचनादृष्टशरण(?)-स्तृषादिपीडाभावो ध्वन्यते । सरोभिरिति बहुवचनेन प्रतिपदं सरसः सत्त्वं सूचितम् । छायाप्रधाना द्रुमास्तैः । तरुमात्रेणार्कतापनिरासः कर्तुं न शक्यत इति छायाप्रधानत्वविशेषणं बहुवचनमपि । तेन विश्रान्तिस्थलसत्त्वं व्यज्यते । विशेषणप्रक्रमभङ्गश्च निरस्तः । नियमितो निषिद्धोऽर्कस्य मयूखा दीप्तयस्तासां तापो यत्र सः । 'मयूखस्त्विट्करज्वालासु' इत्यमरः । अत्रार्कस्य दीप्त्यविनाभावेऽपि पुनर्दीप्तिग्रहणेन मध्याह्नस्था दीप्तिर्लक्ष्यते । तापाधिक्यं फलम् । 'अर्कमरीचितापसः' इति पाठे 'उष्णमरीचिः' इति पठनीयम् । अनेन पूर्वव्यङ्ग्यसहकृतो गमने दुःखाभावो व्यज्यते । कुशेशयस्याम्बुजस्य रजोवन्मृदू रेणुर्यत्र सः । अनेन चरणानुपघातो व्यज्यते । शान्तो मन्दोऽनुकूलः पवनो यत्र सः । अत एव शिवः शुभः पन्था अस्या भूयात् । अत्रैकश्चकारो विशेषणानां समुच्चये द्वितीयस्त्वनुपपन्नः । शिवश्चेत्यस्य समुच्चये भविष्यतीति चेत्तर्हि पूर्वविशेषणचतुष्टयेऽपि चकार उपादातव्यः स्यान्न चोपात्तः । तेनायमर्थः । शान्तोऽनुकूलश्चासौ पवनश्च स पन्थाश्च शिवो माङ्गल्यरूपः सुखप्रदश्च । 'अर्शआदित्वादच्' । भूयादिति । 'शिवं मोक्षे सुखे भद्रे' इति विश्वः । वायुमार्गयोरुभयोः प्राकरणिकत्वात्तुल्ययोगिता विशेषणत्रयमत्रापि योज्यम् । अत एव शान्त्येत्यादिपदं समस्तं कृतम् । तत्राद्यविशेषणद्वयेन सौगन्ध्यं शीतलत्वं चोक्तम् । शान्तेति मन्दत्वम् । अनुकूलेति शकुनसूचकम् । कुशेशयेत्यनेन वायोर्यातुमुक्तम्(?) । तेन किंचिदशकुनसूचकत्वम् । योग्येन वायुना योग्यस्य पथः संबन्धद्योतनात्समालंकारो व्यङ्ग्यः । परस्परोपकरणादन्योन्यालंकारोऽपि । वृत्तिश्रुत्यनुप्रासौ । उपमाहेतुपरिकरालंकाराः । वसन्ततिलकावृत्तम् । पांसुलत्वेन राजकन्याज्ञानुमानादनुमानलक्षणमङ्गमुपक्षिप्तम् । तल्लक्षणं दशरूपके—'अभ्यूहो लिङ्गतोऽनुमा' इति । जाते, ज्ञातिजनवत्स्निग्धाभिरनुज्ञातगमनासि तपोवनदेवताभिः । प्रणम भ-

णं अज्जउत्तदंसणुस्सुआए वि अस्समपदं परिच्चअन्तीए दुक्खेण मे चलणा पुरदो पवट्टन्ति।

प्रियंवदा—ण केवलं तवोवणविरहकादरा सही एव्व। तुए उवट्ठिदविओअस्स तवोवणस्स वि दाव समवत्था दीसइ।

उग्गलिअदब्भकवला मिआ परिच्चत्तणच्चणा मोरा।
ओसरिअपण्डुपत्ता मुअन्ति अस्सू विअ लदाओ॥ ११॥

शकुन्तला—(स्मृत्वा।) तादं, लताबहिणिअं वणजोसिणिं दाव आमन्तइस्सं।

काश्यपः—अवैमि ते तस्यां सोदर्यस्नेहम्। इयं तावद्दक्षिणेन।

---

१. नन्वार्यपुत्रदर्शनोत्सुकाया अप्याश्रमपदं परित्यजन्त्या दुःखेन मे चरणौ पुरतः प्रवर्तेते।

२. न केवलं तपोवनविरहकातरा सख्येव। त्वयोपस्थितवियोगस्य तपोवनस्यापि तावत्समवस्था दृश्यते।

उद्गलितदर्भकवला मृग्यः परित्यक्तनर्तना मयूराः।
अपसृतपाण्डुपत्रा मुञ्चन्त्यश्रूणीव लताः॥

३. तात, लताभगिनीं वनज्योत्स्नां तावदामन्त्रयिष्ये।

गवतीः। नन्वार्यपुत्रदर्शनोत्सुकाया अप्याश्रमपदं परित्यजन्त्या दुःखेन मे चरणौ पुरतः प्रवर्तेते। अनेन वधूनां नाभिगृहत्यागे दुःखातिशयो व्यज्यते न केवलं तपोवनविरहकातरा सख्येव। त्वयोपस्थितवियोगस्य संप्राप्तविरहस्यापि। न तु भूतवियोगस्य, न च भवद्वियोगस्येत्यपेरर्थः। तपोवनस्याचेतनस्यापि समवस्था दृश्यते। अवस्थामेव गाथिकया कथयति—**उग्गलिअेति**। उद्गलितदर्भकवला मृग्यः परित्यक्तनर्तना मयूराः। अपसृतपाण्डुपत्रा मुञ्चन्त्यश्रूणीव लताः। उद्गलिताश्चर्विता अपि। मुखाद्बहिर्निःसृता इत्यर्थः। णिचा दुःखातिशयो ध्वन्यते। उभयोस्तिर्यक्त्वेऽपि सहवासिनाभ्यासात्तथोक्तम्। अनेन वध्वाः पतिगृहगमने पितृकुलजनस्य दुःखातिशयो व्यज्यते। बन्धुव्यवहारसमारोपात्समासोक्तिः। उत्प्रेक्षानुप्रासश्च। तात, लताभगिनीं वनज्योत्स्नां तावदामन्त्रयिष्ये। लताभगिनी-

शकुन्तला—(लतांमुपेत्य ।) वणजोसिणि, चूदसंगता वि मं पच्चालिङ्ग इतोगदाहिं साहाबाहाहिं । अज्जप्पहुदि दूरपरिवत्तिणी भविस्सं ।

काश्यपः—

संकल्पितं प्रथममेव मया तवार्थे
भर्तारमात्मसदृशं सुकृतैर्गता त्वम् ।
चूतेन संश्रितवती नवमालिकेय-
मस्यामहं त्वयि च संप्रति वीतचिन्तः ॥ १२ ॥

इतः पन्थानं प्रतिपद्यस्व ।

शकुन्तला—(सख्यौ प्रति ।) हला, एसा दुवेणं वो हत्थे णिक्खेवो ।

१. वनज्योत्स्ने, चूतसंगतापि मां प्रत्यालिङ्गेतोगताभिः शाखाबाहाभिः । अद्यप्रभृति दूरपरिवर्तिनी भविष्यामि ।

२. हला, एषा द्वयोर्युवयोर्हस्ते निक्षेपः ।

मिति परिणामालंकारः । वनज्योत्स्ने, चूतसंगतापि मां प्रत्यालिङ्गेतोगताभिः शाखाबाहाभिः । एकदेशविवर्ति रूपकम् । चूतसंगतापीत्यत्र भर्तुः स्नेहादप्यधिकः सोदर्यस्नेह इत्यपिना ध्वन्यते । अद्यप्रभृति दूरमत्यर्थं परिवर्तनं व्याधुट्य गमनं यस्याः सा तादृशी भविष्यामि । **संकल्पितमिति** । मया तपोनिधिना सदा तवार्थे त्वत्प्रयोजननिमित्तम् । प्रयोजनं च योग्यसमागम एव । प्रथममेव संकल्पितं मनसाभीप्सितं त्वं सुकृतैः पुण्यैर्मत्कृतैः स्वयं पूर्वजन्मोपार्जितैर्वात्मसदृशमभिजनगुणैः सौन्दर्येण च वयसा च । केवलं त्वद्भरणान्नापि तु त्रिभुवनभरणाद्भर्तारं गता प्राप्तासि । योग्यसमागमश्चिन्तितोऽपि पुण्यातिशयादेव भवतीति भावः । इयं पुरतो दृश्यमाना सुष्ठु कृतैः करणैर्निकटरोपणैरालवालादिपूरणैर्नवमालिका चूतेन सह संश्रितवती । अत्र नायकव्यवहारारोपात्समासोक्तिः । उभयोः प्राकरणिकत्वात्तुल्ययोगिता च । अतएवाह—संप्रत्यस्यां त्वयि वीतचिन्तो विशेषेण गतचिन्तः योग्येन योग्यसमागमात्समालंकारः । परस्परोपकरणादन्योन्यालंकारो व्यङ्ग्यः । हेत्वनुप्रासौ । वृत्तमनन्तरोक्तम् । शकुन्तलापरिगृहीतेति तस्याः संतोषोत्पादनार्थमस्यामिति पूर्वनिर्देशः । तेन क्रमप्रक्रमभङ्गः परिहृतो भवति । 'त्वय्यत्र चाहमिति संप्रति' इति पठित्वा वा परिहर्तव्यः । अस्मिन्पाठे यथासंख्यालंकारः । एषा वनज्योत्स्ना द्वयोर्ननु निश्चितं युवयोर्हस्ते निक्षेपः ।

सख्यौ—अअं जणो कस्स हत्थे समप्पिदो[1] । (इति बाष्पं विहरतः ।)

काश्यपः—अनसूये, अलं रुदित्वा । ननु भवतीभ्यामेव स्थिरीकर्तव्या शकुन्तला ।

(सर्वे परिक्रामन्ति ।)

शकुन्तला—[2]तादि, एसा उडजपज्जन्तचारिणी गब्भमन्थरा मअवहू जदा अणघप्पसवा होइ तदा मे कंपि पिअणिवेदइत्तअं विसज्जइस्सह ।

काश्यपः—नेदं विस्मरिष्यामः ।

शकुन्तला—(गतिभङ्गं रूपयित्वा ।) [3]को णु क्खु एसो णिवसणे मे सज्जइ । (इति परावर्तते ।)

काश्यपः—वत्से,

यस्य त्वया व्रणविरोपणमिङ्गुदीनां
तैलं न्यषिच्यत मुखे कुशसूचिविद्धे ।

१. अयं जनः कस्य हस्ते समर्पितः ।

२. तात, एषोटजपर्यन्तचारिणी गर्भमन्थरा मृगवधूर्यदानघप्रसवा भवति तदा मह्यं कमपि प्रियनिवेदयितृकं विसर्जयिष्यथ ।

३. को नु खल्वेष निवसने मे सज्जते ।

इति परिणामः । अयं जनः कस्य हस्ते समर्पितः । तात, एषोटजपर्यन्तचारिणी गर्भमन्थरा मृगवधूर्यदानघप्रसवा सुप्रसवा भवति तदा मह्यं कमपि प्रियनिवेदयितृकं विसर्जयिष्यथ । गतिभङ्गं रूपयित्वेति । ऊरूद्वृत्तया चार्या । तल्लक्षणं तु—'पार्ष्णिः पादस्य चेदग्रतलसंचरसंज्ञितः । अन्याङ्घ्रिपृष्ठाभिमुखो विपर्यासोऽथवा भवेत् ॥ आभ्यन्यजङ्घनमिता जङ्घा चेन्नतजानुका । तज्ज्ञेर्ष्यागतिभङ्गेषु चार्यूरूद्वृत्तसंज्ञिता (?) ॥' इति । को नु खल्वेष निवसने मे सज्जते । परावर्तत इति । अपक्रान्तया चार्या । तल्लक्षणं तु—'बद्धां विधाय चारीं चेदुद्धृत्याङ्घ्रिं च कुञ्चितम् । पार्श्वे विनिक्षिपेच्चारीमपक्रान्तां तदादिशेत् ॥ ऊरुद्वयस्य वलनं जङ्घास्वस्तिकसंयुतम् । भङ्क्त्वा वा स्वस्तिकं पादतलाग्रे मण्डलभ्रमम्' ॥ कृत्वा पार्श्वगतं स्वं स्वं यत्र बद्धेति सा मता (?) ॥' इति । यस्येति । त्वयात्यन्तदयार्द्रया । मातृभूतयेत्यर्था-

श्यामाकमुष्टिपरिवर्धितको जहाति
सोऽयं न पुत्रकृतकः पदवीं मृगस्ते ॥ १३ ॥

शकुन्तला—वच्छ, किं सहवासपरिच्चाइणिं मं अणुसरसि । अचिरप्पसूदाए जणणीए विणा वड्ढिदो एव्व । दाणिं पि मए विरहिदं तुमं तादो चिन्तइस्सदि । णिवत्तेहि दाव । (इति रुदती प्रस्थिता ।)

काश्यपः—

उत्पक्ष्मणोर्नयनयोरुपरुद्धवृत्तिं
बाष्पं कुरु स्थिरतया विहतानुबन्धम् ।

१. वत्स, किं सहवासपरित्यागिनीं मामनुसरसि । अचिरप्रसूतया जनन्या विना वर्धित एव । इदानीमपि मया विरहितं त्वां तातश्चिन्तयिष्यति । निवर्तयस्व तावत् ।

न्तरसंक्रमितम् । यस्य कुशानां सूचिभिः सूच्याकारैरग्रैर्विद्धे कृतक्षते । सूचीशब्दस्तीक्ष्णाग्रत्वेन संबन्धेनाग्रं लक्षयन्वेधयोग्यतातिशयं ध्वनयति । कश्चित्तु वेधस्याग्रेणैव संभवादवकरत्वं मन्यते । तदा कुशा एव सूचय इति रूपकसमासेन व्याख्येयम् । वेधस्य साधकस्य सत्त्वात् । ननूपमासमासेऽपि स न बाधक इति स एवास्त्विति चेन्न । एतस्मिंस्तु समासे पूर्वपदप्राधान्यात्तत्कृतवेधस्य दारुणत्वं न प्रतीयते । रूपकसमासे तूत्तरपदप्राधान्याद्वेधानां बुद्धिपूर्वकपदत्वेन दारुणत्वप्रतीतेः स एव ज्यायान् । मुखे व्रणविरोपणं व्रणशमकमिङ्गुदी तापसतरुस्तत्फलतैलं न्यषिच्यत सिक्तम् । दत्तमिति यावत् । सोऽयमग्रे दृश्यमानो मृगः श्यामाको धान्यविशेषस्तन्मुष्टिभिः परिवर्धितः । कः समासान्तः । स्वयमत्तुमसमर्थस्य श्यामाकान्मुष्टौ गृहीत्वा मुखेऽर्पितवतीत्यादि पोषणप्रकारं सूचयितुं मुष्टिपदोपादानम् । सोऽयमित्यादिना जन्मारभ्य यावन्मृगत्वं प्राप्तस्तावत्त्वयैवं पोषित इति व्यज्यते । ते तव पुत्रकृतकः कृत्रिमपुत्रः । आहिताग्निपाठात्परनिपातः । पदवीं मार्गं न जहाति । त्वदनुगामी भवतीत्यर्थः । मृगस्वभावोक्तिः । त्वविरो तकोतक इति छेकश्रुतिवृत्त्यनुप्रासाः । वृत्तमनन्तरोक्तम् । वत्स, किं सहवासपरित्यागिनीं मामनुसरसि । अचिरप्रसूतया जनन्या विना वर्धित एव । इदानीमपि मया विरहितमपि त्वाम् । इत्यनेन स्वस्य मातृतुल्यस्नेहत्वं ध्वनितम् । तातश्चिन्तयिष्यति । निवर्तस्व तावत् । उत्पक्ष्मणोरिति । उदूर्ध्वे पक्ष्मणी ययोर्लोचनयोर्विषय उपरुद्धा वृत्तिः

अस्मिन्नलक्षितनतोन्नतभूमिभागे
मार्गे पदानि खलु ते विषमीभवन्ति ॥ १४ ॥

शार्ङ्गरवः—भगवन्, उदकान्तं स्निग्धो जनोऽनुगन्तव्य इति श्रूयते। तदिदं सरस्तीरम्। अत्र संदिश्य प्रतिगन्तुमर्हसि।

काश्यपः—तेन हीमां क्षीरवृक्षच्छायामाश्रयामः।

(सर्वे परिक्रम्य स्थिताः।)

काश्यपः—(आत्मगतम्।) किं नु खलु तत्रभवतो दुष्यन्तस्य युक्तरूपमस्माभिः संदेष्टव्यम्। (इति चिन्तयति।)

शकुन्तला—(जनान्तिकम्।) हला, पेक्ख। णलिणीपत्तन्तरिदं वि सहअरं अदेक्खन्ती आदुरा चक्कवाई आरडदि दुक्करं अहं करेमि त्ति।

अनसूया—सहि, मा एव्वं मन्तेहि।

---

१. हला, पश्य नलिनीपत्रान्तरितमपि सहचरमपश्यन्त्यातुरा चक्रवाक्यारौति दुष्करमहं करोमीति।

२. सखि, मैवं मन्त्रय।

प्रवर्तनं यस्य तं बाष्पं स्थिरतया स्थैर्येण। धैर्येणेति यावत्। विहतो दूरीकृतोऽनुबन्धः पुनःपुनरुत्पत्तिर्यस्य तं कुरु। उत्पन्नमश्रूर्ध्वाकृतैः पक्ष्मभी रुद्धं तदधिकं चेत्तदधःपतनेऽमङ्गलमिति त्वं निरुन्द्धीति भावः। उत्पक्ष्मणोरिति विशेषणदानार्थं नयनपदम्। अन्यथा बाष्पस्य तदविनाभावित्वादार्थं पौनरुक्त्यं स्यात्। अत्र हेतुमाह—अस्मिन्निति। खलु यस्मादर्थे। न लक्षितो दृष्टो नतोन्नतो भूमिभागो यत्र तस्मिन्मार्गे ते तव पदानि विषमीभवन्ति। उच्चावचेषु निपतन्तीत्यर्थः। अत्र यात्रासमयेऽमङ्गलशब्दोच्चारणमपि नोचितमिति तच्छ्रवणेन तस्या आशङ्का भविष्यतीति विषमपदत्वं हेतुत्वेनोक्तम्। पदार्थवाक्यार्थरूपयोः काव्यलिङ्गयोः संसृष्टिः। छेकवृत्त्यनुप्रासौ। वृत्तमनन्तरोक्तम्। क्षीरवृक्षेति प्लक्षादेरुपलक्षणम्। तेन छायाधिक्यं ध्वनितम्। प्रशस्तं युक्तं युक्तरूपम्। पश्य। नलिनीपत्रान्तरितमपि सहचरमपश्यन्त्यातुरा चक्रवाक्यारौति दुष्करमहं करोमीति। एतावदिदं

एसा वि पिएण विणा गमेइ रअणिं विसाअदीहअरं।
गरुअं पि विरहदुक्खं आसाबन्धो सहावेदि ॥ १५ ॥

काश्यपः—शार्ङ्गरव, इति त्वया मद्वचनात्स राजा शकुन्तलां पुरस्कृत्य वक्तव्यः ।

शार्ङ्गरवः—आज्ञापयतु भवान् ।

काश्यपः—

अस्मान्साधु विचिन्त्य संयमधनानुच्चैः कुलं चात्मन-
स्त्वय्यस्याः कथमप्यबान्धवकृतां स्नेहप्रवृत्तिं च ताम् ।
सामान्यप्रतिपत्तिपूर्वकमियं दारेषु दृश्या त्वया
भाग्यायत्तमतःपरं न खलु तद्वाच्यं वधूबन्धुभिः ॥ १६ ॥

१. एषापि प्रियेण विना गमयति रजनीं विषाददीर्घतराम् ।
गुर्वपि विरहदुःखमाशाबन्धः साहयति ॥

भर्त्रा विना स्थितास्मीति भावः । सखि, एवं मा मा मन्त्रय । **एषेति** । गाथा। एषा चक्रवाकी क्षणमपि तेन विना तिष्ठन्ती । सापीत्यपिशब्दार्थः । न नाथो न कान्तोऽपि तु प्रियस्तेनापि नागमयत्येव नापि मध्ये रजनीयविच्छेदो नापि तस्याः कथाशोच्यत्वमिति भावः (?) । रञ्जयति लोकानिति रजनीमात्रम् । अपितु विषादेन दुःखेन दीर्घतराम् । अथ च विषादो येषां ते विषादा विरहिणः । अर्श-आद्यच् । तेषां दीर्घा केवलं न । दीर्घतरामपीति पञ्चसु स्थानेष्वपियोज्यः । गुर्वपि विरहदुःखमाशाबन्धः साहयति । अर्थान्तरन्यासः । **अस्मानिति** । संयम एव धनं येषां तानस्मान्साधु सम्यक्तया विचिन्त्य । मुन्यादिपदत्यागेन संयमधनपदग्रहणमङ्गीकारानङ्गीकारयोर्भयानुग्रहौ दर्शयति । आत्मन उच्चैः कुलम् । साधु विचिन्त्येत्यनुषज्यते । तादृशकुलोत्पन्नस्यालीकप्रतारणादिसंभावना नास्तीति भावः । अस्यास्त्वयि तां स्नेहप्रवृत्तिं स्नेहप्रवाहम् । आधिक्यमिति यावत् । साधुविचिन्त्येत्यनुषज्यते । 'प्रवृत्तिः कथिता वृत्तौ प्रवाहोदन्तयोरपि' इति विश्वः । तेनात्र कारकक्रियादीपकम् । तामिति सर्वनाम्ना पूर्वकविरहे तत्तत्कामाद्यवस्थापिनुभवनम्(?)। ततः समागमजानन्दाम्बुधिमज्जनादि व्यज्यते । एतच्चकथावकाशदानाय प्रवृत्तिपदम् । अस्यास्त्वयीत्यनेन भवद्दर्शनमारभ्य प्रतिक्षणोपचीयमानरागसागरत्वं ध्वनितम् । अत एव तवास्यामिति नोक्तम् । यद्यपि नायकयोः परस्परानुराग-

शार्ङ्गरवः—गृहीतः संदेशः ।

काश्यपः—वत्से, त्वमिदानीमनुशासनीयासि । वनौकसोऽपि सन्तो लौकिकज्ञा वयम् ।

शार्ङ्गरवः—न खलु धीमतां कश्चिदविषयो नाम ।

काश्यपः—सा त्वमितः पतिकुलं प्राप्य

शुश्रूषस्व गुरून्कुरु प्रियसखीवृत्तिं सपत्नीजने
भर्तुर्विप्रकृतापि रोषणतया मा स्म प्रतीपं गमः ।
भूयिष्ठं भव दक्षिणा परिजने भाग्येष्वनुत्सेकिनी
यान्त्येवं गृहिणीपदं युवतयो वामाः कुलस्याधयः ॥ १७ ॥

कथं वा गौतमी मन्यते ।

जीवातुरेव रतिस्तथाप्यस्याः प्रेषणेन प्रकृतत्वात्तथोक्तिः । स्नेहप्रवृत्तिं विशिनष्टि—कथमपि वचनेन परद्वारेङ्गितेव वा न बान्धवैः कृतामन्यकर्तृकतां प्रयत्नेन निषेधता कविनास्याः स्नेहप्रवृत्तेः स्थायित्वं स्थिरीकुर्वता कोऽपि लोकोत्तरश्चमत्कारातिशयो व्यज्यते । इयं सामान्या साधारणी या प्रतिपत्तिगौरवं तत्पूर्वकं दारेषु स्त्रीषु । बहुवचनेन पूर्वोक्तस्य युक्तता ध्वन्यते । त्वया प्रसिद्धगुणवता सता तादृशकुलोत्पन्नेन सुजनताजन्मना धर्मधुरीणेनेत्यर्थान्तरसंक्रमितम् । दृश्या ज्ञातव्या न तु कर्तव्या । अस्माकं तत्र नियोगासंभवात् । 'प्रतिपत्तिः पदे प्राप्तौ प्रवृत्तौ गौरवेऽपि च' इति विश्वः । नन्वेतादृशप्रेम्णि कथं सामान्यप्रतिपत्तीत्याद्युक्तमत आह—भाग्यायत्तमिति । अतःपरं वधूबन्धुभिर्न वाच्यम् । यतो वयं वधूबन्धवः । अस्मदुच्यमानं तु पक्षपातितया पर्यवसन्नं सदौदासीन्यमेव गमयेदिति भावः । अत्र मयैतन्न वक्तव्यमिति विशेषे प्रस्तुते यत्सामान्यवचनं तेनाप्रस्तुतप्रशंसा । किं तर्हि तत् । भाग्यायत्तं दैवायत्तम् । अथ वधूबन्धुभिरस्माभिरतः परं न वाच्यम् । नियोगत्वेन पर्यवसानादिति भावः । अतो भाग्यायत्तं येन भाग्येन युवयोरेतादृशोऽनुरागस्तदधीनमेव सर्वमिति भावः । खलुर्हेत्वर्थस्तेन काव्यलिङ्गमपि । यद्वातःपरं महिषीत्वाभिषेकादिकं भाग्यायत्तं दैवायत्तं तत्खलु निश्चितं वधूबन्धुभिर्न वाच्यम् । वचनमात्रेण तदसंपत्तेरिति भावः । श्रुतिवृत्त्यनुप्रासौ । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् । न खलु धीमतामिति कण्ववाक्यं प्रत्यर्थान्तरन्यासः । सा त्वमित्यस्य श्लोकेनान्वयः । **शुश्रूषस्वेति** । गुरूञ्श्वश्रूश्वशुरादीञ्शुश्रूषस्व सेवां कुरु । सपत्नीनां जने समूहे प्रियसखीनामिव वृत्तिं कुरु प्रियसखीवद्वर्तस्व । विप्रकृता न्यक्कृतापि । 'निकारो विप्रकारः स्यात्' इत्यमरः । रोषणतयेर्ष्यया भर्तुः प्रतीपं वै-

गौतमी—एत्तिओ वहूजणस्स उवदेसो। जादे, एदं क्खु सव्वं ओधारेहि।

काश्यपः—वत्से, परिष्वजस्व मां सखीजनं च।

शकुन्तला—तोद, इदो एव्व किं पिअंवदामिस्साओ सहीओ णिवत्तिस्सन्ति।

काश्यपः—वत्से, इमे अपि प्रदेये। न युक्तमनयोस्तत्र गन्तुम्। त्वया सह गौतमी यास्यति।

शकुन्तला—(पितरमाश्लिष्य।) कैहं दार्णि तादस्स अङ्कादो परिब्भट्टा मलअतरून्मूलिआ चन्दणलदा विअ देसन्तरे जीविअं धारइस्सं।

काश्यपः—वत्से, किमेवं कातरासि।

---

१. एतावान्वधूजनस्योपदेशः। जाते, एतत्खलु सर्वमवधारय।

२. तात, इत एव किं प्रियंवदामिश्राः सख्यो निवर्तिष्यन्ते।

३. कथमिदानीं तातस्याङ्कात्परिभ्रष्टा मलयतरून्मूलिता चन्दनलतेव देशान्तरे जीवितं धारयिष्ये।

परीत्यं मा स्म गमो यासीः। परिजने सेवकवर्गे भूयिष्ठमतिशयेन दक्षिणानुकूला भव। भाग्येषु सपत्नीदैवेष्वनुत्सेकिन्यस्खलिता। भवेत्यनुषज्यते। अस्या भाग्यं मम नास्तीति दुःखं न कार्यमित्यर्थः। अथ च भाग्येषु निजेष्वनुत्सेकिनी निर्गर्वा। ममैतादृशं सौभाग्यमिति गर्वो न कार्य इत्यर्थः। 'उदोमर्दनोत्क्षेपणगर्वस्खलनेषु' इति गणपाठात्। एवं सति युवतयः स्त्रीमात्रम्। त्वं तु किं पुनरिति भावः। गृहिण्याः पदं स्थानम्। यद्वा गृहिणीति पदमधिकारम्। यान्ति प्राप्नुवन्ति अन्या वामाः स्त्रियः कुलस्याधयः। भवन्तीत्यर्थः। 'वामौ वल्गुप्रतीपौ वा' इत्यमरः। रूपकमर्थान्तरन्यासो वा। कुलस्याधयः कुलाधिष्ठानानि। वाम्या वक्राणीत्यर्थः। 'आधिर्मानसपीडायां प्रत्याशायां च बन्धने। व्यसने चाप्यधिष्ठाने' इति विश्वः। वृत्तमनन्तरोक्तम्। एतावान्वधूजनस्योपदेशः। जाते पुत्रि, एतत्खलु सर्वमवधारय। तात, इतः[एव] किं प्रियंवदामिश्राः सख्यो निवर्तिष्यन्ते। कथमिदानीं तातस्याङ्कात्क्रोडात् [परि]भ्रष्टा मलयतरून्मूलिता चन्दनलतेव देशान्तरे परदेशे स्थानान्तरे च जीवितं धारयिष्ये। कथमिदानीमिति संबन्धः। उपमया

अभिजनवतो भर्तुः श्लाघ्ये स्थिता गृहिणीपदे
विभवगुरुभिः कृत्यैस्तस्य प्रतिक्षणमाकुला ।
तनयमचिरात्प्राचीवार्कं प्रसूय च पावनं
मम विरहजां न त्वं वत्से शुचं गणयिष्यसि ॥ १८ ॥

(शकुन्तला पितुः पादयोः पतति ।)

काश्यपः—यदिच्छामि ते तदस्तु ।

तत्रत्यैर्बहुमानितायाः अपि पितृवियोगाविस्मरणं ध्वन्यते । **अभिजनेति** । अभिजनवतः कुलवतः । 'अभिजनान्वयौ' इत्यमरः । अत्रैतदनुक्तेरपि सिद्धेस्तात्पर्यानुपपत्त्या लक्षणया सामान्यशब्दो विशिष्टं कुलं लक्षयति । तदुत्पत्तिमत्त्वं त्वर्थाक्षिप्तम् । एतद्दयादानदाक्षिण्यधर्मभीरुत्वादि धर्मशतं व्यनक्ति । अथवाभिजनपदेन तदुत्पन्ना जना लक्ष्यन्ते । तद्वतस्तद्बहुजनवतोऽभितः समन्ततो जनवतः स्वजनवत इति वा । अनेन विशेषणेन सकलबन्धुजनकृत्यचिन्तया गृहिणीगतोऽतिशयो व्यज्यते । एवंभूतस्य भर्तुः श्लाघ्ये सर्वोत्कृष्टे । तादृशप्रेम्णानुमितत्वात् । गृहिणीपदे गृहिणीस्थाने । अथवा गृहिणीलक्षणाधिकारे । अथ च गृहिणीति त्र्यक्षरं पदं तत्र । जगति गृहिणीपदवाच्यत्वमेवेत्यर्थः । अतः 'गृहिणी गृहमुच्यते' इत्युक्तेस्तदीयं सर्वं गृहं त्वदायत्तमिति भावः । स्थिता चापल्यनिवृत्त्या स्थिरीभूता । अतएव भर्तुरित्युचितपदोपन्यासः । भरतीति भर्ता सकलजगद्भरणशीलस्येति षष्ठ्या गृहिणीगतोऽतिशयो व्यज्यते । तावता किं तत्राह—**विभवेति** । विभवः संपत्तिस्तेन गुरुभिर्गरिष्ठैः । अनेन कृत्यानामनन्यनिर्वाहित्वं सूचितम् । तस्य भर्तुः प्रतिक्षणं कृत्यैः । इत्यव्ययबहुवचनाभ्यां विशिष्टकार्याणामन्यता(तमता)ध्वन्यते व्याकुला व्यग्रा । स्वगृहकार्यसहस्रनिमग्ना विगलितवेद्यान्तरा भविष्यसीति भावः । अचिराच्छीघ्रं प्राची प्राग्दिगिव त्वं पावनमर्कमिव तनयं प्रसूय चेति । चः समुच्चये । स स्वयं पूत इति किं वक्तव्यम् । पावयतीति पावनः । तन्नामग्रहणेनान्येऽपि पावना भवन्तीति भावः । अर्कोपमानत्वं(त्वेन) तनयस्य जगद्विलक्षणतेजस्वित्वं लोकत्रयातिक्रान्तपौरुषत्वं चतुर्दशभुवनगीयमानकीर्तित्वमत एव चक्रवर्तित्वमित्यादि धर्मसहस्रं व्यज्यते । हे वत्से, मम पितुर्विरहजां वियोगजां शुचं न गणयिष्यसि । न तु सा न भविष्यति । गृहकार्यव्यग्रतया त्वया शोको न गणनीय इत्यर्थः । पितृवियोगदुःखमविस्मरणीयप्रकृत्या व्यज्यते । चतुर्थचरणार्थे प्रति पूर्वोक्तद्वयं हेतुत्वेन योज्यम् । उपमासमुच्चयकाव्यलिङ्गश्रुतिवृत्त्यनुप्रासाः । हरिणीवृत्तम् । अनेन संग्रहलक्षणमङ्गमुपक्षिप्तम् । तल्लक्षणं तु—'सामदानार्थसं-

शकुन्तला—(सख्यावुपेत्य ।) हला, दुवे वि मं समं एव्व परिस्सजह ।

सख्यौ—(तथा कृत्वा ।) सहि, जइ णाम सो राआ पच्चहिण्णाणमन्थरो भवे तदो से इमं अत्तणामहेअअङ्किअं अङ्गुलीअअं दंसेहि ।

शकुन्तला—इमिणा संदेहेण वो आकम्पिद म्हि ।

सख्यौ—मा भाआहि । सिणेहो पावसङ्की ।

शार्ङ्गरवः—युगान्तरमारूढः सविता । त्वरतामत्रभवती ।

शकुन्तला—(आश्रमाभिमुखी स्थित्वा ।) ताद, कदा णु भूओ तवोवणं पेक्खिस्सं ।

---

१. हला, द्वे अपि मां सममेव परिष्वजथाम् ।

२. सखि, यदि नाम स राजा प्रत्यभिज्ञानमन्थरो भवेत्ततस्तस्येदमात्मनामधेयाङ्कितमङ्गुलीयकं दर्शय ।

३. अनेन संदेहेन वामाकम्पितास्मि ।

४. मा भैषीः । स्नेहः पापशङ्की ।

५. तात, कदा नु भूयस्तपोवनं प्रेक्षिष्ये ।

योगः संग्रहः परिकीर्तितः' इति । द्वावपि मां सममेकदैव परिष्वजेथाम् । तथा कृत्वेत्येकदा परिष्वज्य । सखि, यदि नाम स राजा प्रत्यभिज्ञानमन्थरो भवेत् । प्रत्यभिज्ञाने तत्तेदंतावगाहिनि सेयं शकुन्तलेति ज्ञाने मन्थरः शिथिलो झटित्येतादृग्ज्ञानरहित इत्यर्थः । ततस्तस्येदमात्मनामधेयाङ्कितमङ्गुलीयकं दर्शय । अनेन रूपलक्षणमङ्गमुपक्षिप्तम् । तल्लक्षणं तु दशरूपके—'रूपं वितर्कवद्वाक्यम्' इति । यदीति वितर्कोक्तिः । अनेन वः संदेशेन कम्पितास्मि । अनेन संभ्रमलक्षणमङ्गमुपक्षिप्तम् । तल्लक्षणं तु दशरूपके—'शङ्कात्रासौ च संभ्रमः' इति । मा भैषीः । स्नेहः पापशङ्की । अनेनाधिबललक्षणमङ्गमुपक्षिप्तम् । तल्लक्षणं तु—'कपटेनातिसंधानं ज्ञेयं चाधिबलं बुधैः' इति । युगान्तरं हस्तचतुष्कावधि । 'युगं हस्तचतुष्केऽपि' इति विश्वः । तात, कदा नु भूयस्तपोवनं प्रेक्षिष्ये ।

काश्यपः—श्रूयताम् ।

भूत्वा चिराय चतुरन्तमहीसपत्नी
दौष्यन्तिमप्रतिरथं तनयं निवेश्य ।
भर्त्रा तदर्पितकुटुम्बभरेण सार्धं
शान्ते करिष्यसि पदं पुनराश्रमेऽस्मिन् ॥ १९ ॥

गौतमी—जादे, परिहीअदि गमणवेला । णिवत्तेहि पिदरं । अहवा चिरेण वि पुणो पुणो एसा एव्वं मन्तइस्सदि । णिवत्तदु भवं ।

काश्यपः—वत्से, उपरुध्यते तपोऽनुष्ठानम् ।

शकुन्तला—(भूयः पितरमाश्लिष्य ।) तेवच्चरणपीडिदं तादसरीरं । ता मा अदिमेत्तं मम किदे उक्कण्ठिदुम् ।

---

१. जाते, परिहीयते गमनवेला । निवर्तय पितरम् । अथवा चिरेणापि पुनः पुनरेषैवं मन्त्रयिष्यते । निवर्ततां भवान् ।

२. तपश्चरणपीडितं तातशरीरम् । तन्मातिमात्रं मम कृत उत्कण्ठितुम् ।

भूत्वेति । चिराय चिरकालम् । चत्वारः समुद्राः । विशेषणेनैव विशेष्यप्रतिपत्तिः । तेऽन्तो यस्याः सा चासौ मही च तस्याः सपत्नी भूत्वा । चतुरुदधिमेखलितभूमिवलयोपभोगमुपभुज्येति भावः । दुष्यन्तस्यापत्यं दौष्यन्तिस्तम् । 'अत इञ्' । न विद्यते प्रति संमुखं(खो) रथो यस्य स तम् । प्रतिपक्षाभावात् । 'मात्रार्थे चाभिमुख्ये च प्रतिदानादिषु प्रति' इति विश्वः । अनेन विशेषणद्वयेन महीभारक्षमत्वं ध्वनितम् । निवेश्य स्थापयित्वा । अर्थान्महीसपत्न्याम् । अत्र सपत्नीग्रहणेन तस्या अपि मातृत्वं सूचितम् । यद्यपि सपत्नी तथापि त्वयि सत्यामेव सपत्नभावः । त्वया समर्पिते तु तन्नास्तीति भावः । भर्त्रा सहेति गौणत्वमेतां प्रत्युत्तरदानेनास्याः प्रकृतत्वान्नानुपपन्नम् । अत्र तस्यां महीसपत्नीत्वं तस्यां तन्निवेशनं तस्मिंश्च कुटुम्बभरनिवेशनमिति मालादीपकम् । अत्र यावद्दुष्यन्तधारणं पितृभक्त्या तं प्रति मह्या मातृत्ववर्णनं नानौचित्यमावहति । शान्ते प्रकरणानुसाराद्वयसीति गम्यते । इदमाश्रमविशेषणत्वेनापि । पुनःपुनरेषैवं मन्त्रयिष्यति । निवर्ततां भवान् । तपश्चरणेन पीडितं तातशरीरम् । तस्मान्मम कृते अतिमात्रमुत्कण्ठा । मेति निषेधे । उत्कण्ठयालमित्यर्थः । 'क्त्वस्तुमत्तूणतुआणाः'

काश्यपः—(सनिःश्वासम् ।)

शममेष्यति मम शोकः कथं नु वत्से त्वया रचितपूर्वम् ।
उटजद्वारविरूढं नीवारबलिं विलोकयतः ॥ २० ॥

गच्छ । शिवास्ते पन्थानः सन्तु ।

(निष्क्रान्ता शकुन्तला सहयायिनश्च ।)

सख्यौ—(शकुन्तलां विलोक्य) हंद्धी हद्धी । अन्तलिहिदा सउन्दला वणराईए ।

काश्यपः—(सनिःश्वासम् ।) अनसूये, गतवती वां सहधर्मचारिणी । निगृह्य शोकमनुगच्छतं मां प्रस्थितम् ।

उभे—तांद सउन्दलाविरहिदं सुण्णं विअ तवोवणं कहं पविसामो ।

काश्यपः—स्नेहप्रवृत्तिरेवंदर्शिनी । (सविमर्शं परिक्रम्य ।) हन्त भोः, शकुन्तलां पतिकुलं विसृज्य लब्धमिदानीं स्वास्थ्यम् । कुतः ।

---

१. हा धिक्, हा धिक् । अन्तर्हिता शकुन्तला वनराज्या ।
२. तात, शकुन्तलाविरहितं शून्यमिव तपोवनं कथं प्रविशावः ।

इति क्त्वाप्रत्ययस्य तुमादेशः । **शममिति** । मम काश्यपस्य । बाल्यादारभ्य त्वत्कृतपरिपालनस्येत्यर्थान्तरसंक्रान्तत्वम् । एवंभूतस्य शोकः कथं शममेष्यति । कष्टेन शममेष्यतीत्यर्थः । ईदृशस्त्वया तादृशगुणवत्या तथा सकलनिपुणयेत्यादि द्योतयति । पूर्वं रचितो रचितपूर्वस्तम् । नीवारैस्तृणधान्यैर्बलिं पूजां विलोकयतः । कीदृशं बलिम् । उटजद्वारे विरूढं संजातम् । 'विरूढस्तु संजाताङ्कुरितेऽन्यवत्' इति विश्वः । काव्यलिङ्गानुप्रासौ । हा धिक्, हा धिक् । अन्तर्हिता शकुन्तला वनराज्या । तात, शकुन्तलाविरहितं शून्यमिव तपोवनं कथं प्रविशामः । कण्वप्रवेशानन्तरमेतदन्तेन करुणो रसो ध्वनितः । तल्लक्षणं तु—'इष्टबन्धुवियोगश्च श्रीनाशो वधबन्धने । विभावाः संमताः पुंसामुत्तमानां पराश्रिताः ॥ मध्यमाधमपुंसां तु ते स्युरात्मैकगोचराः । अश्रुपातो मुखे शोषो विलापः परिदेवनम् ॥ स्तम्भो विवर्णता स्रस्तगात्रता प्रलयस्तथा । यत्र संचारिणः स्थायी शो-

अर्थो हि कन्या परकीय एव
तामद्य संप्रेष्य परिग्रहीतुः ।
जातो ममायं विशदः प्रकामं
प्रत्यर्पितन्यास इवान्तरात्मा ॥ २१ ॥

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

चतुर्थोऽङ्कः ।

कः स करुणो मतः ॥' इति । **अर्थ इति** । हि निश्चितं कन्यार्थः परकीय एव। उत्पत्त्यनन्तरमेव परकीयत्वेन ज्ञात इत्यर्थः । अद्य परिग्रहीतुः परिणेतुस्तां संप्रेष्य ममायमात्मा प्रकाममत्यर्थं विशदो निर्मलो जातः । पूर्वं सामान्यतोऽन्यदीयत्वमुक्त्वा परिग्रहीतुस्तामित्यनेन नियतविषयत्वेन परकीयत्वं वदतावश्यप्रस्थापनीयत्वं ध्वनितम् । इदमेवोत्प्रेक्षायां न्यासेन सह साधर्म्यं ज्ञेयम् । प्रत्यर्पितो न्यासो येनेदृश इवेत्युत्प्रेक्षा । इन्द्रवज्रा वृत्तम् ॥ **इति श्रीमदभिज्ञानशाकुन्तलटीकायामर्थद्योतनिकायां चतुर्थोऽङ्कः समाप्तः ॥**

(ततः प्रविशत्यासनस्थो राजा विदूषकश्च ।)

विदूषकः—(कर्णं दत्त्वा ।) [1]भो वअस्स, संगीतसालन्तरे अवधाणं देहि । कलविसुद्धाए गीदीए सरसंजोओ सुणीअदि । जाणे तत्तहोदी हंसवदिआ वण्णपरिअअं करेदि त्ति ।

राजा—तूष्णीं भव । यावदाकर्णयामि ।

(आकाशे गीयते ।)

[2]अहिणवमहुलोलुवो भवं
तह परिचुम्बिअ चूअमञ्जरिं ।
कमलवसइमेत्तणिव्वुदो
महुअर विह्मरिओ सि णं कहं ॥ १ ॥

---

१. भो वयस्य, संगीतशालान्तरेऽवधानं देहि । कलविशुद्धाया गीतेः स्वरसंयोगः श्रूयते । जाने तत्रभवती हंसपदिका वर्णपरिचयं करोतीति ।

२. अभिनवमधुलोलुपो भवांस्तथा परिचुम्ब्य चूतमञ्जरीम् ।
कमलवसतिमात्रनिर्वृतो मधुकर विस्मृतोऽस्येनां कथम् ।

भो वयस्य सखे, संगीतशालाभ्यन्तरेऽवधानं देहि । कलविशुद्धाया गीतेः स्वरसंयोगः श्रूयते । कला मधुरास्फुटध्वनियुक्ता । अनेन सुशारीरमुक्तम् । 'भारी तु ध्वनिमाधुर्यरक्तिगाम्भीर्यमार्दवैः' इत्यादिना सुशारीरस्य गुणा उक्ता रत्नाकरे । अतएवाग्रे 'लक्ष्यते रागभरिता' इति । विशुद्धा शुद्धा नाम गीतिः । ग्रामरागजनिकेत्यर्थः । तस्याः स्वरसंयोगः । तत्संबन्धी स्वरालाप इत्यर्थः । तदुक्तं तत्रैव—'गीतयः पञ्च शुद्धाख्या भिन्ना गौडा निवेसरा । साधारणी विशुद्धा स्यादवक्रैर्ललितैः स्वरैः ॥' इति । जाने तत्रभवती हंसपदिका वर्णपरिचयं स्थाप्यारोह्यवरोह्यात्मकगानक्रियाभ्यासं करोति । तथा च तत्र—'गानक्रियोच्यते वर्णः स चतुर्धा निरूपितः । स्थाप्यारोह्यवरोही च संचारी' इति । **[अहिणवेति ।]** अभिनवेत्यपरवक्त्रम् । अभिनवमधुलोलुपो भवांस्तथा परिचुम्ब्य चूतमञ्जरीम् । कमलवसतिमात्रनिर्वृतो मधुकर विस्मृतोऽस्येनां[कथम्]। नूतनपुष्परससतृष्णः । नूतनत्वं प्रत्यग्रत्वेन समयविशेषजातत्वेन च । अत एव तथा तेन प्रकारेण । यथा स्वाभिलाषपरिपूर्तिर्भवतीत्यर्थः । चूतमञ्जरीमाम्रमञ्जरीम् । 'मञ्जरी वल्लरी स्त्रियाम्' इत्यमरः । परितः समन्ततश्चुम्बित्वा । कमलं सर्वदानुभूतं न त्वपूर्वं चूतमञ्जर्यादि । तत्रापि वसतिमात्रं न तु मध्वास्वादस्तेनापि निर्वृतः

राजा—अहो रागपरिवाहिनी गीतिः ।

विदूषकः—[1]किं दाव गीदीए अवगओ अक्खरत्थो ।

राजा—(स्मितं कृत्वा ।) सकृत्कृतप्रणयोऽयं जनः । तस्या देवी वसुमतीमन्तरेण मदुपालम्भमवगतोऽस्मि । सखे माढव्य, मद्वचनादुच्यतां हंसपदिका । निपुणमुपालब्धोऽस्मीति ।

विदूषकः—[2]जं भवं आणवेदि । (उत्थाय ।) भो वअस्स, गहीदस्स ताए परकीएहिं हत्थेहिं सिहण्डए ताडीअमाणस्स अच्छराए वीदराअस्स विअ णत्थि दाणिं मे मोक्खो ।

राजा—गच्छ । नागरिकवृत्त्या संज्ञापयैनाम् ।

---

१. किं तावद्गीत्या अवगतोऽक्षरार्थः ।

२. यद्भवानाज्ञापयति । भो वयस्य, गृहीतस्य तया परकीयैर्हस्तैः शिखण्डके ताड्यमानस्याप्सरसा वीतरागस्येव नास्तीदानीं मे मोक्षः ।

सुखित एनां चूतमञ्जरीं कथं विस्मृतोऽसि । अत एव मधुकरेति साभिप्रायम् । हेत्वनुप्रासौ । अत्र सारूप्यनिमित्तया प्रशंसया राज्ञो दुष्यन्तस्य शकुन्तलाविस्मरणस्य प्रस्तुतस्य गम्यत्वादाक्षेपनामाङ्गमुपक्षिप्तम् । तल्लक्षणं दशरूपके—'गर्भबीजसमुद्भेदादाक्षेपः परिकीर्तितः' इति । अथ चानेन तृतीयं पताकास्थानमुक्तम् । तल्लक्षणमुक्तं मातृगुप्ताचार्यैः—'अर्थोपक्षेपणं यत्तु गूढं सविनयं भवेत् । श्लिष्टप्रत्युत्तरोपेतं तृतीयं तन्मतं तथा ॥' इति 'मधुव्रते मधुकरः कामुकेऽपि प्रकीर्तितः' इति विश्वः । कमलाया लक्ष्म्या वसतिस्तया निर्वृत इति । 'दीर्घह्रस्वे मिथो वृत्तौ' इत्यनेन ह्रस्वत्वम् । अभिनवं यन्मध्वधरमधु तत्र लोलुप इति सर्वेषां श्लिष्टत्वम् । रञ्जनं रागस्तत्परिवाहिनी । अत्यन्तरञ्जिकेत्यर्थः । अत्र धातुसंबद्धा न तु गीतिशब्दवाच्या । सकृदेकवारं कृतः प्रणयो याञ्चा येनेदृशोऽयं जनो हंसपदिकालक्षणः । तस्याः सकाशाद्देवीवसुमतीमन्तरेण विना क्षणमपि न तिष्ठामीति मत्संबन्धमुपालम्भमवगतोऽस्मि । क्वचित् । 'तदद्य देवीं वसुमतीमन्तरेणोपालम्भमुपाकृतोऽस्मि' इति पाठः । सुबोध एव । यद्भवानाज्ञापयति । गृहीतस्य तया परकीयैर्हस्तैः शिखण्डके काकपक्षके । कोऽप्यार्थे । ताड्यमानस्य । तया शिखण्डके गृहीतस्येति योज्यम् । अप्सरसा वीतरागस्येव नास्तीदानीं मोक्षो मोचनं कैवल्यं च । अप्सरसा गृहीतस्य वीतरागस्येति योज्यम् । श्लेषोपमा । नागरिकवृत्त्येति त्रिपताकस्य मध्यमातर्जनीभ्यां व-

विदूषकः—का गई । (इति निष्क्रान्तः ।)

राजा—(आत्मगतम् ।) किं नु खलु गीतार्थमाकर्ण्येष्टजनविरहादृतेऽपि बलवदुत्कण्ठितोऽस्मि । अथवा ।

रम्याणि वीक्ष्य मधुरांश्च निशम्य शब्दा-
न्पर्युत्सुकीभवति यत्सुखितोऽपि जन्तुः ।
तच्चेतसा स्मरति नूनमबोधपूर्वं
भावस्थिराणि जननान्तरसौहृदानि ॥ २ ॥

(इति पर्याकुलस्तिष्ठति ।)

---

१. का गतिः ।

काभ्यामधोमुखं कम्पिताभ्यामित्यर्थः । का गतिः । राजवचनमनुल्लङ्घनीयमिति भावः । 'गीतमाकर्ण्य' इति पाठः । 'गीतार्थमाकर्ण्य' इति पाठे गीतं चार्थश्चेति गीतार्थमाकर्ण्य श्रुत्वा ज्ञात्वेति व्याख्येयम् । इष्टजनविरहादृत इति शापप्रभावाद्वस्तुतस्तस्मादेव बलवदधिकम् । **रम्याणीति** । रम्याणि वस्तूनि वीक्ष्य विशेषणेनैव विशेष्यावगतेस्तदनुपादानम् । अतएव प्रक्रमभङ्गः । मधुराञ्छ्रुतिसुखदाञ्छब्दान्गीतादीन्निशम्य श्रुत्वा च सुखितोऽपि । विरही भवत्स्वेवेत्यपिशब्दार्थः । जन्तुः प्राणिमात्रं पर्युत्सुकीभवत्युत्कण्ठीभवति । रम्याणि वीक्ष्येति प्रसङ्गसंगत्योक्तम् । यद्वा । हृदि स्फुरन्तं चूतमञ्जर्यादिकमर्थं पुरः साक्षादिव कुर्वत इत्ययमुक्तिः । नूनं निश्चितं तद्भावैर्वासनाभिः स्थिराणि निश्चलानि । जन्मसहस्रैरपि दूरीकर्तुमशक्यानीति भावः । जननान्तरसौहृदान्यन्यजन्मसौहार्दान्यबोधपूर्वं विषयविशेषज्ञानाभावपूर्वं चेतसा स्मरति । यतो जननान्तरसौहृदमत एव पूर्वमिति हेतुत्वेनेह योज्यम् । सामान्यतो जन्मान्तराणामनुरागं स्मृत्वा समुत्सुकत्वं भवतीत्यर्थः । अत्र स्वस्य शकुन्तलाविषये जन्मान्तरीणोऽधुनातनशापाच्छादितोऽनुरागो गम्यः । यतो विशेषे प्रस्तुते सामान्योक्तेरप्रस्तुतप्रशंसा । तेन स्थायिन्या रतेरविच्छेदो ध्वनितः । अत्र नूनमित्युत्प्रेक्षायामिति कश्चित्तन्न । अत्र जन्मान्तरीयस्मरणं शास्त्रसिद्धमेव । तस्यासंभवात्संबन्धः कश्चिदुत्प्रेक्षणीयः । अत्र सामान्यत उक्तेः कश्चित्कलाभावान्न तदुत्प्रेक्षा । अथ समयविशेषेऽसदुत्प्रेक्ष्यत इति चेत्तदपि न । रसोत्पादकारणस्योक्तेः । तेन काव्यलिङ्गमेव । तयोश्च पदार्थवाक्यार्थरूपत्वात्संसृष्टिः । ननु जननान्तराणां नानाविधानामनन्तानां संभवात्कथमेतद्रूपेण स्मरणं तिर्यग्योन्यादिना व्यवधानादिति चेन्न । पातञ्जल-

शास्त्रसिद्धत्वात् । तथाहि—'ततस्तद्विपाकानुगुणानामभिव्यक्तिर्वासनानाम्' इदं सूत्रम् । अस्य भोजकृता वृत्तिः—'द्विविधा वासनाः । स्मृतिफला जात्यायुर्भोगफलाश्च । जात्यायुर्भोगफला एकानेकजन्मभवा इति पूर्वमेव कृततन्निश्चयाः । यास्तु स्मृतिमात्रफलास्ततः कर्मणोऽन्यादृक्शरीरमारब्धं देवमानुषतिर्यगादिभेदं तस्याविपाकस्य या अनुगुणा अनुरूपा वासनास्तामेव तस्मादभिव्यक्तिर्वासनानां भवति' । अयमर्थः—येन कर्मणा पूर्वं देवतादिशरीरमारब्धं जात्यन्तरशतव्यवधाने पुनस्तथाविधस्यैव शरीरस्यारम्भे तद्दशायां नरकादिशरीरोपभोगवासना व्यक्तिमायान्ति । आसामेव वासनानां कार्यकारणभावानुपपत्तिमाशङ्क्य समर्थयितुमाह—'जातिदेशकालव्यवहितामप्यानन्तर्यं स्मृतिसंस्कारयोरेकरूपत्वात्' सूत्रम् । इह नानायोनिषु भ्रमतां संसारिणां काञ्चिद्योनिमनुभूय यदा योन्यन्तरसहस्रव्यवधानेन पुनस्तामेव योनिं प्रतिपद्यन्ते, तदा तस्यां पूर्वानुभूतायां योनौ तथाविधशरीरादिव्यञ्जकापेक्षया वासनाः प्रकटीभूता आसन्, तास्तथाविधव्यञ्जकशरीरादिलाभे प्रकटीभवन्ति । जातिदेशकालव्यवधानेऽपि तासां स्वानुरूपस्मृत्या विफले साधन आनन्तर्यमेव । कुतः । स्मृतिसंस्कारयोरेकरूपत्वात् । तथाहि । अनुष्ठीयमानात्कर्मणश्चित्तसत्त्वेन वासनारूपाः संस्काराः समुत्पद्यन्ते । स च स्वर्गनरकादीनां फलानां चाङ्कुरीभूतः कर्मणां वा यागादीनां शक्तिरूपतयावस्थानं कर्तुर्वा तथाविधभोगभोक्तृत्वरूपं सामर्थ्यम् । संस्कारात्स्मृतिः, स्मृतेश्च सुखदुःखोपभोगः, तदनुभवाच्च पुनरपि संस्कारस्मृत्यादयः । एवं च यस्य स्मृतिसंस्कारादयो भिन्नास्तस्याप्यानन्तर्याभावे दुर्लभः कार्यकारणभावः । अस्माकं तु यदानुभव एव संस्कारीभवति संस्कारश्च स्मृतिरूपतया परिणमते तदैकैकस्यैव चित्तस्यानुसंधातृत्वेन स्थितत्वान्न कार्यकारणभावो दुर्घटः । अतएवात्र श्लोके स्मरणस्य चेतःकर्तृत्वेऽपि पुनस्तदुपादानम् । अतश्चासावेव कविः—'मनो हि जन्मान्तरसंगतिज्ञम्' (रघुवंशे ७।१५) इत्याह स्म । भवत्वानन्तर्यं कार्यकारणभावश्च वासनानाम् । यदा तु प्रथममेवानुभवः प्रवर्तते तदा किं वासनानिमित्त उत निर्निमित्त इति शङ्कां व्यपनेतुमाह—'तासामनादित्वं चाशिषो नित्यत्वात्' सूत्रम् । तासां वासनानामनादित्वम् । न विद्यत आदिर्यस्य तस्य भावस्तत्त्वम् । आसामादिर्नास्तीत्यर्थः । कुत इत्याह—आशिषो नित्यत्वात् । येयमाशीर्महामोहरूपा सदैव सुखसाधना मे भूयाच्छर्म्मा(?) कदाचन तैर्वियोगो भूदिति यः संकल्पविशेषो वासनानां कारणं तस्य नित्यत्वादनादित्वमित्यर्थ इति । अबोधपूर्वं स्मरतीति शब्दशक्तिमूलो विरोधाभासो व्यङ्ग्यः । म्याम्येति यत्सुयत्सु [इति] नूननेति छेकवृत्तिश्रुत्यनुप्रासाः । वसन्ततिलका वृत्तम् । औत्सुक्यलक्षणं सुधाकरे—'कालाक्षमत्वमौत्सुक्यमिष्टवस्तुवियोगतः । तद्दर्शनप्राप्त्यवस्तुदिदृक्षादेश्च' इति । नन्वत्रौत्सुक्यलक्षणस्य भावस्य शाब्दवाच्यत्वं

(ततः प्रविशति कञ्चुकी ।)

कञ्चुकी—अहो नु खल्वीदृशीमवस्थां प्रतिपन्नोऽस्मि ।

आचार इत्यवहितेन मया गृहीता
या वेत्रयष्टिरवरोधगृहेषु राज्ञः ।
काले गते बहुतिथे मम सैव जाता
प्रस्थानविक्लवगतेरवलम्बनार्था ॥ ३ ॥

भोः, कामं धर्मकार्यमनतिपात्यं देवस्य । तथापीदानीमेव धर्मासनादुत्थिताय पुनरुपरोधकारि कण्वशिष्यागमनमस्मै नोत्सहे निवेदितुम् । अथवाविश्रमोऽयं लोकतन्त्राधिकारः । कुतः ।

दोष इति चेन्न । अत्र न तथा विभावादेरौत्सुक्यप्रतीतिर्यथा पुनरौत्सुक्यग्रहणात् । एतदभिप्रायेणैव न दोषः । 'स्वपदेनोक्तावपि संचारिणः क्वचित्' इत्युक्तम् । क्वचित् 'भावस्थितानि' इति पाठः । सोऽपि सांप्रदायिक एव । पर्याकुल इति विरहित्वादेव । सत्यपि शापे स्थायिन्या रतेरविच्छेदार्थमेतादृगुक्तिः । एवमग्रेऽपि ज्ञेयम् । अन्यथा मध्ये विच्छेदान्महान्रसदोषः स्यात् । **तत इति ।** स्वकार्यवशात्सूचनामकृत्वैव कञ्चुकिनः प्रवेशः कञ्चुकिलक्षणं मातृगुप्ताचार्यैरुक्तम्—'ये नित्यं सत्यसंपन्नाः कामदोषविवर्जिताः । ज्ञानविज्ञानकुशलाः कञ्चुकीयास्तु ते स्मृताः ॥' इति । ईदृशीमिति वृद्धावस्था । **आचार इति ।** अवहितेन सावधानेन मया । शक्तेनापीत्यर्थः । राज्ञोऽवरोधगृहेष्वन्तःपुरेष्वाचार इति रक्षाधिकारिणा वेत्रयष्टिर्गृहीतव्येत्याचाराद्या वेत्रयष्टिर्गृहीता बहुतिथे काले ह्यायुर्लक्षणे गते 'बहुपूगगणसङ्घस्य तिथुक्' इति तिथुक् । मम सैव वेत्रयष्टिरवलम्बनार्था शरीरावलम्बप्रयोजनाजाता । अर्थेन सह नित्यसमासः स्त्रीलिङ्गता चेति समासः स्त्रीलिङ्गता च । कीदृशो मम । प्रस्थाने गमनारम्भे विक्लवा गतिर्गमनक्रिया यस्य । अत्र पूर्वार्धे उक्तनिमित्ता विभावना । असक्तत्वस्य प्रसिद्धकारणस्य निषेधोऽवहितेनेति तद्विरुद्धमुखेनोक्तः । निमित्तं चाचार इत्युक्तम् । उत्तरार्धे वार्धकगमनलक्षणकार्यस्यारम्भे वेत्रयष्टेः सहायतोपादानात्समाहितम् । 'कार्यारम्भे सहायाप्तिः' इति तल्लक्षणात् । अत्र प्रस्थानगतिशब्दयोरन्यतराग्रहणे विह्वलत्वं मनोगतमपि प्रतीयत इत्युभयग्रहणम् । गतिशब्दस्य ज्ञानार्थत्वादपि 'वृद्धस्य विक्लवगतेः' इति वा पठनीयम् । एवमवरोधनियोगकालेन तदप्यर्थपौनरुक्त्यं परिहरणीयम् । त्यतायेति हितेहीतेति गृहीगृहेति गतेगत इति छेकवृत्तिश्रुत्यनुप्रासाः । वृत्तमनन्तरोक्तम् । काममिति प्रकाशानुमतौ । अनतिपात्यमनतिक्रमणीयम् । न विद्यते

भानुः सकृद्युक्ततुरङ्ग एव
रात्रिंदिवं गन्धवहः प्रयाति ।
शेषः सदैवाहितभूमिभारः
षष्ठांशवृत्तेरपि धर्म एषः ॥ ४ ॥

यावन्नियोगमनुतिष्ठामि । (परिक्रम्यावलोक्य च ।) एष देवः

प्रजाः प्रजाः स्वा इव तन्त्रयित्वा
निषेवतेऽशान्तमना विविक्तम् ।
यूथानि संचार्य रविप्रतप्तः
शीतं दिवा स्थानमिव द्विपेन्द्रः ॥ ५ ॥

विश्रमो यस्य सोऽविश्रमः । लोके भुवने तन्त्राधिकारः प्रधानाधिकारः । विश्रान्तिरहित इत्यर्थः । 'लोकस्तु भुवने जने' । 'तन्त्रं प्रधाने सिद्धान्ते' इत्यमरः । 'नोदात्तोपदेशस्य मान्तस्यानाचमेः' इत्यविश्रमपदे वृद्ध्यभावः । **भानुरिति ।** भानुः सूर्यः सकृदेकवारमेव युक्ता योजितास्तुरङ्गा येन सः । एतेन तुरङ्गमात्रयोजनेऽप्यस्याविश्रान्तिर्ध्वनिता । एतादृश एवास्त इति शेषः । यस्य तुरङ्गयोजने विश्रान्त्यभावस्तस्यान्यकार्येऽविश्रान्तिः किमु वक्तव्येत्यविश्रान्तगमनं ध्वन्यते । केचिद्रात्रिंदिवं यातीत्यत्रापि योजयन्ति तन्न सम्यक् । यतः प्रतिवस्तूपमायां प्रतिवाक्यसामान्यधर्मस्य भिन्नपदोपादानत्वमपेक्ष्यते । तद्धीयेत । किं चैतद्विशेषणोपादानं व्यर्थं स्यात् । भानू रात्रिंदिवं प्रयातीत्येतावतैवाभिमतार्थसिद्धेः प्रक्रमभङ्गश्चापद्येत । अग्रिमयोर्विशेषणानुपादानात् । गन्धवहो वायुरावहप्रवहादी रात्रिंदिवं प्रयाति । 'अचतुर—' इति निपातनाद्रात्रिंदिवमिति सिद्धम् । शेषोऽनन्तः सदैव सर्वदाहितभूमिभारो धृतवसुंधराभारः । अस्तीति शेषः । सामान्यक्रियानिर्देशादध्याहारदोषाभावः । लट्प्रत्ययो नित्यवृत्तत्वं द्योतयति । प्रजाभिरुपार्जितस्य द्रव्यस्य यः षष्ठोंऽशः स वृत्तिर्वर्तनं यस्य तस्य राज्ञः । अपिशब्दः समुच्चये । एष धर्मः स्वीकृतभूमिभारत्वम् । अत्र भारो रक्षणरूपः सार्वकालिकत्वलक्षणसमानधर्मस्य सकृद्युक्तपदेन रात्रिंदिवपदेन सदैवपदेन चोक्तेर्मालाप्रतिवस्तूपमा । दुष्यन्तस्येति विशेषे वक्तव्ये सामान्यवचनादप्रस्तुतप्रशंसापि । श्रुत्यनुप्रासः । इन्द्रवज्रा वृत्तम् । नियोगं स्वाधिकारं मुनिनिवेदनलक्षणम् । **प्रजा इति ।** प्रजाः स्वापत्यानीव स्वाः प्रजाः स्वीयलोकांस्तन्त्रयित्वा संव्यवहार्याशान्तयना उद्विग्नमनाः सन्विविक्तं विजनं स्थानं निषेवते । 'प्रजा स्यात्संततौ जने' । 'विविक्तौ

(उपगम्य ।) जयतु जयतु देवः । एते खलु हिमगिरेरुपत्यकारण्यवासिनः काश्यपसंदेशमादाय सस्त्रीकास्तपस्विनः संप्राप्ताः । श्रुत्वा देवः प्रमाणम् ।

राजा—(सादरम् ।) किं काश्यपसंदेशहारिणः ।

कञ्चुकी—अथ किम् ।

राजा—तेन हि मद्वचनाद्विज्ञाप्यतामुपाध्यायः सोमरातः । अमूनाश्रमवासिनः श्रौतेन विधिना सत्कृत्य स्वयमेव प्रवेशयितुमर्हतीति । अहमप्यत्र तपस्विदर्शनोचिते प्रदेशे स्थितः प्रतिपालयामि ।

कञ्चुकी—यदाज्ञापयति देवः । (इति निष्क्रान्तः ।)

राजा—(उत्थाय ।) वेत्रवति, अग्निशरणमार्गमादेशय ।

प्रतीहारी—इदो इदो देवो ।

---

१. इत इतो देवः ।

पूतविजनौ' इति चामरः । संचार्य चारयित्वा । 'चर गतिभक्षणयोः' । रविप्रतप्तः सूर्यप्रतप्तो द्विपेन्द्रो गजो दिवा शीतं स्थानमिव । उपमयोश्छेकवृत्त्यनुप्रासयोश्च संसृष्टिः । श्रुत्यनुप्रासः । उपेन्द्रवज्रावृत्तम् । अत्र दिवेति रात्र्यादिसमयं निवर्तयन्रवितापस्याधिक्यं द्योतयति । 'शान्तमनाः' इति तु च्छेदे रवितप्त इत्युपमानेन सह विरोधः स्यात् । एते क्लान्तमनस इति वक्ष्यमाणेन राजवचनेन विरोधापत्तिश्च।हिमगिरेर्हिमाचलस्य । क्वचित् 'हिमवतो गिरेः' इति पाठः । तत्र हिमं विद्यते यस्मिन्निति यौगिकत्वमङ्गीकृत्य तेन च तन्निवासिनां दुष्करतपश्चरणं तेन गौरवातिशयो द्योत्यत इति परिहर्तव्यमर्थपौनरुक्त्यम् । उपत्यकारण्यं पर्वतासन्नभूमिवनं तद्वासिनः 'उपत्यकाद्रेरासन्ना भूमिः' इत्यमरः । सोमरात इत्युपाध्यायनाम । श्रौतेन वेदोक्तेन । सत्कृत्य पूजयित्वा । स्वयमेवेत्यनेन गौरवातिशयो द्योत्यते । वेत्रवती प्रतिहारीनाम । द्वारदेशस्थितायास्तस्या राज्ञोऽपि तत्रैव संनिधानादप्रवेशः । प्रतीहारीलक्षणं मातृगुप्ताचार्यैरुक्तम्—'संधिविग्रहसंबद्धं नानाकार्यसमुत्थितम् । निवेदयन्ति याः कार्यं प्रतीहार्यस्तु ताः स्मृताः ॥' इति । अग्निशरणमग्निगृहम् । 'शरणं गृहरक्षित्रोः' इत्यमरः । इत इतो देवः । दुःखान्तरैव

राजा—(परिक्रामति । अधिकारखेदं निरूप्य ।) सर्वः प्रार्थितमर्थमधिगम्य सुखी संपद्यते जन्तुः । राज्ञां तु चरितार्थता दुःखान्तरैव ।

औत्सुक्यमात्रमवसाययति प्रतिष्ठा
क्लिश्नाति लब्धपरिपालनवृत्तिरेनम् ।
नातिश्रमापनयनाय न च श्रमाय
राज्यं स्वहस्तधृतदण्डमिवातपत्रम् ॥ ६ ॥

(नेपथ्ये ।)

वैतालिकौ—विजयतां देवः ।

दुःखावधिकैव । 'दुःखोत्तरा' इति पाठे दुःखाधिकेत्यर्थः । औत्सुक्येति । प्रतिष्ठा सर्वोत्कृष्टं गौरवम् । 'प्रतिष्ठा स्थानमात्रके । गौरवे' इति विश्वः । सा कर्त्री । एनमित्यग्रे वक्ष्यमाणत्वादस्येति विपरिणम्यते । अस्य राज्ञ औत्सुक्यमात्रं य(या व)द्विषयजन्यामुत्कण्ठामवसाययति समाप्तिं नयति । अन्यजनस्य तु यत्किंचिद्विषयिणि(णी)समुत्पन्नोत्कण्ठा तथैव तिष्ठति तत्तद्विषयालाभात् । राज्ञा तु(ह्यस्तु)फललाभादुत्कण्ठापरिपूर्तिः । एतावदाभिमानिकं(?)सुखमिति भावः । लब्धस्य प्राप्तस्य फलस्य यत्परितः सर्वतोभावेन पालनं रक्षणं तत्र या वृत्तिर्वर्तना कदाचित्सर्वरात्रिजागरणं तत्रैव कदाचिदच्छिन्नधारावृष्ट्यनुभव इत्यादिकमेनं राजानं क्लिश्नाति । अतः कारणाद्राज्यम् । कर्तृ । अत्यन्तं यः श्रमस्तदपनयनायेति न । अपि त्वतिश्रमापनयनायैव सुखदत्वात् । श्रमापनयायेति(श्रमायेति) न । अपि तु श्रमायैव क्लेशदत्वात् । किमिव । स्वहस्ते धृतो दण्डो यस्य तदातपत्रं छत्रमिवेति । अत्र राज्यं पक्षः । श्रमापनयश्रमौ साध्यौ । पूर्वार्धं हेतुः । चतुर्थचरणो दृष्टान्त इत्यनुमानालंकारः । उपमानानुमानयोरङ्गाङ्गिभावः संकरः । यच्छ्रमापनयनाय तच्छ्रमायेति विरोधाभासः । यथासंख्यमपि । अथ च संबन्धेऽसंबन्धरूपाऽसंबन्धे संबन्धरूपा द्व्यतिशयोक्तिरपि । श्रमाश्रमेति नयनायेति यनायनेति वा छेक[वृत्त्य]नुप्रासयोः संसृष्टिः । श्रुत्यनुप्रासोऽपि । एकान्तसुखायतनत्वभ्रमेण राज्य आसक्ततया न भवितव्यमित्युपदेशो व्यज्यते । वसन्ततिलका वृत्तम् । अधिकारखेदं निरूप्येत्यादिना यः खेदो निबद्धः स निरुपधिपरोपकारप्रवृत्तानां भवदादीनामेतत्स्वभावा-

प्रथमः—

स्वसुखनिरभिलाषः खिद्यसे लोकहेतोः
प्रतिदिनमथवा ते वृत्तिरेवंविधैव ।
अनुभवति हि मूर्ध्ना पादपस्तीव्रमुष्णं
शमयति परितापं छायया संश्रितानाम् ॥ ७ ॥

द्वितीयः—

नियमयसि कुमार्गप्रस्थितानात्तदण्डः
प्रशमयसि विवादं कल्पसे रक्षणाय ।
अतनुषु विभवेषु ज्ञातयः सन्तु नाम
त्वयि तु परिसमाप्तं बन्धुकृत्यं प्रजानाम् ॥ ८ ॥

भायं खेद इति वैतालिकवचसा स्तौति—**स्वसुखेति** । नैकाहं न पक्षषाहमपि तु प्रतिदिनं प्रत्यहम् । निरन्तरमित्यर्थः । त्वं लोकहेतोर्लोककारणात् । लोकनिमित्तमिति यावत् । 'हेतुर्ना कारणं बीजम्' इत्यमरः । खिद्यसे परितप्यसे । तत्रार्थे हेतुमाह—स्वस्मिन्यत्सुखं तत्र निरभिलाषो निर्गतवाञ्छः । प्रासङ्गिकसुखायापि न प्रवृत्तिरिति भावः । अत्र खिद्यस इति 'खिद परितापे' अस्य तुदादिकस्य कर्मकर्तरि प्रयोगः । तथा च वामनः—'कर्मकर्तरीत्यनुवर्तमाने खिद्यस इति च खिद्यत इति च प्रयोगो दृश्यते । सोऽपि कर्मकर्तर्येव द्रष्टव्यो न कर्तरि । अदैवादिकत्वात्खिदेः' इति । दुर्गसिंहस्तु 'खिद दैन्ये' इति दैवादिकत्वं मन्यते । तथाच क्षीरतरङ्गिण्याम्—'पद गतावेतदनन्तरमत्रैव खिद दैन्य इति दुर्गः' इति । अतएव मल्लभट्टेनाख्यातचन्द्रिकायामुक्तम्—'ताम्यति श्राम्यति ग्लानौ खित्तौखिन्दति खिद्यते' इति । अथवेति पूर्वाक्षेपे । एवंविधैव ते वृत्तिर्वर्तनम् । हि यस्मात्पादपो वृक्षः । पादांश्चरणान्पाति रक्षतीति च । अत एव न वृक्षाविपदोपादानम् । मूर्ध्नाग्रभागेनाथवोत्तमाङ्गेन । तीव्रमुष्णं मध्याह्नसंभवमनुभवति । संश्रितानामथ उपविष्टानामथ चाश्रितानां छाययातपाभावेन पालनेन च परितस्तापमौष्ण्यं तापखेदं च शमयतीति चेन्न (?) । व्यवहारसमारोपात्समासोक्तिः । 'छाया स्यादातपाभावे प्रतिबिम्बार्कयोषितोः । पालनोत्कोचयोः' इत्यादि विश्वः । 'तापोऽभितापे दवथौ खेदे च' इत्यजयः । काव्यलिङ्गाक्षेपदृष्टान्ताः । वृत्तिश्रुत्यनुप्रासौ । मालिनीवृत्तम् । **नियमयसीति** । आत्तदण्डो गृहीतदण्डः प्राप्ताभिमानश्च । 'अभिमाने ग्रहे दण्डः' इति विश्वः ।

राजा—एते क्लान्तमनसः पुनर्नवीकृताः स्मः । (इति परिक्रामति ।)

प्रतीहारी—अहिणवसम्मज्जणसस्सिरीओ सण्णिहिदहोमधेणू अग्गिसरणालिन्दो । आरुहदु देवो ।[1]

राजा—(आरुह्य परिजनांसावलम्बी तिष्ठति ।) वेत्रवति, किमुद्दिश्य भगवता काश्यपेन मत्सकाशमृषयः प्रेषिताः स्युः ।

> किं तावद्व्रतिनामुपोढतपसां विघ्नैस्तपो दूषितं
> धर्मारण्यचरेषु केनचिदुत प्राणिष्वसच्चेष्टितम् ।

---

१. अभिनवसंमार्जनसश्रीकः संनिहितहोमधेनुरग्निशरणालिन्दः । आरोहतु देवः ।

कुमार्गप्रस्थितानुद्धतान्नियमयसि विनीतान्करोषि । मार्गस्थान्करोषीत्यर्थः । तत्स्वरूपं भृगुसंहितायाम्—'तदर्थं सर्वभूतानां गोप्तारं धर्ममात्मजम् । ब्रह्मतेजोमयं दण्डमसृजत्परमेश्वरः ॥' इति । तत्प्रयोगविषये विशेषोऽपि तत्रैव—'स्वराष्ट्रे न्यायवृत्तिः स्याद्भृगु(दुग्र)दण्डश्च शत्रुषु । सुहृत्सु तिलस्निग्धेषु ब्राह्मणेषु क्षमान्वितः ॥' इति विवादं परस्परकलहं शमयसि । रक्षणाय कल्पसे प्रभवसि भयात् । 'शत्रुभ्यो धनदानेन' इत्यादि रक्षणं बहुप्रकारम् । अतनुषु बह्वीषु संपत्सु । नामेति संभावनायाम् । ज्ञातयः सन्तु भवन्तु । बन्धुकृत्यकारिण इत्यर्थः । तुः पूर्वतो विशेषे । सति विभवेऽसति च विभवे । प्रजानां प्रजासु विषये । षष्ठीसप्तम्योरभेदाद्बन्धूनां ज्येष्ठबन्धूनां कृत्यममार्गान्निवर्तनं कलहशमनं रक्षणं च तत्त्वयि परिसमाप्तं त्वयैव निष्पाद्यते । नान्येनेत्यर्थः । अत्र पूर्वार्धार्थो हेतुत्वेनोपात्तः । काव्यलिङ्गव्यतिरेकानुप्रासाः । पूर्वार्धे यमकं च । वृत्तमनन्तरोक्तम् । अनेन च पद्येन पूर्वं लोकहेतोरिति यदुक्तं तदेव विवृतम् । नवीकृताः । अधिकारचिन्तन इति शेषः । अतएवास्माभिस्तत्र 'अशान्तमनाः' इति व्याख्यातम् । यतस्तस्यैवानुवादोऽयम् 'क्लान्तमनसः' इति । अभिनवं नूतनं यत्संमार्जनं तेन सश्रीकः सशोभः, संनिहितहोमधेनुरिति, विशेषणद्वयेन पावित्र्यातिशयो द्योत्यते । अग्निशरणालिन्दोऽग्निहोत्रगृहबहिर्द्वारप्रकोष्ठः । 'प्रघाणप्रघणालिन्दा बहिर्द्वारप्रकोष्ठके' इत्यमरः । स्वभावोक्तिः । तस्य खेदविनोदं द्योतयति । आरोहतु देवः । परिजनांसावलम्बीति खेदानुभाव एव । **किं तावदिति** । व्रतिनां नियमवतामतएवोपोढमत्यूढमधिकं तपो येषाम् । 'उपोढः कथितोऽत्यूढे समासन्ने विवा-

आहोस्विद्प्रसवो ममापचरितैर्विष्टम्भितो वीरुधा-
मित्यारूढबहुप्रतर्कमपरिच्छेदाकुलं मे मनः ॥ ९ ॥

प्रतीहारी—[1]सुचरिदणन्दिणो इसीओ देवं सभाजइदुं आअदेत्ति तक्केमि ।

(ततः प्रविशन्ति गौतमीसहिताः शकुन्तलां पुरस्कृत्य मुनयः ।
पुरश्चैषां कञ्चुकी पुरोहितश्च ।)

कञ्चुकी—इत इतो भवन्तः ।

शार्ङ्गरवः—शारद्वत,

महाभागः कामं नरपतिरभिन्नस्थितिरहो
न कश्चिद्वर्णानामपथमपकृष्टोऽपि भजते ।
तथापीदं शश्वत्परिचितविविक्तेन मनसा
जनाकीर्णं मन्ये हुतवहपरीतं गृहमिव ॥ १० ॥

---

१. सुचरितनन्दिन ऋषयो देवं सभाजयितुमागता इति तर्कयामि ।

हिते' इति धरणिः । ईदृशां तपस्विनाम् । विशेषणेनैव विशेष्यप्रतिपत्तेर्न तदुपादानम् । तपो विघ्नैर्विघ्नकर्तृभी राक्षसादिभिः । साध्यवसानेयं लक्षणा । तस्या विघ्नातिशयः फलं दर्शितम् । किमिति वितर्के । उत धर्मारण्यचरेषु धर्मवनगेषु प्राणिषु जन्तुषु । धर्मपदेन ऋषीणां महत्त्वं सूचयता चेष्टितस्यात्यन्तमनुचितत्वं ध्वन्यते । अतएव केनचित्पामरादिनासत् । वाचापि वक्तुमशक्यमिति भावः । चेष्टितं कृतम् । आहोस्विन्ममापचरितैर्वीरुधां लतानां प्रसवः पल्लवपुष्पादिर्विष्टम्भितः प्रतिबद्धः । 'पुष्पं फलं च पत्रं च वृक्षाणां प्रसवं विदुः' इति धरणिः । तदुक्तम्—'राज्ञोऽपचारात्पृथिवी स्वल्पसस्या भवेत्किल । अल्पायुषः प्रजाः सर्वा दरिद्रा व्याधिपीडिताः' इति । तपतप इति स्विसवो इति छेकानुप्रासवृत्तिश्रुत्यनुप्रासाः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् । षष्ठीसप्तम्योरभेदान्न विभक्तिप्रक्रमभङ्गः । विशेषणप्रक्रमभङ्गोऽपि नाशङ्कनीयः । आदौ विशेषणद्वयं ततस्तदभाव इत्येव क्रमस्य विवक्षितत्वात् । सुचरितनन्दिन ऋषयो देवं सभाजयितुमागता इति तर्कयामि । **महाभाग इति** । न भिन्ना त्यक्ता स्थितिर्मर्यादा येन स नरपतिः । काममतिशयेन महाभागः श्रेष्ठ इति विधेयम् । अहो इत्याश्चर्ये । वर्णानां ब्राह्मणानां मध्येऽपकृष्टो हीनोऽपि कश्चिदपथममार्गं न भजते । 'अपथं नपुंसकम्' इति नपुंसकत्वम् । इति यद्यपि तथापीदं जनाकीर्णं जनव्याप्तं स्थानं शश्वत्-

शारद्वतः—जाने भवान्पुरप्रवेशादित्थंभूतः संवृत्तः। अहमपि
अभ्यक्तमिव स्नातः शुचिरशुचिमिव प्रबुद्ध इव सुप्तम्।
बद्धमिव स्वैरगतिर्जनमिह सुखसङ्गिनमवैमि ॥ ११ ॥

शकुन्तला—(निमित्तं सूचयित्वा।) अम्महे, किं मे वामेदरं णअणं विप्फुरदि।

१. अहो, किं मे वामेतरन्नयनं विस्फुरति।

रन्तरं परिचितं विविक्तं विजनस्थानं यस्य तेन मनसोपलक्षितोऽहं मनसा हेतुना वा हुतवहपरीतं गृहमिव मन्ये। अत्र पूर्वार्धे यत्कारणमुक्तं विजनस्य तत्सम्यक्त्वं कार्यं तदभावस्तद्विरुद्धमुखेनोक्त इति [वि]शेषोक्तिः। अथ च यदभिपरीतत्वं कार्यं तत्कारणाभावस्य तद्विरुद्धमतेन पूर्वार्धे उक्तेन विभावना। उभे अप्युक्तनिमित्ते शश्वत्परिचितेत्याद्युक्तेः। साधकबाधकप्रमाणाभावात्संदेहसंकरः—'मन्ये शङ्के ध्रुवं प्रायो नूनमित्येवमादिभिः। उत्प्रेक्षा व्यज्यते शब्दैरिवशब्दोऽपि तादृशः' इत्युक्तेर्मन्येशब्दस्योत्प्रेक्षाद्योतकत्वेऽप्यत्र न तथा। तत्सामग्र्यभावात् उपमयैव गतार्थत्वात्। तेनात्र मन्येशब्दस्य बुद्धित्वमात्रमर्थः। तदुक्तं राजानकरुचकेन—'अस्याश्चेवादिशब्दवन्मन्येशब्दोऽपि प्रतिपादकः। किंतूत्प्रेक्षासामग्र्यभावे मन्येशब्दप्रयोगो वितर्कमेव प्रतिपादयति। यथा—'अहं त्विन्दुं मन्ये' [इति] अनुप्रासः। वक्तुर्वैराग्यं ध्वन्यते। शिखरिणीवृत्तम्। अहमपीति श्लोकेनान्वेति। **अभ्यक्तमिति**। अहं सुखसङ्गिनं जनमीदृशमवैमि। त्वं त्वमिपरीतगृहमिव जानासि। अहमप्येतादृशमित्यपिशब्दार्थः। एतादृक्त्वं च विशिष्टोपमारूपम्। कः कमिव। स्नातोऽभ्यक्तं तैलाभ्यक्तमिव। अनेन पापश्लिष्टत्वं ध्वन्यते। शुचिरशुचिमिवेत्यनेन पत्न्यादिषु स्नेहादिविद्धत्वं(?) ध्वन्यते। प्रबुद्धः सुप्तमिवेत्यनेनाज्ञानाविद्धत्वं व्यज्यते। स्वैरगतिर्बद्धमिवेत्यनेन प्रयत्नसहस्रानयने परवशंवदत्वं ध्वन्यते। मालोपमेयम्। तेन पारतन्त्र्यलक्षणो भिन्नोऽव(त्र)गम्यः(?) सामान्यधर्मः छेकवृत्त्यनुप्रासौ। 'स्नातोऽभ्यक्तमिव शुचिरशुचिमिव प्रबुद्धः सुप्तमिव स्वैरगतिः संहि(य)तमिव' इति पठित्वा प्रक्रमभङ्गद्वयं परिहरणीयम्। निमित्तमपशकुनम्। अम्महे इति निर्वेदे। 'अम्महे हर्षे' इति सूत्रे 'हीमाणहे विस्मयनिर्वेदयोः' इति सूत्रान्निर्वेद इत्यनुवर्तते। किं मे वामेतरद्दक्षिणं नयनं विस्फुरति। 'किं मे वामं दक्षिणं नयनम्' इति पाठे वामं प्रतीपम्। विरोधाभासः।

गौतमी—जादे, पडिहदं अमङ्गलं । सुहाइं दे भत्तुकुलदेवदाओ वितरन्दु । (इति परिक्रामति ।)

पुरोहितः—(राजानं निर्दिश्य ।) भो भोस्तपस्विनः, असावत्रभवान्वर्णाश्रमाणां रक्षिता प्रागेव मुक्तासनो वः प्रतिपालयति । पश्यतैनम् ।

शार्ङ्गरवः—भो महाब्राह्मण, काममेतदभिनन्दनीयं तथापि वयमत्र मध्यस्थाः । कुतः ।

भवन्ति नम्रास्तरवः फलागमै-
नवाम्बुभिर्दूरविलम्बिनो घनाः ।
अनुद्धताः सत्पुरुषाः समृद्धिभिः
स्वभाव एवैष परोपकारिणाम् ॥ १२ ॥

१. जाते, प्रतिहतममङ्गलम् । सुखानि ते भर्तृकुलदेवता वितरन्तु ।

जाते, प्रतिहतममङ्गलम् । सुखानि ते भर्तुः कुलदेवता वितरन्तु । अत्रभवान्पूज्यो वर्णाश्रमाणां रक्षितेत्यनेन भवदादीनामस्मदादीनां च सर्वदा पालनासक्तत्वम् । प्रागेव मुक्तासन इत्यनेन विनयातिशयः । वः प्रतिपालयतीति भक्त्यतिशयो व्यज्यते । महाब्राह्मणेति राजपुरोहितत्वात्तं प्रति मुनेरुक्तिरिति नानौचित्यम् । काममतिशयेनैतद्विनयातिशयत्वादिकमभिनन्दनीयं स्तुत्यं यद्यपि तथापि वयमत्र मध्यस्था निःस्पृहाः । एतदस्माकं वर्णनीयं न भवतीति भावः । वर्णनीयत्वाभावे च स्वाभाव्यं हेतुत्वेनोद्दिशति—कुत इति । **भवन्तीति** । तरवो वृक्षाः फलानामासमन्ताद्गमनं गमः प्राप्तिस्तैः । अनेन समृद्धिकाष्ठा तेषां द्योतिता । नम्रा अधोमुखा विनीताश्च भवन्ति । अत्र तरुशब्देन सामान्यविशेषभावसंबन्धेन चूतप्रभृतयो विशेषा लक्ष्यन्ते । तत्सजातीयबहुत्वप्रतिपत्तिश्च फलेषु वनस्पतिप्रभृतिषु । तदभावादर्थासंगतिः । किं च सत्पुरुषाणां विशिष्टानामेवोपमेयत्वात्तैः सहोपमानतापि न संगच्छते । तर्ह्युत्तरवाक्येऽप्येतद्दोषावकाश इति चेन्न । मेघादिपदत्यागेन घनपदोपादानात् । तथा च व्याख्यास्यते । केचनैतादृशस्थले 'वाच्य एवार्थो न लक्षणा' इति मन्यन्ते । घना मेघा अथ च निबिडाः । नवाम्बुभिरिति वर्षाकालारम्भो ध्वन्यते । तेषां तत्रैव समृद्धत्वाद्दूरविलम्बिनोऽतिशयवर्षुकाः । अथ च विनीता भवन्तीत्यनुषज्यते । अत्र तरुघनयोरचेतनयोर्नम्रत्वाभ्यां(त्व)दूरविलम्बित्वाभ्यां च वस्तुतो भिन्नाभ्यामभेदेनाध्यवसिताभ्यामतिशयोक्तिः । सत्पुरुषाः समृद्धिभिरनुद्धता नम्रा भवन्तीत्यनुषज्यते । तेन क्रियादीपकम् । विनयस्य

प्रतीहारी—देवे, पसण्णमुहवण्णा दीसन्ति । जाणामि विस्सद्धकज्जा इसीओ ।

राजा—(शकुन्तलां दृष्ट्वा ।) अथात्रभवती

का स्विदवगुण्ठनवती नातिपरिस्फुटशरीरलावण्या ।
मध्ये तपोधनानां किसलयमिव पाण्डुपत्राणाम् ॥ १३ ॥

प्रतीहारी—देवे, कुतूहलगब्भोपहिदो ण मे तक्को पसरदि । णं दंसणीआ उण से आकिदी लक्खीअदि ।

---

१. देव, प्रसन्नमुखवर्णा दृश्यन्ते । जानामि विश्रब्धकार्या ऋषयः ।
२. देव, कुतूहलगर्भोपहितो न मे तर्कः प्रसरति । ननु दर्शनीया पुनरस्या आकृतिर्लक्ष्यते ।

साधारणधर्मस्य नम्रदूरविलम्ब्यनुद्धतशब्देनोक्तेर्माला प्रतिवस्तूपमा च । अत्र दुष्यन्तलक्षणे विशेषे प्रस्तुते सत्पुरुषस्य वचनादप्रस्तुतप्रशंसापि । स्वभाव इत्यादिस्तु हिशब्दानुपादानेऽप्यर्थान्तरन्यासः । 'क्व नास्ति शुभप्रदः' इतिवत् । हेत्वनुप्रासौ च । वंशस्थं वृत्तम् । देव, प्रसन्नमुखवर्णा दृश्यन्ते । जानामि विस्रब्धं शान्तमक्रूरं कार्यं येषां ते तादृशा ऋषयः । 'विस्रब्धस्तूद्भटे व्यर्थे शान्तविश्वस्तयोरपि' इति विश्वः । **का स्विदिति** । स्विदिति वितर्के । 'स्विदिति प्रश्ने वितर्के च' इत्युक्तेः । सशिरोमुखप्रावरणमवगुण्ठनं तद्वती । अतएव नातिपरिस्फुटे शरीरलावण्ये यस्याः सा । नञ्समासः । इदमनूद्यम् । तपोधनानां मध्ये का स्विदिति विधेयम् । अतएवैतन्मात्र उपमा । पाण्डुपत्राणां मध्ये किसलयं कोमलपल्लवमिवेति । अस्याश्च भिन्नलिङ्गत्वेऽपि कोमलत्वादेः साधारणधर्मस्य गम्यत्वात्सहृदयमनोनुरञ्जकत्वमेव । हेत्वनुप्रासौ । ननु नातिपरिस्फुटेत्यादौ शरीरमात्रग्रहणेऽप्युभयलाभ इति चेत्सत्यम् । स्यादेवं यदि निषेधमात्रे तात्पर्यं स्यात्किंत्वत्र विधौ तात्पर्यम् । अतएवातिपर्योरुपादानम् । तेनेषद्व्यक्ते इत्यर्थः । अत्र चोभयग्रहणमन्तरेण विवक्षितार्थालाभात् । यत आद्यमात्रोपादाने द्वितीयाप्राप्तेः द्वितीयमात्रग्रहणे कनकचम्पकाभतनुवर्णाप्तेः । लावण्यलक्षणं सुधाकरे—'मुक्ताफलेषु छायायास्तरलत्वमिवान्तरा । प्रतिभाति यदङ्गेषु लावण्यं तदिहोच्यते' इति । एवंभूतैतदवलोकनेन स्थायिन्या रतेरनुसंधानम् । देव कुतूहलेन गर्भे मध्य उपहितो युक्तो न मे तर्कः प्रसरति । तत्परिगृहीतेन पूर्वत्वेन कुतूह-

राजा—भवतु । अनिर्वर्णनीयं परकलत्रम् ।

शकुन्तला—(हस्तमुरसि कृत्वा । आत्मगतम् ।) हिअअ, किं एव्वं वेवसि । अज्जउत्तस्स भावं ओहारिअ धीरं दाव होहि ।

पुरोहितः—(पुरो गत्वा ।) एते विधिवदर्चितास्तपस्विनः । कश्चिदेषामुपाध्यायसंदेशः । तं देवः श्रोतुमर्हति ।

राजा—अवहितोऽस्मि ।

ऋषयः—(हस्तानुद्यम्य ।) विजयस्व राजन् ।

राजा—सर्वानभिवादये ।

ऋषयः—इष्टेन युज्यस्व ।

राजा—अपि निर्विघ्नतपसो मुनयः ।

ऋषयः—

कुतो धर्मक्रियाविघ्नः सतां रक्षितरि त्वयि ।
तमस्तपति घर्मांशौ कथमाविर्भविष्यति ॥ १४ ॥

राजा—अर्थवान्खलु मे राजशब्दः । अथ भगवांल्लोकानुग्रहाय कुशली काश्यपः ।

---

१. हृदय, किमेवं वेपसे । आर्यपुत्रस्य भावमवधार्य धीरं तावद्भव ।

लगर्भत्वं प्रभुसमक्षत्वात्तन्यानातत्वं (?) चाप्रसरणे हेतुः । क्वचिद्गतपुस्तके 'कुतूहलगर्भोपहृद' इत्यादि पाठः । क्वचित्पुस्तके तु नास्त्येवायं पाठः । ननु दर्शनीया सुन्दरा पुनरस्या आकृतिर्लक्ष्यते । भवत्विति निषेधे । 'अस्तु भवतु पूर्यत इति निषेधे' इत्युक्तेः । अनिर्वर्णनीयमद्रष्टव्यम् । हस्तमुरसि कृत्वेति स्वभावोक्तिः । हृदय, किमेवं प्रवेपसे । आर्यपुत्रस्य भावं चित्ताभिप्रायमवधार्य धीरं तावद्भव । **कुत इति** । त्वयि रक्षितरि सति कुतो धर्मक्रियाविघ्नः । सर्वमेवैतद्विधेयम् । त्वं रक्षिता । त्वयि रक्षितरि सर्वे सन्तः । तेषां क्रियामात्रविघ्नोऽपि न संभाव्यते सुतरां धर्मक्रियाविघ्न इत्यर्थः । तम इति । घर्मांशौ सूर्य उदयाद्रिमारूढ एव तमोनाशः । अपि तु तस्मिन्सुतरामाविर्भावाभाव (?)इत्यर्थः । दृष्टान्तालंकारः । हेत्वनुप्रासौ । अर्थवान्सप्रयोजनः । तापयुक्तत्वादिति भावः(?) । लोकानुग्र-

ऋषयः—स्वाधीनकुशलाः सिद्धिमन्तः स भवन्तमनामयप्रश्नपूर्वकमिदमाह ।

राजा—किमाज्ञापयति भगवान् ।

शार्ङ्गरवः—यन्मिथः समयादिमां मदीयां दुहितरं भवानुपायंस्त तन्मया प्रीतिमता युवयोरनुज्ञातम् । कुतः ।

त्वमर्हतां प्राग्रसरः स्मृतोऽसि य-
च्छकुन्तला मूर्तिमती च सत्क्रिया ।
समानयंस्तुल्यगुणं वधूवरं
चिरस्य वाच्यं न गतः प्रजापतिः ॥ १५ ॥

तदिदानीमापन्नसत्त्वा प्रतिगृह्यतां सहधर्मचरणायेति ।

हाय जनानुग्रहाय । भुवनानुग्रहाय चेत्यर्थः । 'लोकस्तु भुवने जने' इत्यमरः । त्रिभुवनानुग्राहकत्वेन लोकोत्तरा तपःसिद्धिर्ध्वनिता । तदभिप्रायेणैवोत्तरयन्ति—स्वाधीनेति । अनामयप्रश्नपूर्वमिति तस्य क्षत्रियत्वात् । तदुक्तं भृगुसंहितायाम्—'ब्राह्मणं कुशलं पृच्छेत्क्षत्रबन्धुमनामयम् । वैश्यं क्षेमं समागम्य शूद्रमारोग्यमेव च' इति । मिथःसमयात् । गान्धर्वेण विवाहेनेत्यर्थः । उपायंस्त विवाहितवान् । 'उपाद्यमः स्वकरणे' इत्यात्मनेपदम् । **त्वमिति** । यद्यस्मात्त्वमर्हतां पूज्यानां प्राग्रसरो मुख्यः स्मृतोऽसि । लोकैरिति शेषः । क्वचित् 'स्मृतोऽसि नः' इति पाठः । सरतीति सरः । 'नन्दिग्रहिपचादिभ्यः' इत्यत्र पचादेराकृतिगणत्वादच् । ततः प्रकर्षेणाग्रे सरतीति प्राग्रसरः । संज्ञाया अभावात् 'हलदन्तात्' इत्यादिना लुङ् न । 'त्वमर्हतां प्राग्रहरः' इति वा पाठः । 'पराध्यग्र्यप्राग्रहर' इत्याद्यमरः । यद्यस्माच्छकुन्तला मूर्तिमती शरीरधारिणी । सती पूज्या चासौ क्रिया च सत्क्रिया । इवेत्युत्प्रेक्षा । अनया चाखिलजनपूज्यत्वमस्या ध्वनितम् । अतएव तुल्यगुणत्वम् । तत्तस्मादित्यार्थेन तच्छब्देनान्वयः । 'न' इति पाठे नूभावप्यार्थौ । तुल्यगुणं समानगुणं वधूवरं समानयन् । चिरस्य चिरकालेन प्रजापतिर्वाच्यं निन्दां न गतो न प्राप्तः । 'वाच्यं वक्तव्यमित्येतौ प्रवर्तेते प्रपादने । वचोहे कुत्सिते हीने दूषणेऽभिधयोदिते' इति धरणिः । चिरस्येति विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययम् । 'चिराय चिररात्राय चिरस्याद्याश्चिरार्थकाः' इत्यमरः । अन्यत्र यत्र वधूवरं मेलयति तत्र तत्रातुल्यगुणम् । जगतीदमेवेति

गौतमी—अज्ज, किंपि वत्तुकामम्हि । ण मे वअणावसरो अत्थि । कहंत्ति ।

णावेक्खिओ गुरुअणो इमाइ ण हु पुच्छिदो अ बन्धुअणो।
एक्कक्कमे व्व चरिए भणामि किं एक्कमेक्कस्स ॥ १६ ॥

शकुन्तला—(आत्मगतम् ।) किं[2] णु क्खु अज्जउत्तो भणादि ।

राजा—किमिदमुपन्यस्तम् ।

शकुन्तला—(आत्मगतम् ।) पा[3]वओ क्खु वअणोवण्णासो ।

शार्ङ्गरवः—कथमिदं नाम । भवन्त एव सुतरां लोकवृत्तान्तनिष्णाताः ।

---

१ आर्य, किमपि वक्तुकामास्मि । न मे वचनावसरोऽस्ति । कथमिति ।
नापेक्षितो गुरुजनोऽनया न खलु पृष्टश्च बन्धुजनः ।
परस्परस्मिन्नेव चरिते भणामि किमेकैकम् ॥

२. किं नु खल्वार्यपुत्रो भणति ।

३. पावकः खलु वचनोपन्यासः ।

भावः । अतएव चिरस्येत्युक्तिः । प्रजापतिरिति साभिप्रायम्। समहेत्वनुप्रासाः। वंशस्थं वृत्तम् । 'स्मृतोऽसि सत्क्रियेव यन्मूर्तिमती शकुन्तला' इति पठित्वा क्रमलक्षणो दोषः परिहरणीयः । आपन्नसत्त्वा गर्भवती । 'आपन्नसत्त्वा स्याद्गुर्विण्यन्तर्वत्नी च गार्भिणी' इत्यमरः । धर्मचरणायेत्यनेन विधिवदूढत्वं व्यज्यते । आर्ये, किमपि वक्तुकामास्मि । न मे वचनावसरोऽस्तीति भविष्यदाक्षेपः । तस्यैवोपादानं कथमिति । [**णावेक्खिओ इति** ।] नापेक्षितो गुरुजनोऽनया न खलु पृष्टश्च बन्धुजनः । क्वचित्पुस्तके 'इमाए तुइ पुच्छिदो [ण] बन्धुजणो' इति पाठः । त्वया पृष्टो न बन्धुजन इत्यर्थः । उभयोरप्यपराधाविष्करणम् । एक्कक्कमे परस्परस्मिन् व्व एव चरिते भणामि किमेकमेकम् । परस्परानुरागेण भवद्भ्यामिदं विहितम् । तत्रैकः पर्यनुयोज्यो न भवतीति भावः । 'एक्कक्कमण्णोण्ण' इति देशीकोशः । 'णव्वे अवि अव्वे अवधारणे' इति सूत्रेण व्वकारोऽवधारणे । एक्कस्सेति 'क्वचिद्द्वितीयादेः' इति द्वितीयार्थे । षष्ठी गाथेयम्। तेन 'इमाए' इत्येकारस्य 'एओ सुद्धापआवसाणमि लहू' इति लघुत्वम् । किं नु खल्वार्यपुत्रो भणति । पावकोऽग्निः खलु वचनोपन्यास इति भिन्नरूपकम् । क्वचित् 'सावलेपः' इति

सतीमपि ज्ञातिकुलैकसंश्रयां
जनोऽन्यथा भर्तृमतीं विशङ्कते ।
अतः समीपे परिणेतुरिष्यते
प्रियाप्रिया वा प्रमदा स्वबन्धुभिः ॥ १७ ॥

राजा—किं चात्रभवती मया परिणीतपूर्वा ।

शकुन्तला—(सविषादम् । आत्मगतम् ।) हिअअ, संपदं दे आसङ्का ।

शार्ङ्गरवः—

किं कृतकार्यद्वेषो धर्मं प्रति विमुखता कृतावज्ञा ।

राजा—कुतोऽयमसत्कल्पनाप्रश्नः ।

---

१. हृदय, सांप्रतं त आशङ्का ।

पाठः । निष्णाताः कुशलाः । 'निष्णातः कुशलेऽपि च' इत्यजयः । 'निनदीभ्यां स्नातेः कौशले' इति णत्वम् । **सतीमिति** । जनो लोको भर्तृमतीं विद्यमानधवां प्रमदां सतीं पतिव्रतामपि ज्ञातिकुलं पितृगृहं तत्संश्रयामथ च सगोत्रगणसंश्रयामन्यथा दोष इत्यु(दोषयु)क्तत्वेन विशङ्कते । अनौचित्यपरिहाराय कविना दोषादिपदत्यागेनान्यथापदं दत्तम् । 'ज्ञातिः सगोत्रे पितरि कुलं जनपदे गृहे । सजातीयगणो गोत्रः' इति च विश्वः । अतः कारणात्प्रियाप्रिया वा । अर्थाद्भर्तुः । प्रमदा स्त्रीमात्रम् । अथ च प्रकृष्टो मदस्तारुण्यमदो यस्याः । सैतादृशी स्वबन्धुभिर्वधूबन्धुभिः परिणेतुः समीप इष्यते । 'प्रियाप्रिया च' इति समीचीनः पाठः । 'तदप्रियापि' इति पाठे तस्य भर्तुरप्रिया । अपिशब्दात्प्रियापीति व्याख्येयम् । अत्र शकुन्तलायास्त्वत्समीपे स्थितिर्योग्येति विशेषे प्रस्तुते यत्सामान्यवचनं तेनाप्रस्तुतप्रशंसा । हेत्वनुप्रासौ । वृत्तमनन्तरोक्तम् । अत्र स्त्रीसामान्ये वक्तव्ये यत्प्रमदेति विशेषवचनं तेन विशेषपरिवृत्तलक्षणं दूषणमिति चेन्न । शब्दशक्त्युद्भावध्वनेः सत्त्वात्तदभिप्रायेणैव व्याख्यातम् । अनेनार्थविशेषणनामा नाट्यालंकार उपक्षिप्तः । तल्लक्षणं तु—'उक्तस्यार्थस्य यत्तु स्यादुत्कीर्तनमनेकधा । उपालम्भस्वरूपेण तत्स्यादर्थविशेषणम् ॥' इति । हृदय, सांप्रतं त आशङ्का । **किमिति** । कृतं यत्कार्यं गान्धर्वो विवाहस्तत्र द्वेषः किम् । धर्मं प्रति विमुखता किम् । कृते विदितेऽनुभूतेऽवज्ञा किम् । यावदनुभूतं तावदेव तदुक्ते-

शार्ङ्गरवः—

मूर्च्छन्त्यमी विकाराः प्रायेणैश्वर्यमत्तेषु ॥ १८ ॥

राजा—विशेषेणाधिक्षिप्तोऽस्मि ।

गौतमी—जादे, मुहुत्तअं मा लज्ज । अवणइस्सं दाव दे ओउण्ठणं । तदो तुमं भट्टा अहिजाणिस्सदि । (इति यथोक्तं करोति ।)

---

१. जाते, मुहूर्तं मा लज्जस्व । अपनेष्यामि तावत्तेऽवगुण्ठनम् । ततस्त्वां भर्ताभिज्ञास्यति ।

ममिति भावः । 'कृतं युगेऽपि पर्याप्ते विहिते' इति विश्वः । असत्कल्पनामुत्तरार्धेन निरस्यति—ऐश्वर्यमत्तेषु संपदुद्धतेषु प्रायेण बाहुल्येनामी विकारा उक्ता मूर्च्छन्ति वर्धन्ते । 'मूर्च्छा मोहसमुच्छ्राययोः' इति विश्वः । आदिकारकदीपकसंशयहेत्वर्थान्तरन्यासानुप्रासाः । अनेन तोटकं नामाङ्गमुपक्षिप्तम् । तल्लक्षणं तु—'संरम्भवचनप्रायं तोटकं त्विह संज्ञितम्' इति । जाते पुत्रि, मुहूर्तं मा लज्जस्व । अपनेष्यामि तावत्तेऽवगुण्ठनम् । ततस्त्वां भर्ताभिज्ञास्यति परिचेष्यति । यथोक्तमवगुण्ठनापनयनम् । इत आरभ्य षष्ठाङ्कसमाप्तिपर्यन्तमवमर्शसंधिः । तल्लक्षणं तु सुधाकरे—'यत्र प्रलोभनक्रोधव्यसनाद्यैर्विमृश्यते । बीजादौ गर्भनिर्भिन्नः सोऽवमर्श इतीर्यते ॥' इति । अत्र शापलक्षणव्यसनेन विमर्शः । यथा 'इदमुपनतम्' इत्यादि प्रकरीनियताप्त्यानुगुण्यादत्राङ्गकल्पना । 'अपवादोऽर्थसंफेटो विद्रवद्रवशक्तयः । द्युतिप्रसङ्गौ छलनं व्यवसायो निरोधनम् । प्ररोचनं विचलनमादानं च त्रयोदश ॥' इति । अत्राङ्गानां लक्षणं व्याख्यानावसरे तत्र तत्र वक्ष्यामः । प्रकरीलक्षणं भावप्रकाशिकायाम्—'शोभायै वैदिकादीनां यथा पुष्पाक्षतादयः । अथर्तुवर्णनादिस्तु प्रसङ्गे प्रकरी भवेत् ॥' इति । यथात्रैव षष्ठेऽङ्के 'ततः प्रविशति चूताङ्कुरम्–' इत्यादिना 'नेपथ्ये' इत्यन्तेन । अनेन च फलं तु कल्प्यते यस्याः परार्थायैव केवलम् । अनुबन्धविहीनानां प्रकरी कथ्यते यथा ॥' इति लक्षणानुसारेण मातलिवृत्तान्तं प्रकरीवृत्तमाहुस्तन्न । संधिसमाप्तिविषये तस्योद्देशादङ्गानां तदनुगामित्वं नायाति । नियताप्तिलक्षणमादिभरते—'नियतां तु फलप्राप्तिं यदा भावेन पश्यति । नियतां तु फलप्राप्तिं स-

राजा—(शकुन्तलां निर्वर्ण्य । आत्मगतम् ।)

इदमुपनतमेवं रूपमक्लिष्टकान्ति
प्रथमपरिगृहीतं स्यान्न वेति व्यवस्यन् ।
भ्रमर इव विभाते कुन्दमन्तस्तुषारं
न च खलु परिभोक्तुं नैव शक्नोमि हातुम् ॥ १९ ॥

(इति विचारयन्स्थितः ।)

प्रतीहारी—अहो धम्मावेक्खिआ भट्टिणो । ईदिसं णाम सुहोवणदं रूवं देक्खिअ को अण्णो विआरेदि ।

शार्ङ्गरवः—भो राजन्, किमिति जोषमास्यते ।

राजा—भोस्तपोधनाः, चिन्तयन्नपि न खलु स्वीकरणमत्रभवत्याः स्मरामि । तत्कथमिमामभिव्यक्तसत्त्वलक्षणां प्रत्यात्मानं क्षेत्रिणमाशङ्कमानः प्रतिपत्स्ये ।

---

१. अहो धर्मापेक्षिता भर्तुः । ईदृशं नाम सुखोपनतं रूपं दृष्ट्वा कोऽन्यो विचारयति ।

गुणः परिचक्षते' इति । निर्वर्ण्य दृष्ट्वा । **इदमिति** । एवमुपनतमयत्नप्राप्तम् । न क्लिष्टा कान्तिर्यस्य तत् । अनेन प्रथमं तारुण्यं ध्वनितम् । इदं रूपं प्रथमगृहीतं स्यान्न वा स्यादिति व्यवस्यन्विचारयन् । 'अध्यवस्यन्' इति पाठे स्वव्यवसायं न जानन् । खलु निश्चयेन । परिभोक्तुं न शक्नोमि निश्चयेन हातुं नैव शक्नोमीत्येवंप्रकारेण रतेरनुसंधानं ध्वनितम् । कः किमिव । विभाते प्रभाते भ्रमरः । अन्तस्तुषारो हिमं यस्य तादृक्कुन्दपुष्पमिव । उपरि हिमस्याच्छादकस्य शापस्थानीयत्वात्त्यागाभावः । ससंदेहोपमानुप्रासाः अत्र प्र(वि)भात इत्युक्तेस्तदनन्तरं रविकिरणैर्हिमे नीते मकरन्दभोगोऽवश्यम्(श्यः) । एवमिहाप्यभिज्ञानदर्शनेन शापे गते तत्स्वीकारोऽवश्यमिति द्योतयन्त्योपमया रतेः स्थायित्वदार्ढ्यं ध्वनितम् । मालिनी वृत्तम् । एतेन संशयनामकं भूषणमुपक्षिप्तम् । तल्लक्षणं तु—'अनिश्चयान्तं यद्वाक्यं संशयः स निगद्यते' इति । विचारयन्नित्युत्क्षिप्तैकभ्रूभावादिना । अहो आश्चर्ये । धर्मापेक्षिता भर्तुः । ईदृशम् । नाम प्राकाश्ये । प्रकटं सुखोपनतं रूपं दृष्ट्वा कोऽन्यो विचारयति । जोषं तूष्णीम् । अभिव्यक्तसत्त्वलक्षणां प्रकटगर्भचिह्नाम् क्षेत्रं पत्नी यस्यासौ क्षेत्री तं क्षेत्रिणम् । 'क्षेत्रं

शकुन्तला—(अपवार्य ।) अज्जस्स परिणए एव्व संदेहो । कुदो दाणिं मे दूराहिरोहिणी आसा ।

शार्ङ्गरवः—मा तावत्

कृताभिमर्षामनुमन्यमानः
सुतां त्वया नाम मुनिर्विमान्यः ।
मुष्टं प्रतिग्राहयता स्वमर्थं
पात्रीकृतो दस्युरिवासि येन ॥ २० ॥

१. आर्यस्य परिणय एव संदेहः । कुत इदानीं मे दूराधिरोहिण्याशा ।

पत्नीशरीरयोः' इत्यमरः । एतादृशमात्मानं शङ्कमानः । यत इयं गर्भिणी मया चेदधुना प्रतिगृह्येत तत्तदाहं क्षेत्री स्यां न तु बीजी । अत एतज्जातापत्यं नौरसमपि तु क्षेत्रजम् । तच्चौरसाद्धीनमिति शङ्का । अथ चान्येनोढायाः परिग्रहे मत्क्षेत्रत्वमेव स्यान्न तु धर्मपत्नीत्वमिति शङ्का । 'क्षेत्रियम्' इति पाठे परदारासक्तम् । 'क्षेत्रियं क्षेत्रजतृणे परदाररतेऽपि च' इति विश्वः । कथमिमां प्रतिपत्स्येऽङ्गीकरिष्यामि । अपवार्येति । 'रहस्यं कथ्यतेऽन्यस्य परावृत्त्यापवारितम्' इति । आर्यस्य परिणय एव संदेहः । कुत इदानीं मे दूराधिरोहिण्याशा । दूरमत्यर्थं तत्र गत्वा महिषीपदं प्राप्स्यामीत्याद्यधिरोढुं शीलं यस्याः सा । मा तावदिति श्लोकेन संबध्यते । **कृतेति** । त्वयेत्येवमपराधं कृत्वाप्यधुना स्मरणक्लेशाभाववतेत्यर्थान्तरसंक्रमितम् । कृतोऽभिमर्षो बलाद्धर्षणं यस्याः सा । अनेन सातिशयापराधकृत्त्वं ध्वन्यते । ईदृशीं सुतामनुमन्यमानोऽनुमोदमान इत्यनेनैवं सापराधेऽपि त्वयि मुनित्वेन तादृशकृपा युज्यत इति ध्वनितम् । अत एव मुनिः । तावत्साकल्येन । नामेति क्रोधे । मा विमान्यो न विमाननीयः । अपि तु विमाननीय एव । सुताभिमर्षलक्षणोऽपराधः सोढो विमाननालक्षणस्तु न सोढव्य इति दण्ड उक्तः । तेन सूक्ष्मालंकार उक्तः । केचित्तु निषेधमेव विधेयत्वेन मन्यन्ते तन्न समीचीनम् । निषेधनियोगस्य मध्यस्थेन राजकीयेन वा वक्तुमुचितत्वात् न मुनिपक्षीयैः । अत एव निबर्हणान्ते 'राजा— अतः खलु मम नातिक्रुद्धो मुनिः' इति । अथ च तस्योचिता विमाननेत्याह— मुष्टमिति । स कः । येन त्वं दस्युश्चौर इव पात्रीकृतोऽसि । कीदृशेनैव येन मुष्टं चोरितं स्वमर्थं प्रतिग्राहयता तदधीनं कारयता पुरुषेणेति विशेषणेनैव विशेष्यलाभः । यथा चौर्येणापहृतं द्रव्यं पुनस्तस्मा एवार्पणमगृह्णन्विमाननां जनयति तथेत्यर्थः । क्वचित् 'मुष्टं स्वमर्थम्' इति पाठः । तदा चोरितमित्यर्थः ।

शारद्वतः—शार्ङ्गरव, विरम त्वमिदानीम्। शकुन्तले, वक्त-व्यमुक्तमस्माभिः। सोऽयमत्रभवानेवमाह। दीयतामस्मै प्रत्ययप्र-तिवचनम्।

शकुन्तला—(अपवार्य।) इमं अवत्थन्तरं गदे तारिसे अणु-राए किं वा सुमराविदेण। अत्ता दाणिं मे सोअणीओ त्ति ववसिदं एदं। (प्रकाशम्।) अज्जउत्त, (इत्यर्धोक्ते।) संसइदे दाणिं ण एसो समुदाहारो। पोरव, ण जुत्तं णाम दे तह पुरा अस्समपदे सहावुत्ताणहिअअं इमं जणं समअपुव्वं पतारिअ ईदिसेहिं अक्ख-रेहिं पच्चाचक्खिदुं।

१. इदमवस्थान्तरं गते तादृशेऽनुरागे किं वा स्मारितेन। आत्मेदानीं मे शोचनीय इति व्यवसितमेतत्। आर्यपुत्र, संशयित इदानीं नैष समु-दाचारः। पौरव, न युक्तं नाम ते तथा पुराश्रमपदे स्वभावोत्तानहृदयमिमं जनं समयपूर्वं प्रतार्येदृशैरक्षरैः प्रत्याख्यातुम्।

एवमपराधिनः कन्यादानेन संतोषार्थं प्रवृत्तस्य स संतोषो नास्ति। परं वि-मानना। लक्षणानर्थोत्पादाद्विषमालंकारः। एकेवशब्दावाक्यार्थोपमान उपमन्ये-ति (?)। स्थुसिये इति छेकवृत्त्यनुप्रासौ च। तृतीयोपजातिरिन्द्रवज्रोपेन्द्र-वज्रयोः। प्रत्ययजनकं विश्वासजनकं प्रतिवचनमुत्तरम्। मध्यमपदलोपी समासः। इदमवस्थान्तरं गते तादृशेऽनुरागे किं वा स्मृतेन। आत्मेदानीं शोचनीय इति व्यवसितमेतत्। आर्यपुत्र इत्यर्धोक्ते। संशयित इदानीं नैष समुदाचारः। पौरवेति राजवंश उत्पन्नो राजेत्यत्यन्तवचनचातुरीं धत्ते। न युक्तम्। नामेति कुत्सा-याम्। 'नाम प्राकाश्यसंभाव्यक्रोधोपगमकुत्सने' इत्यमरः। तथा पुराश्रमपदे स्वभावोत्तानहृदयमित्यनेनात्मनोऽतिमुग्धत्वं तेन च परवञ्चनानभिज्ञत्वं परात्मज-नविवेकशून्यत्वं ध्वनितम्। इमं जनं समयपूर्वं संकेतपूर्वम्। गान्धर्वेण विवा-हेनेत्यर्थः। 'गान्धर्वः समयान्मिथः' इति स्मरणात्। अथ च समयपूर्वं शपथं कृतवानसीत्यर्थः। अथ च समयपूर्वं कालनियमपूर्वं त्रिचतुरदिनमध्ये पञ्चदिन-मध्ये वा पुरुषः प्रेष्यत इति प्रकारेण। अत एव वक्ष्यति—'एकैकमत्र दिवसे दिवसे मदीयं नामाक्षरं गणय गच्छसि यावदन्तम्। तावत्प्रिये मदवरोधगृहप्रवेशं नेता जनस्तव समीपमुपैष्यतीति॥' इति। अथ च समयपूर्वं ज्ञानपूर्वं प्रतार्य। 'समयाः शपथाचारकालसिद्धान्तसंविदः' इत्यमरः। ईदृशैरतिक्रूरैर्हृदयविदा-रकैरक्षरैः प्रत्याख्यातुं न युक्तमिति संबन्धः। इदं प्रत्याख्यानं वाङ्मात्रेण, न त-

राजा—(कर्णौ पिधाय ।) शान्तं पापम् ।

व्यपदेशमाविलयितुं किमीहसे जनमिमं च पातयितुम् ।
कूलंकषेव सिन्धुः प्रसन्नमम्भस्तटतरुं च ॥ २१ ॥

शकुन्तला—होदु[1] । जइ परमत्थतो परपरिग्गहसङ्किणा तुए एव्वं वत्तुं पउत्तं ता अहिण्णाणेन इमिणा तुह आसङ्कं अवणइस्सं ।

राजा—उदारः कल्पः ।

शकुन्तला—(मुद्रास्थानं परामृश्य ।) हद्धी[2] । अङ्गुलीअअसुण्ण मे अङ्गुली । (इति सविषादं गौतमीमवेक्षते ।)

गौतमी—णूणं[3] दे सक्कावदारब्भन्तरे सचीतित्थसलिलं वन्दमाणाए पब्भट्टं अङ्गुलीअअं ।

राजा—(सस्मितम् ।) इदं तत्प्रत्युत्पन्नमति स्त्रैणमिति यदुच्यते ।

---

१. भवतु । यदि परमार्थतः परपरिग्रहशङ्किना त्वयैवं वक्तुं प्रवृत्तं तदभिज्ञानेनानेन तवाशङ्कामपनेष्यामि ।

२. हा धिक् । अङ्गुलीयकशून्या मेऽङ्गुलिः ।

३. नूनं ते शक्रावताराभ्यन्तरे शचीतीर्थसलिलं वन्दमानायाः प्रभ्रष्टमङ्गुलीयकम् ।

स्वतोऽग्रे परिग्रहस्य वक्ष्यमाणत्वादिति रतेरनुसंधायककवेरक्षरैरित्युक्तिः । **व्यपदेशमिति** । व्यपदिश्यतेऽनेनेति व्यपदेशः । कुलमाविलयितुं मलिनीकर्तुमिमं जनं मल्लक्षणं पातयितुं च पतितं कर्तुं किमीहसे चेष्टसे । त्वं त्विहागमनेनैव पतितासीति णिचा ध्वन्यते । कूलंकषा तटसंघर्षिणी सिन्धुर्नदी प्रसन्नमम्भो यथा कलुषयति तटतरुं च पातयति तद्वदित्युपमा । अत्र भिन्ने अपि गुणक्रिये अतिशयोक्त्याभेदेनाध्यवसिते । अत्रोपमेये प्रकृतमन्तर्वर्ति विशेषणमस्त्वेवेत्युपमाने कूलंकषेति विशेषणम् । पूर्वार्धे गुणक्रिययोः समुच्चयः । 'दोषप्रसंख्यापनयादपवादस्तु स स्मृतः' इति । भवतु पूर्यताम् । अनेन दोषप्रख्यापनेनेत्यर्थः । यदि परमार्थतः परपरिग्रहशङ्किना त्वयैवं वक्तुं प्रवृत्तम् । ता तर्ह्यभिज्ञानेन मुद्रिकारूपचिह्नेन तवाशङ्कामपनेष्यामि । उदारः कल्पो मुख्यो न्यायः । 'कल्पः स्यात्प्रत्यये न्याये' इति विश्वः । महान्विश्वासो वा । हा धिक् । अङ्गुलीयकशून्या मेऽङ्गुलिः । नूनं ते शक्रावताराभ्यन्तरे शचीतीर्थसलिलं वन्दमानायाः प्रभ्रष्टमङ्गुलीयकम् । प्रत्युत्पन्नमति स्त्रैणं स्त्रीसमूह इति यज्जगति प्रसिद्धं तदिदं परिदृश्यमा-

शकुन्तला—एत्थ दाव विहिणा दंसिदं पहुत्तणं । अवरं दे कहिस्सं ।

राजा—श्रोतव्यमिदानीं संवृत्तम् ।

शकुन्तला—णं एक्कस्सिं दिअहे णोमालिआमण्डवे णलिणीपत्त-भाअणगअं उअअं तुह हत्थे सण्णिहिदं आसि ।

राजा—शृणुमस्तावत् ।

शकुन्तला—तक्खणं सो मे पुत्तकिदओ दीहापङ्गो णाम मिअपोदओ उवट्ठिओ । तुए अअं दाव पढमं पिअउ त्ति अणुअ-म्पिणा उवच्छन्दिदो उअएण । ण उण दे अपरिचआदो हत्थ-ब्भासं उवगदो । पच्छा तस्सिं एव्व मए गहिदे सलिले णेण किदो पणओ । तदा तुमं इत्थं पहसिदो सि । सव्वो सगन्धेसु विस्ससिदि । दुवेवि एत्थ आरण्णआ त्ति ।

---

१. अत्र तावद्विधिना दर्शितं प्रभुत्वम् । अपरं ते कथयिष्यामि ।

२. नन्वेकस्मिन्दिवसे नवमालिकामण्डपे नलिनीपत्रभाजनगतमुदकं तव हस्ते संनिहितमासीत् ।

३. तत्क्षणे स मे पुत्रकृतको दीर्घापाङ्गो नाम मृगपोतक उपस्थितः । त्वयायं तावत्प्रथमं पिबत्वित्यनुकम्पिनोपच्छन्दित उदकेन । न पुनस्तेऽपरि-चयाद्धस्ताभ्यासमुपगतः । पश्चात्तस्मिन्नेव मया गृहीते सलिलेऽनेन कृतः प्रणयः । तदा त्वमित्थं प्रहसितोऽसि । सर्वः सगन्धेषु विश्वसिति । द्वाव-प्यत्रारण्यकाविति ।

नम् । 'तात्कालिकी तु प्रतिभा प्रत्युत्पन्नमतिः स्मृता' इति प्रत्युत्पन्नलक्षणं सुधाकरे । अत्र तावद्विधिना दर्शितं प्रभुत्वम् । अपरं ते कथयिष्यामि । श्रोत-व्यमिदानीं संवृत्तमिति भवतीभिः कल्पनासहस्रं विधायालीकवचनोपन्यासः कर्तव्यः । स चेन्मया न श्रोतव्यो ममाश्रवणापराध एव स्यादिति प्रयोजनाभा-वेऽपि श्रवणमात्रे विधिरिति संवृत्तपदयोत्यम् । नन्वेकस्मिन्दिवसे नवमालिका-मण्डपे नलिनीपत्रभाजनगतमुदकं तव हस्ते संनिहितमासीत् । तत्क्षणे स मे पुत्रकृतको दीर्घापाङ्गो नाम मृगपोतक उपस्थितः । त्वयायं तावत्प्रथमं पिबत्वि-त्यनुकम्पिनोपच्छन्दितोऽभ्यर्थित उदकेन । न पुनस्तेऽपरिचयाद्धस्ताभ्यासमुप-

राजा—एवमादिभिरात्मकार्यनिर्वर्तिनीनामनृतमयवाङ्मधुभिराकृष्यन्ते विषयिणः ।

गौतमी—[१]महाभाअ, ण अरुहसि एव्वं मन्तिदुं । तवोवणसंवड्डिदो अणभिण्णो अअं जणो कइदवस्स ।

राजा—तापसवृद्धे,

स्त्रीणामशिक्षितपटुत्वममानुषीषु
संदृश्यते किमुत याः प्रतिबोधवत्यः ।
प्रागन्तरिक्षगमनात्स्वमपत्यजात-
मन्यैर्द्विजैः परभृताः खलु पोषयन्ति ॥ २२ ॥

१. महाभाग, नार्हस्येवं मन्त्रयितुम् । तपोवनसंवर्धितोऽनभिज्ञोऽयं जनः कैतवस्य ।

गतः । पश्चात्तस्मिन्नेव मया गृहीते सलिलेऽनेन कृतः प्रणयः प्रीतिः । तदा त्वमित्थं प्रहसितोऽसि । सर्वः सगन्धेषु स्वयूथ्येषु विश्वसिति । द्वावप्यत्रारण्यकाविति । आत्मकार्यस्य निर्वर्तिनीनां संपादिकानां ललनानाम् । विशेषणादेव विशेष्यप्रतिपत्तेः । अत्रानृतमयवाङ्मधुभिरित्येकदेशविवर्ति रूपकम् । तेन तासां लतात्वं विषयिणां कामुकानां भ्रमरत्वं रूप्यत इति ज्ञेयम् । महाभाग, नार्हस्येवं मन्त्रयितुं वक्तुम् । तपोवनसंवर्धितोऽनभिज्ञोऽयं जनः कैतवस्य । **स्त्रीणामिति** । स्त्रीणां मध्येऽमानुषीषु मानुषव्यतिरिक्तासु । वञ्चकवागादिव्यवहाररहितास्वपीति भावः । तास्वप्यशिक्षितपटुत्वमनुपदिष्टकौशलम् । अर्थाद्वञ्चने सम्यग्दृश्यते । तेनैतिह्यभ्रान्तिज्ञाननिरासः । याः प्रतिबोधवत्यो वागादिव्यवहारकुशलास्ताः किमु वक्तव्याः । तासामनुपदिष्टवञ्चकत्वकौशलं किमु वक्तव्यमित्यर्थः । खलु ह्यर्थे । परभृता इति साभिप्रायम् । कोकिलाः । 'वनप्रियः परभृतः' इत्यमरः । अन्तरिक्षगमनादाकाशगमनादुड्डयनात्प्राक्स्वं स्वीयमपत्यजातमर्भकसमूहम् । 'जातं जात्यौघजन्मसु' इति विश्वः । अन्यैर्द्विजैः पक्षिभिः प्रसिद्धया काकैः परितः सर्वप्रकारेण पोषयन्ति । अत्र शकुन्तलालक्षणे विशेषे प्रस्तुते स्त्रीसामान्यस्योक्तत्वादप्रस्तुतप्रशंसा । किमुतेत्यनेन व्यतिरेकः । अर्थान्तरन्यासोऽपि । तयाः त्यः इति मनामन्यैरिति छेकवृत्त्यनुप्रासाः । अनेन हेत्ववधारणानामकं संध्यन्तराङ्गमुपक्षिप्तम् । तल्लक्षणं तु रसार्णवसुधाकरे—'निश्चयो हेतुनार्थस्य मतं हेत्ववधारणम्' इति । अत्र परभृतादिदृष्टान्तेन स्त्रीत्वेन हेतुना मृषाभाषणलक्षणस्यार्थस्य निश्च-

शकुन्तला—(सरोषम् ।) अणज्ज, अत्तणो हिअआणुमाणेण पेक्खसि । को दाणिं अण्णो धम्मकञ्चुअप्पवेसिणो तिणच्छण्णकूवोवमस्स तव अणुकिदिं पडिवदिस्सदि ।

राजा—(आत्मगतम् ।) संदिग्धबुद्धिं मां कुर्वन्नकैतव इवास्याः कोपो लक्ष्यते । तथा ह्यनया

मय्येव विस्मरणदारुणचित्तवृत्तौ
वृत्तं रहः प्रणयमप्रतिपद्यमाने ।
भेदाद्भ्रुवोः कुटिलयोरतिलोहिताक्ष्या
भग्नं शरासनमिवातिरुषा स्मरस्य ॥ २३ ॥

(प्रकाशम् ।) भद्रे, प्रथितं दुष्यन्तस्य चरितम् । तथापीदं न लक्षये ।

१. अनार्य, आत्मनो हृदयानुमानेन पश्यसि । क इदानीमन्यो धर्मकञ्चुकप्रवेशिनस्तृणच्छन्नकूपोपमस्य तवानुकृतिं प्रतिपत्स्यते ।

याद्वेत्यवधारणम् । अनार्य, आत्मनो हृदयानुमानेन पश्यसि जानासि । यथा तव हृदयं वञ्चनापरं तथान्यहृदयान्यपि जानासीत्यर्थः । क इदानीमन्यो धर्मकञ्चुकप्रवेशिनस्तृणच्छन्नकूपोपमस्य तवानुकृतिं प्रतिपत्स्यते । कोऽन्य इति संबन्धः । मयीति । अतिरुषाधिकक्रोधयाधिकक्रोधेन वात एवातिलोहिताक्ष्यात्यारक्तनयनया । विगतं स्मरणं यस्य तदत एव दारुणं यच्चित्तं तेन वृत्तिर्वर्तनं यस्य तस्मिन्नत एव रह एकान्ते वृत्तं संपन्नं प्रणयं स्नेहमप्रतिपद्यमानेऽजानाने । मय्येवेत्येवकारेण कोपस्य तात्विकत्वं ध्वनितम् । कुटिलयोर्वक्रयोर्भ्रुवोर्भेदाद्भ्रूभङ्गात्स्मरस्य शरासनं कंदर्पस्य धनुर्भग्नमिवेत्युत्प्रेक्षा । अनया च तथास्याः कोपो यथोपायशतैरप्यनुनीयमाना कोपं न मुञ्चेत् । तावत्कामस्य शरासनभङ्गमेव व्यर्थत्वमेतदनुनयाभाव(?)इति तात्विकः कोप इति वस्तु ध्वन्यते । अनेन च स्थायिन्या रतेरनुसंधानम् । काव्यलिङ्गम् । रणरुणेति वृत्तौ वृत्तमिति प्रप्रेति स्मरस्येति छेकानुप्रासो वृत्त्यनुप्रासश्च । वृत्तं तयोर्वसन्ततिलकम् । 'शकुन्तला—सरोषम्' इत्यादिनैतदन्तेन संफेटं नामाङ्गमुपक्षिप्तम् । तल्लक्षणम्—'रोषप्रथितवाक्यं तु संफेटः परिकीर्तितः' इति । इदं वञ्चकत्वम् । सुष्ठु तावदत्र स्वच्छन्दचारिणी कृतास्मि याहमस्य पुरुवंशे प्रत्ययो विश्वासस्तेन मुखमधोर्हृदयस्थितविषस्य । तत्र सत्त्वं द्योतयितुं स्थितपदम् । विषस्येत्यनेन कापट्यनिगरणादतिशयोक्तिः ।

शकुन्तला—[१]सुट्ठु दाव अत्त सच्छन्दचारिणी किदह्मि जा अहं इमस्स पुरुवंसप्पच्चएण मुहमहुणो हिअअट्ठिअविसस्स हत्थब्भासं उवगदा। (इति पटान्तेन मुखमावृत्य रोदिति।)

शार्ङ्गरवः—इत्थमात्मकृतं प्रतिहतं चापलं दहति।

अतः परीक्ष्य कर्तव्यं विशेषात्संगतं रहः।
अज्ञातहृदयेष्वेवं वैरीभवति सौहृदम् ॥ २४ ॥

राजा—अयि भोः, किमत्रभवतीप्रत्ययादेवास्मान्संयुतदोषाक्षरैः क्षिणुथ।

शार्ङ्गरवः—(सासूयम्।) श्रुतं भवद्भिरधरोत्तरम्।

आ जन्मनः शाठ्यमशिक्षितो य-
स्तस्याप्रमाणं वचनं जनस्य।
परातिसंधानमधीयते यै-
र्विद्येति ते सन्तु किलाप्तवाचः ॥ २५ ॥

१. सुष्ठु तावदत्र स्वच्छन्दचारिणी कृतास्मि याहमस्य पुरुवंशप्रत्ययेन मुखमधोर्हृदयस्थितविषस्य हस्ताभ्याशमुपगता।

हस्ताभ्याशं करसमीपमुपगता। विशेषणद्वयेनातिखलस्वभावत्वं ध्वनितम्। आत्मकृतं चापलं कदाचिद्दैवानुकूल्येन सम्यक्तया परिणमति। प्रतिहतं केनचिद्रुद्धं सद्दहति। **अत इति**। अतः कारणात्संगतं मैत्र्यं परीक्ष्य कर्तव्यम्। रह एकान्ते संगतं विशेषात्परीक्ष्य कर्तव्यमित्यनुषज्यते। अत्र शकुन्तलादुष्यन्तयोः संगतस्य कर्तव्ये विशेषे प्रस्तुते यत्सामान्यसंगतमात्रस्याप्रस्तुतस्य वचनं साप्रस्तुतप्रशंसा। अज्ञातहृदयेषु व्यवहारादिनाज्ञातचित्तेषु सौहृदं मैत्री वैरीभवति। अयं वैधर्म्येणार्थान्तरन्यासः। अत्रभवतीप्रत्ययात्पूज्याविश्वासात्। भवद्भिरियं पूज्यैव। तद्वचनविश्वासादित्यर्थः। एवकारेण युक्त्यन्तरनिरासः। अस्मानिति पुरुवंशोत्पन्नान्सर्वधर्मनिष्ठानिन्द्रादिभिरप्युपचारेण गृहीतानित्यादिधर्मशतं व्यनक्ति। सम्यक्, न त्वीषत्। युतः संपृक्तः, न तु स्पृष्टः दोषो येषु तान्यक्षराणि येषु वचनेषु तैर्वचनैरिति विशेष्यमुन्नेयम्। क्षिणुथ हिंस्थ। अधरं हीनं च तदुत्तरं चाधरोत्तरम्। स्वदोषाज्ञानादिति भावः। अधरमधस्तात्प्रथममिदमुत्तरमूर्ध्वं न किंचिदिष्यतीति(?) न ज्ञायत इति भावः। 'अधरो दन्तवसनेऽनूर्ध्वे हीनेऽधरोऽन्यवत्' इति विश्वः। **आ जन्मन इति**। यो जन आ जन्मनो जन्मन आरभ्य शाठ्यं धौर्त्यमशिक्षितः। स्वेनान्येन वेत्यर्थः। तस्य जनस्य वचनमप्रमाणम्। यैर्जनैः

राजा—भोः सत्यवादिन्, अभ्युपगतं तावदस्माभिरेवम् । किं पुनरिमामतिसंधाय लभ्यते ।

शार्ङ्गरवः—विनिपातः ।

राजा—विनिपातः पौरवैः प्रार्थ्यत इति न श्रद्धेयम् ।

शारद्वतः—शार्ङ्गरव, किमुत्तरेण । अनुष्ठितो गुरोः संदेशः । प्रतिनिवर्तामहे वयम् । (राजानं प्रति ।)

तदेषा भवतः कान्ता त्यज वैनां गृहाण वा ।
उपपन्ना हि दारेषु प्रभुता सर्वतोमुखी ॥ २६ ॥

गौतमि, गच्छाग्रतः ।

(इति प्रस्थिताः ।)

शकुन्तला—कहं इमिणा किदवेण विप्पलद्धह्मि । तुह्मे वि मं परिच्चअह । (इत्यनुप्रतिष्ठते ।)

गौतमी—(स्थित्वा ।) वच्छ सङ्गरव, अणुगच्छदि इअं क्खु

१. कथमनेन कितवेन विप्रलब्धास्मि । यूयमपि मां परित्यजथ ।

२. वत्स शार्ङ्गरव, अनुगच्छतीयं खलु नः करुणपरिदेविनी शकु-

परातिसंधानं परवञ्चनं विद्येति विद्यारूपत्वेन । यथा विद्या सद्गुरोः सत्संप्रदायात्सुदिने मङ्गलपूर्वकमनध्यायनिवृत्तिपूर्वकं नियतात्मभिस्तद्वदियमप्यधीयते । न तु शिक्ष्यते । त आप्तवाचः सत्यवचनाः । किलेति संभावनायाम् । 'किलशब्दस्तु वार्तायां संभाव्यानुनयार्थयोः' इति विश्वः । अत्र शकुन्तलावचनं सत्यं दुष्यन्तवचनमसत्यमिति विशेषे प्रस्तुते यत्सामान्यवचनं सा वैधर्म्येणाप्रस्तुतप्रशंसा । अथवाप्रमाणमपि तु न, त आप्तवाचोऽपि तु नेति काकौ साधर्म्येणैवाप्रस्तुतप्रशंसा । रूपकानुप्रासौ च । चतुर्थ्युपजातिः । 'शकुन्तला—सुट्ठु दाव' इत्येत(त्याद्ये) तदन्तेन द्रवो नामाङ्गमुपक्षिप्तम् । तल्लक्षणं तु—'गुरुव्यतिक्रमो यस्तु विज्ञेयोऽथ द्रवस्तु सः' इति । सत्यवादिन्निति सोल्लुण्ठम् । अतिसंधाय वञ्चयित्वा 'राजा—भोः सत्यवादिन्' इत्यादिना 'न श्रद्धेयम्' इत्यन्तेनाक्षमा नाम नाट्यालंकारो निबद्धः । तल्लक्षणम्—'अक्षमा सा परिभवः स्वल्पोऽपि न विषह्यते' इति । **तदिति** । तदित्युपसंहारे । एषा भवतः कान्ता । एनां त्यज वा गृहाण वा । अर्थान्तरन्यासमाह...उपेति । सर्वतोमुखी त्यागे ताडने स्वीकारे दान इत्यादि । तेन त्वं यथेच्छं कुर्विति भावः । कथमनेन कितवेन धूर्तेन विप्रलब्धास्मि । यूयमपि मां त्यजथ । तत्कथमिति संबन्धः । वत्स शार्ङ्गरव

णो करुणपरिदेविणी सउन्दला । पच्चादेसपरुसे भत्तुणि किं वा मे पुत्तिआ करेदु ।

शार्ङ्गरवः—(सरोषं निवृत्य ।) किं पुरोभागे स्वातन्त्र्यमवलम्बसे ।

(शकुन्तला भीता वेपते ।)

शार्ङ्गरवः—शकुन्तले,

यदि यथा वदति क्षितिपस्तथा
त्वमसि किं पितुरुत्कुलया त्वया ।
अथ तु वेत्सि शुचि व्रतमात्मनः
पतिकुले तव दास्यमपि क्षमम् ॥ २७ ॥

तिष्ठ । साधयामो वयम् ।

राजा—भोस्तपस्विन्, किमत्रभवतीं विप्रलभसे ।

कुमुदान्येव शशाङ्कः सविता बोधयति पङ्कजान्येव ।
वशिनां हि परपरिग्रहसंश्लेषपराङ्मुखी वृत्तिः ॥ २८ ॥

न्तला । प्रत्यादेशपरुषे भर्तरि किं वा मे पुत्रिका करोतु ।

अनुगच्छतीयं खलु नोऽस्मान्करुणपरिदेविनी शकुन्तला । प्रत्यादेशपरुषे निराकृतिनिष्ठुरे । 'प्रत्यादेशो निराकृतिः' इत्यमरः । भर्तरि किं वा मे पुत्रिका करोतु । पुरोभागे दोषदर्शिनि । 'दोषैकदृक्पुरोभागी' इत्यमरः । **यदीति ।** क्षितिपो राजा यथा वदति तथा त्वमस्युत्कुलयातिक्रान्तकुलमर्यादया त्वया पितुः किं प्रयोजनमित्यर्थः । तुः पूर्वतो व्यतिरेके । अथात्मनः शुचि पवित्रं व्रतं नियमं वेत्सि यदि तदा पतिकुले भर्तृगृहे तव दास्यमपि क्षमं समीचीनम् । हेत्वनुप्रासौ । द्रुतविलम्बितं वृत्तम् । **कुमुदानीति ।** नापराणीत्युभयत्रैवकारार्थः । हि निश्चितं वशिनां जितेन्द्रियाणां वृत्तिर्वर्तनं परस्यान्यस्य परिग्रह आयातं वस्तु कलत्रं च तस्याश्लेषः संपर्कस्तस्मात्सम्यगतिशयेन पराङ्मुखी निवर्तनशीला । परकलत्रपराङ्मुखत्वं नापि तु तत्संपर्कपराङ्मुखत्वम्, तदपि तन्मात्रं नापि तु सम्यगिति । तेन समूशब्दः पराङ्मुखविशेषणतया योज्यः । 'परिग्रहः परिजने पत्न्याम्' इति विश्वः । अत्र दुष्यन्तशकुन्तलानङ्गीकारे विशेषे प्रस्तुते सामान्यवचनेनाप्रस्तुतप्रशंसा । पूर्वार्धवैधर्म्येण मालादृष्टान्तालंकारः । अत्र पूर्वमुपमेयं

शार्ङ्गरवः—यदा तु पूर्ववृत्तमन्यसङ्गाद्विस्मृतो भवांस्तदा कथमधर्मभीरुः ।

राजा—भवन्तमेवात्र गुरुलाघवं पृच्छामि ।

मूढः स्यामहमेषा वा वदेन्मिथ्येति संशये ।
दारत्यागी भवाम्याहो परस्त्रीस्पर्शपांसुलः ॥ २९ ॥

पुरोहितः—(विचार्य ।) यदि तावदेवं क्रियताम् ।

राजा—अनुशास्तु मां भवान् ।

पुरोहितः—अत्रभवती तावदा प्रसवादस्मद्गृहे तिष्ठतु । कुत इदमुच्यत इति चेत् । त्वं साधुभिरुद्दिष्टः । प्रथममेव चक्रवर्तिनं पुत्रं जनयिष्यसीति । स चेन्मुनिदौहित्रस्तल्लक्षणोपपन्नो भविष्यति, अभिनन्द्य शुद्धान्तमेनां प्रवेशयिष्यसि । विपर्यये तु पितुरस्याः समीपनयनमवस्थितमेव ।

पश्चात्तत्प्रतिबिम्बत्वेनोपमानं निबद्धव्यमिति नायं नियमः । 'दृष्टान्तः पुनरेतेषां सर्वेषां प्रतिबिम्बनम्' इति लक्षणात् । उदाहृतं च रुचकेन—'अब्धिर्लङ्घित एव वानरभटैः किं त्वस्य गम्भीरतामापातालनिमग्नपीवरवपुर्जानाति मन्थाचलः । देवीं वाचमुपासते हि बहवः सारं तु सारस्वतं जानीते नितरामसौ गुरुकुलक्लिष्टो मुरारिः कविः' इति । अत्र ज्ञानाख्यधर्मेणौपम्यं किं तु बिम्बभावेनैवेति (?) कश्चित्त्वालंकारिकः पूर्वार्धे वैधर्म्येण मालाप्रस्तुतप्रशंसोत्तरार्धे तत्समर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यास इत्यवदत्तन्न । यतोऽयमप्रस्तुते विशेषः सामान्यं बोधयेदिति वक्तव्यं तन्न (?) । प्रस्तुतस्य विशेषरूपत्वादेव । नापि तयोः कार्यकारणभावः । नाप्यत्र सारूप्यं तादृशधर्माभावात्कुमुदानीति पङ्कजानीति नपुंसकोपादानाच्च । तेन पूर्वोक्तमेव साधु । ननु तवापि कथं बिम्बप्रतिबिम्बभाव इति चेदुच्यते । वशिनः शशाङ्कसवितारौ प्रतिबिम्बत्वेनोपात्तौ । परपरिग्रहस्य कुमुदपङ्कजे (?) पराङ्मुखस्य वैधर्म्येण विकास इति सर्वं समञ्जसम् । अङ्काङ्केति न्येवन्येवेति परपरीति छेकवृत्त्यनुप्रासौ । एतदभिप्रायेणैव शार्ङ्गरववचनम् 'यदा तु–' इति । अन्यस्यालौकिकस्य शापस्य सङ्गः सक्तिः संबन्धस्तस्मात् । अथ चान्यस्या वसुमत्या देव्याः प्रसङ्गात् । अथवान्यस्य लोकोत्तराया राजलक्ष्म्याः सङ्गादित्यादि योज्यम् । विस्मृतं विद्यते यस्य स विस्मृता । अर्शआदित्वादच् । विस्मरणयुक्त इत्यर्थः । अनेनोत्प्रासननामा नाट्यालंकार उपक्षिप्तः । तल्लक्षणं तु—'उत्प्रासनं रूपहासो योऽसाधौ साधुमानिनि' इति । **मूढ इति** । आहो पक्षान्तरे । 'पांसुलः पुंश्चलः' इति

राजा—यथा गुरुभ्यो रोचते ।

पुरोहितः—वत्से, अनुगच्छ माम् ।

शकुन्तला—[1]भअवदि वसुदे, देहि मे विवरं । (इति रुदती प्रस्थिता । निष्क्रान्ता सह पुरोधसा तपस्विभिश्च ।)

(राजा शापव्यवहितस्मृतिः शकुन्तलागतमेव चिन्तयति ।)

(नेपथ्ये ।)

आश्चर्यम् ।

राजा—(आकर्ण्य) किं नु खलु स्यात् ।

(प्रविश्य ।)

पुरोहितः—(सविस्मयम् ।) देव, अद्भुतं खलु संवृत्तम् ।

राजा—किमिव ।

पुरोहितः—देव, परावृत्तेषु कण्वशिष्येषु

सा निन्दन्ती स्वानि भाग्यानि बाला
बाहूत्क्षेपं क्रन्दितुं च प्रवृत्ता ।

राजा—किं च ।

पुरोहितः—

स्त्रीसंस्थानं चाप्सरस्तीर्थमारा-
दुत्क्षिप्यैनां ज्योतिरेकं जगाम ॥ ३० ॥

(सर्वे विस्मयं रूपयन्ति ।)

---

१. भगवति वसुधे, देहि मे विवरम् ।

विश्वः । 'राजा—भोः सत्यवादिन्' इत्यादिनैतदन्तेन विरोधनामकमङ्गमुपक्षिप्तम् । 'उत्तरोत्तरवाक्यं तु विरोध इति संज्ञितः' इति । अनुशास्तु शिक्षयतु । शुद्धान्तमन्तःपुरम् ! भगवति वसुधे, देहि मे विवरं छिद्रम् । प्रवेशायेत्यार्थम् । शापव्यवहितस्मृतिरिति कविवचनमनुवादेऽन्तर्भूतम् । **सा निन्दन्तीति** । यतो बालात एव बाहूत्क्षेपं यथा स्यात्तथा क्रन्दितुं प्रवृत्तेति बालास्वभावोक्तिः । इदं ज्ञातमेवेति राजा पृच्छति—'किं च' इति । स्त्रीति । स्त्रीसंस्थानं ललनाकारम् । तेजोरूपत्वेन स्पष्टमदृश्यमानमत एव संस्थानशब्दप्रयोगः । देवेन नीतापि स्त्र्याका-

राजा—भगवन्, प्रागपि सोऽस्माभिरर्थः प्रत्यादिष्ट एव । किं वृथा तर्केणान्विष्यते । विश्राम्यतु भवान् ।

पुरोहितः—(विलोक्य ।) विजयस्व । (इति निष्क्रान्तः ।)

राजा—वेत्रवति, पर्याकुलोऽस्मि । शयनभूमिमार्गमादेशय ।

प्रतीहारी—इदो इदो देवो । (इति प्रस्थिता ।)

राजा—

कामं प्रत्यादिष्टां स्मरामि न परिग्रहं मुनेस्तनयाम् ।
बलवत्तु दूयमानं प्रत्याययतीव मे हृदयम् ॥ ३१ ॥

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

पञ्चमोऽङ्कः ।

---

१. इत इतो देवः ।

रेणेवेति परपुरुषासंस्पर्शित्वं ध्वनितम् । एकं केवलं ज्योतिरेनामाराद्दूरादुत्क्षिप्याप्सरस्तीर्थं शचीतीर्थं जगामेति संबन्धः । क्रिययोः समुच्चितत्वात्समुच्चयालंकारः । हेत्वनुप्रासौ च । शालिनी वृत्तम् । 'नेपथ्ये' इत्याद्येतदन्तेन शक्तिर्नामाङ्गमुपक्षिप्तम् । तल्लक्षणं तु—'विरोधप्रशमो यस्तु सा शक्तिरिति कीर्तिता' इति । अनेनाद्भुतरसोऽपि ध्वनितः । तल्लक्षणम्—'दुर्लभाभीष्टसंप्राप्तिः खेचराणां विलोकनम् । एते यत्र विभावाः स्युरनुसंचारिणस्त्वमी ॥ स्तम्भः स्वेदश्च रोमाञ्चः प्रलयो गद्गदं वचः । आवेगसंभ्रमौ जाड्यमिति यत्राथ विस्मयः ॥ स्थायी तमद्भुतं प्राह' इति । पर्याकुलत्वं शापावसानस्य नैकट्यात् । इत इतो देवः । **काममिति** । काममतिशयेन प्रत्यादिष्टां निराकृतां मुनेस्तनयां परिग्रहं पत्नीं न स्मरामि । तु पुनः बलवदधिकं दूयमानं पीड्यमानं मे मम हृदयं प्रत्याययति विश्वासमुत्पादयतीवेत्युत्प्रेक्षा । अनया स्थायिन्या रतेरनुसंधानं ध्वनितम् । पीडायाः कारणस्य स्मरणस्याभावेऽपि पीडेति विभावनालंकारः । अनुमानालंकारोऽपि । तत्प्रत्यायनस्य साध्यत्वं हृदयपीडाहेतुत्वादनुमानम् । तदुक्तम्—'यत्साध्यसाधनयोर्वचः' इति तल्लक्षणात् । अनेन प्रसङ्गनामाङ्गमुपक्षिप्तम् । तल्लक्षणम्—'प्रसङ्गश्चैव विज्ञेयो गुरूणां कीर्तनं हि यत्' इति । अत्र मुनेस्तनयेति गुरुकीर्तनम् ॥ **इति श्रीमदभिज्ञानशाकुन्तलटीकायामर्थद्योतनिकायां पञ्चमोऽङ्कः समाप्तः**

षष्ठोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशति नागरिकः श्यालः पश्चाद्बद्धपुरुषमादाय रक्षिणौ च ।)

रक्षिणौ—(ताडयित्वा ।) अले कुम्भीलआ, कहेहि कहिं तुए एशे मणिबन्धणुक्किण्णणामहेए लाअकीलए अङ्गुलीअए शमाशादिए ।

पुरुषः—(भीतिनाटितकेन ।) पशीदन्ते भावमिश्शे । हगे ण ईदिशकम्मकाली ।

प्रथमः—किं[3] शोहणे बह्मणेत्ति कलिअ रज्ञा पडिग्गहे दिण्णे ।

पुरुषः—शुणध दाणिं । हगे शक्कावदालब्भन्तलवाशी धीवले ।

१. अरे कुम्भीरक, कथय कुत्र त्वयैतन्मणिबन्धनोत्कीर्णनामधेयं राजकीयमङ्गुलीयकं समासादितम् ।

२. प्रसीदन्तु भावमिश्राः । अहं नेदृशकर्मकारी ।

३. किं शोभनो ब्राह्मण इति कलयित्वा राज्ञा प्रतिग्रहो दत्तः ।

४. शृणुतेदानीम् । अहं शक्रावताराभ्यन्तरवासी धीवरः ।

नागरिको नगररक्षाधिकृतः श्यालो राजश्यालः कोट्टपाल इति यावत् । अले- अरे कुम्भीलआ कुम्भीरक चौर । 'कुम्भीरको गण्डपदस्तस्करश्च मलिम्लुचः' इति नाममाला ।'आचाक्षेपे'इति मागध्यां वररुचिसूत्रेण संबुद्धावाकारादेशः । कथय कुत्र त्वया एशे एतन्मणिबन्धनोत्कीर्णनामधेयं मणेर्बन्धनं सुवर्णप्रत्युप्तीकरणं तत्रोत्कीर्णं व्यक्तीकृतं नामधेयं यत्र तथा लाअकीलए राजकीयं अङ्गुलीअए अङ्गुलीयकं शमाशादिए समासादितम् । 'मागधी राक्षसादेः स्यात्' इति भरतोक्तेः । आदिग्रहणेन शकारधीवरादीनामपि ग्रहणादत्रैषां मागध्युक्तिः। तत्र 'रसोर्लशौ' इति सूत्रेण रेफस्य लो दन्त्यस्य तालव्यः । 'अत एत्सगात्' इत्यनेन प्रथमैकवचनस्यैकारः। प्रसीदन्तु भावमिश्राः । 'मान्यो भावस्तु वक्तव्यः' इत्युक्तेर्भावेति संबोधनम् । असौ नीचः सुतरां ग्रामीण इति तेन मिश्रपदं गौरवार्थमुक्तम् । हगे अहम् । 'वयमोर्हगे' इति सूत्रेणाहमित्यस्य हगेआदेशः। नेदृशकर्मकारी । किं शोभनो ब्राह्मण इति कलयित्वा ज्ञात्वा रज्ञा राज्ञा प्रतिग्रहो दत्त इति सोपहासम् । मागध्याम् 'ण्यन्यज्ञक्षां ञ्जः' इति सूत्रेण ञ्जः । शुणध दाणिं शृणु-

द्वितीयः—पाडच्चला, किं अह्मेहिं जादी पुच्छिदा ।[1]

श्यालः—सूअअ, कहेदु शव्वं अणुक्कमेण । मा णं अन्तरा पडिबन्धह ।[2]

उभौ—जं[3] आवुत्ते आणवेदि । कहेहि ।

पुरुषः—अहके[4] जालुग्गालादीहिं मच्छबन्धणोवाएहिं कुडुम्बभलणं कलेमि ।

श्यालः—(विहस्य ।) विसुद्धो[5] दाणिं आजीवो ।

पुरुषः—

[6]शहजे किल जे विणिन्दिए ण हु दे कम्म विवज्जणीअए ।
पशुमालणकम्मदालुणे अणुकम्पामिदुएव्व शोत्तिए ॥ १ ॥

---

१. पाटच्चर, किमस्माभिर्जातिः पृष्टा ।
२. सूचक, कथयतु सर्वमनुक्रमेण । मैनमन्तरे प्रतिबन्धय ।
३. यदावुत्त आज्ञापयति । कथय ।
४. अहं जालोद्गालादिभिर्मत्स्यबन्धनोपायैः कुटुम्बभरणं करोमि ।
५. विशुद्ध इदानीमाजीवः ।
६. सहजं किल यद्विनिन्दितं न खलु तत्कर्म विवर्जनीयम् ।
पशुमारणकर्मदारुणोऽनुकम्पामृदुरेव श्रोत्रियः ॥

तेदानीम् । 'इह ह्वचोर्हस्य' इति धः । 'इदानीमो दाणिम्' इति दाणिमादेशः । अहं शक्रावताराभ्यन्तरवासी धीवरः । शक्रावतार इति तीर्थनाम । तत्संबन्धाद्ग्रामनामापि । एतदेव पूर्वाङ्के शचीतीर्थसंशब्देनोक्तम् । पाटच्चर चौर । 'दस्युः पाटच्चरः स्तेनः' इति हैमः । किमस्माभिर्जातिः पृष्टा । सूचकेति रक्षिणोरेकतरस्य नाम कथयतु सर्वमनुक्रमेण । मैनमन्तरे मध्ये प्रतिबन्धय । यदावुत्त आणवेदि आज्ञापयति । 'दिरिचेचोः' इति दिः । 'भगिनीपतिरावुत्तः' इत्यमरः । कथय । अहकेऽहम् । 'अहमर्थेऽहके हगे' इत्युक्तेः । जालोद्गालादिभिर्मत्स्यबन्धनोपायैः कुटुम्बभरणं करोमि । जालमानायः । 'उज्झलो बडिअंसंभिअ' इति देशीकोशे । विशुद्ध इदानीमाजीवः । **शहजे इति** । सहजं किल यद्विनिन्दितं न खलु तत्कर्म विवर्जनीयम् । धीवरस्य मत्स्याजीवे विशेषे प्रस्तुते सामान्यमुक्तमित्यप्रस्तुत-

श्यालः—तदो तदो ।

पुरुषः—एक्कश्शिं दिअशे खण्डशो लोहिअमच्छे मए कप्पिदे जाव । तश्श उदलब्भन्तले एदं लदणभाशुलं अङ्गुलीअअं देक्खिअ पच्छा अहके शे विक्कआअ दंशअन्ते गहिदे भावमिश्शेहिं मालेह वा मुञ्चेह वा । अअं शे आअमवुत्तन्ते ।

श्यालः—जाणुअ, विस्सगन्धी गोहादी मच्छबन्धो एव्व णिस्संसअं । अङ्गुलीअअदंसणं शे विमरिसिदव्वं । राअउलं एव्व गच्छामो ।

रक्षिणौ—तह । गच्छ अले गण्डभेदअ ।

(सर्वे परिक्रामन्ति ।)

---

१. ततस्ततः ।

२. एकस्मिन्दिवसे खण्डशो रोहितमत्स्यो मया कल्पितो यावत् । तस्योदराभ्यन्तर इदं रत्नभासुरमङ्गुलीयं दृष्ट्वा पश्चादहं तस्य विक्रयाय दर्शयन्गृहीतो भावमिश्रैः । मारयत वा मुञ्चत वा । अयमस्यागमवृत्तान्तः ।

३. जानुक, विस्रगन्धी गोधादी मत्स्यगन्ध एव निःसंशयम् । अङ्गुलीयकदर्शनमस्य विमर्शयितव्यम् । राजकुलमेव गच्छामः ।

४. तथा । गच्छ अरे गण्डभेदक ।

प्रशंसा । अनुकम्पा कृपा तया मृदुरेव श्रोत्रियो दारुणं पशुमारणं कर्म विवर्जयति यथा तथा मम सहजं विवर्जनीयं न भवतीति वैधर्म्यदृष्टान्तः । व्व इवार्थे । तदोपमा । यथा श्रोत्रियश्छान्दसो वैदिकं दारुणं पशुमारणकर्मापि यज्ञादौ विवर्जयति । क्रतुषु हिंसाया विहितत्वात्सहजम् । विनिन्दितमिति बौद्धादिभिः । एकस्मिन्दिवसे खण्डशो रोहितमत्स्यः । रोहित इति मत्स्यसंज्ञा । मया कप्पिदे कल्पितः खण्डितः । 'कल्पनं कर्तनं कॢप्तौ' इति विश्वः । यावत् । तस्योदराभ्यन्तर इदं रत्नभासुरमङ्गुलीयं दृष्ट्वा पश्चादहं तस्य विक्रयाय दर्शयन्गृहीतो भावमिश्रैः । मारयत वा मुञ्चत वा । अयमस्याङ्गुलीयस्यागमः प्राप्तिस्तद्वृत्तान्तः । विक्रयायेति 'चतुर्थ्याः षष्ठी' इति षष्ठ्या नियमेन प्राप्तौ 'तादर्थ्ये' इति विकल्पेन चतुर्थ्येकवचनम् । जानुकेति द्वितीयपुरुषनाम । विस्रगन्धी । 'विस्रं स्यादामगन्धि यत्' इत्यमरः । गोधादी गोधाशनो मत्स्यबन्धो धीवर एव निःसंशयम् । अङ्गुलीयकदर्शनमस्य विमर्शयितव्यम् । राजकुलमेव गच्छामः । तह तथा । गच्छ । अग्रे गच्छे-

श्यालः—सूअअ, इमं गोपुरदुआरे अप्पमत्ता पडिबालह जाव इमं अङ्गुलीअअं जहागमणं भट्टिणो णिवेदिअ तदो सासणं पडिच्छिअ णिक्कमामि ।

उभौ—पविशदु आवुत्ते शामिपशादश्श ।

(इति निष्क्रान्तः श्यालः ।)

प्रथमः—जाणुअ, चिलाअदि क्खु आवुत्ते ।

द्वितीयः—णं अवशलोवशप्पणीआ लाआणो ।

प्रथमः—जाणुअ, फुल्लन्ति मे हत्था इमश्श वहश्श शुमणा पिणद्धुं । (इति पुरुषं निर्दिशति ।)

पुरुषः—णं अलुहदि भावे अकालणमालणं भाविदुं ।

---

१. सूचक, इमं गोपुरद्वारेऽप्रमत्तौ प्रतिपालयतं यावदिदमङ्गुलीयकं यथागमनं भर्तुर्निवेद्य ततः शासनं प्रतीक्ष्य निष्क्रामामि ।

२. प्रविशत्वावुत्तः स्वामिप्रसादाय ।

३. जानुक, चिरायते खल्वावुत्तः ।

४. नन्ववसरोपसर्पणीया राजानः ।

५. जानुक, प्रस्फुरतो मम हस्तावस्य वधार्थं सुमनसः पिनद्धुम् ।

६. नार्हति भावोऽकारणमारणं भावयितुम् ।

त्यर्थः । अरे गण्डभेदक चौर । सूचक, इमं गोपुरद्वारे । 'पुरद्वारं तु गोपुरम्' इत्यमरः । तत्राप्रमत्तौ सावधानौ प्रतिपालयतं रक्षतं यावदिदमङ्गुलीयकं यथागमनम् । भर्तुरिति चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । तेन भर्त्रे निवेद्य ततः शासनमाज्ञां प्रतीक्ष्य गृहीत्वा निष्क्रामामि । प्रविशत्वावुत्तः स्वामिप्रसादाय । जानुक, चिरायते खल्वावुत्तः । नन्ववसरोपसर्पणीया राजानः । फुल्लन्ति प्रस्फुरन्ति मम हस्ता अस्य वहस्स वधार्थं सुमनसः कुसुमानि पिनद्धुं परिधापयितुम् । 'आमुक्तः प्रतिमुक्तश्च पिनद्धश्चापिनद्धवत्' इत्यमरः । 'चतुर्थ्याः षष्ठी तादर्थ्ये च' इत्यनुवर्तमाने 'वधाडाइश्च वा' इति सूत्रेण चतुर्थ्येकवचनस्य षष्ठ्येकवचनम् । तेन वहस्सेति सिद्धम् । 'वज्झस्स' वध्यस्येत्यसांप्रदायिकः पाठः । नार्हति भावोऽकारणमारणं भावयितुं प्रापयितुम् । 'ततः प्रविशति' इत्याद्येतदन्तेन विद्रवनामकमङ्गमुपक्षिप्तम् । तल्लक्षणं तु—'वधबन्धादिकोपस्तु विद्रवः परिकीर्तितः' इति ।

द्वितीयः—(विलोक्य ।) एशे अम्हाणं शामी पत्तहत्थे लाअशाशणं पडिच्छिअ इदोमुहे देक्खीअदि । गिद्धबली भविश्शशि शुणो मुहं वा देक्खिश्शशि ।

(प्रविश्य ।)

श्यालः—सूअअ, मुञ्चेदु एसो जालोअजीवी । उववण्णो क्खु अङ्गुलीअअस्स आअमो ।

सूचकः—जह आवुत्ते भणादि ।

द्वितीयः—एशे जमशदणं पविशिअ पडिणिवुत्ते । (इति पुरुषं परिमुक्तबन्धनं करोति ।)

पुरुषः—(श्यालं प्रणम्य ।) भट्टा, अह कीलिशे मे आजीवे ।

श्यालः—एसो भट्टिणा अङ्गुलीअअमुल्लसम्मिदो पसादो वि दाविदो । (इति पुरुषाय स्वं प्रयच्छति ।)

पुरुषः—(सप्रणामं प्रतिगृह्य) भट्टा, अणुग्गहिद म्हि ।

---

१. एष नो स्वामी पत्रहस्तो राजशासनं प्रतीक्ष्येतोमुखो दृश्यते । गृध्रबलिर्भविष्यसि, शुनो मुखं वा द्रक्ष्यसि ।

२. सूचक, मुच्यतामेष जालोपजीवी । उपपन्नः खल्वङ्गुलीयस्यागमः ।

३. यथावुत्तो भणति ।

४. एष यमसदनं प्रविश्य प्रतिनिवृत्तः ।

५. भर्तः, अथ कीदृशो म आजीवः ।

६. एष भर्त्राङ्गुलीयकमूल्यसंमितः प्रसादोऽपि दापितः ।

७ भर्तः, अनुगृहीतोऽस्मि ।

एषोऽस्माकं स्वामी पत्रहस्तो राजशासनं प्रतीक्ष्येतोमुखं (खो) दृश्यते । गृध्रबलिर्भविष्यसि शुनो मुखं द्रक्ष्यसि वा । सूचक, मुच्यतामेष जालोपजीवी । उपपन्नः खल्वङ्गुलीयस्यागमः । यथावुत्तो भणति । एष यमसदनं प्रविश्य प्रतिनिवृत्तः । अथ कीदृशो म आजीवः । एष भर्त्राङ्गुलीयकमूल्यसंमितः प्रसादोऽपि दापितः । मोचनमपिशब्दः समुच्चिनोति । स्वं धनम् । 'स्वोऽस्त्रियां धने' इत्यमरः ।

सूचकः—एशे णाम अनुग्गहे जे शूलादो अवदालिअ हत्थिक्कन्धे पडिट्ठाविदे ।

जानुकः—आवुत्त, पलिदोशं कहेहि । तेण अङ्गुलीअएण भट्टिणो शम्मदेण होदव्वं ।

श्यालः—णं तस्सिं महालुहं लदणं भट्टिणो बहुमदं त्ति तक्केमि । तस्स दंसणेण भट्टिणो अभिमदो जणो सुमराविदो । मुहुत्तअं पकिदिगम्भीरो वि पज्जुस्सुअणअणो आसि ।

सूचकः—शेविदं णाम आवुत्तेण ।

जानुकः—णं भणाहि । इमश्श कए मच्छिआभत्तुणो त्ति ।

(इति पुरुषमसूयया पश्यति ।)

पुरुषः—भट्टालक, इदो अद्धं तुह्माणं शुमणोमुल्लं होदु ।

---

१. एष नामानुग्रहो यच्छूलादवतार्य हस्तिस्कन्धे प्रतिष्ठापितः ।

२. आवुत्त, परितोषं कथय । तेनाङ्गुलीयकेन भर्तुः संमतेन भवितव्यम् ।

३. न तस्मिन्महार्हं रत्नं भर्तुर्बहुमतमिति तर्कयामि । तस्य दर्शनेन भर्तुरभिमतो जनः स्मारितः। मुहूर्तं प्रकृतिगम्भीरोऽपि पर्युत्सुकनयन आसीत् ।

४. सेवितं नामावुत्तेन ।

५. ननु भण । अस्य कृते मात्स्यिकभर्तुरिति ।

६. भट्टारक, इतोऽर्धं युष्माकं सुमनोमूल्यं भवतु ।

भर्तः,अनुगृहीतोऽस्मि । एष नामानुग्रहो यच्छूलादवतार्य हस्तिस्कन्धे प्रतिष्ठापितः। परितोषं कथय । समृद्ध्यादित्वादात्वम्(?)। तेनाङ्गुलीयकेन भर्तुः संमतेन भवितव्यम्। न तस्मिन्महार्हं रत्नं भर्तुर्बहुमतमिति तर्कयामि । तस्य दर्शनेन भर्तुरभिमतो जनः स्मारितः । मुहूर्तं प्रकृतिगम्भीरोऽपि पर्युत्सुकनयन आसीत् । सेवितं नामावुत्तेन सेवा दर्शितेत्यर्थः । ननु भण । अस्य कृते मात्स्यिकभर्तुः । मत्स्येन जीवन्तीति मात्स्यिकास्तेषां भर्तुरस्य पुरुषस्य कृते सेवितम् । धनप्राप्तिस्त्वेतस्मिन्निति सेवनमेतदर्थमेव जातमिति भावः । अत एवासूयया पश्यतीति । भट्टारक, इतो-

जानुकः—ऐतके जुज्जइं ।

श्यालः—धीवर, महत्तरो तुमं पिअवअस्सओ दाणिं मे संवुत्तो । कादम्बरीसक्खिअं अह्मणं पढमसोहिदं इच्छीअदि । ता सोण्डिआपणं एव्व गच्छामो ।

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

प्रवेशकः ।

(ततः प्रविशत्याकाशयानेन सानुमती नामाप्सराः ।)

सानुमती—णिव्वट्टिदं मए पज्जाअणिव्वत्तणिज्जं अच्छरातित्थसण्णिज्झं जाव साहुजणस्स अभिसेअकालो त्ति । संपदं इमस्स राएसिणो उदन्तं पच्चक्खीकरिस्सं । मेणआसंबन्धेण स-

---

१. एतावद्युज्यते ।

२. धीवर, महत्तरस्त्वं प्रियवयस्यक इदानीं मे संवृत्तः । कादम्बरीसखित्वमस्माकं प्रथमशोभितमिष्यते । तच्छौण्डिकापणमेव गच्छामः ।

३. निर्वर्तितं मया पर्यायनिर्वर्तनीयमप्सरस्तीर्थसांनिध्यं यावत्साधुजनस्याभिषेककाल इति । सांप्रतमस्य राजर्षेरुदन्तं प्रत्यक्षीकरिष्यामि । मेनका-

---

ऽर्धं युष्माकं सुमनोमूल्यं भवतु । सुमनोमूल्यं पुष्पमूल्यमिति विनयोक्तिः । एतावद्युज्यते । प्रियवयस्यक इदानीं मे संवृत्तः । कादम्बरी मदिरा तत्सखित्वमेकत्र पानेनास्माकं प्रथमशोभितमयथावत्पूर्वं न जातमिष्यते । तच्छौण्डिकापणमेव गच्छामः । प्रवेशक इति । प्रवेशकलक्षणं तु सुधाकरे—'यन्नीचैः केवलं पात्रैर्भाविभूतार्थसूचनम् । अङ्कयोरुभयोर्मध्ये स विज्ञेयः प्रवेशकः ॥' इति 'अङ्कयोरुभयोर्मध्ये' इत्यनेन प्रथमाङ्कनिषेधः । क्वचित्पुस्तके 'तृतीयः प्रवेशकः' इति पाठः । तत्र विष्कम्भद्वयं तृतीयचतुर्थयोरङ्कयोः षष्ठे तृतीयः प्रवेशक इत्यर्थः । निर्वर्तितं मया पर्यायनिर्वर्तनीयमप्सरस्तीर्थसांनिध्यं यावत्साधुजनस्याभिषेककाल इति । 'पर्यायोऽवसरे क्रमे' इत्यमरः । तत्र गङ्गायामप्सरस्तीर्थं नाम तीर्थमस्ति । तत्र यावत्सज्जनस्नानकालमेकैकस्मिन्दिवस एकैकयाप्सरसा संनिहितया स्थातव्यमिति नियमः । तस्मिन्दिने सानुमत्या तत्कार्यं कृतमित्यर्थः । सांप्रतमस्य राजर्षेरुदन्तं वार्ताम् । 'वार्ता प्रवृत्तिर्वृत्तान्त उदन्तः स्यात्' इत्यमरः । प्रत्यक्षी-

रीरभूदा मे सउन्दला । ताए अ दुहिदुणिमित्तं आदिट्ठपुव्वम्हि । (समन्तादवलोक्य ।) किं णु क्खु उदुच्छवे वि णिरुच्छवारम्भं विअ राअउलं दीसइ । अत्थि मे विहवो पणिधाणेण सव्वं परिण्णादुं । किंदु सहीए आदरो मए माणइदव्वो । होदु । इमाणं एव्व उज्जाणपालिआणं तिरक्खरिणीपडिच्छण्णा पस्सवत्तिणी भविअ उवलहिस्सं । (इति नाट्येनावतीर्य स्थिता ।)

(ततः प्रविशति चूताङ्कुरमवलोकयन्ती चेटी । अपरा च पृष्ठतस्तस्याः ।)

प्रथमा—

[1]आतम्महरिअपण्डुर जीविद सत्तं वसन्तमासस्स ।
दिट्ठो सि चूदकोरअ उदुमङ्गल तुमं पसाएमि ॥ २ ॥

संबन्धेन शरीरभूता मे शकुन्तला । तया च दुहितृनिमित्तमादिष्टपूर्वास्मि । किं नु खलु ऋतूत्सवेऽपि निरुत्सवारम्भमिव राजकुलं दृश्यते । अस्ति मे विभवः प्रणिधानेन सर्वं परिज्ञातुम् । किं तु सख्या आदरो मया मानयितव्यः । भवतु । अनयोरेवोद्यानपालिकयोस्तिरस्करिणीप्रतिच्छन्ना पार्श्ववर्तिनी भूत्वोपलप्स्ये ।

१. आताम्रहरितपाण्डुर जीवित सत्यं वसन्तमासयोः ।
दृष्टोऽसि चूतकोरक ऋतुमङ्गल त्वां प्रसादयामि ॥

करिष्यामि । मेनकासंबन्धेन शरीरभूता मे शकुन्तला । तया च दुहितृनिमित्तमादिष्टपूर्वास्मि । किं नु खलु ऋतूत्सवारम्भेऽपि निरुत्सवारम्भमिव राजकुलं दृश्यते । अस्ति मे विभवः सामर्थ्यं प्रणिधानेन सर्वं परिज्ञातुम् । किंतु सख्या मे मेनकाया आदरो मया मानयितव्यः । भवतु अनयोरेवोद्यानपालिकयोस्तिरस्करिणीप्रतिच्छन्नान्तर्धानविद्यया परिच्छन्ना पार्श्ववर्तिनी भूत्वोपलप्स्ये । नाट्येनेति गङ्गावतरणेन । तल्लक्षणं तु—'अङ्घ्रेरुत्क्षेपनिक्षेपावनुप्रोन्नतसन्नतौ । भजेतां विपताकौ चेदेवमेव शिरस्तदा ॥ गङ्गावतरणम्' इति । णिव्वट्टिदम् । इत्याद्येतदन्तेन सानुमत्यात्मश्लाघायाः कृतत्वाद्विचलनं नामाङ्गमुपक्षिप्तम् । तल्लक्षणं दशरूपके—'विकत्थनो विचलनम्' इति । ततः प्रविशतीति । उद्यानपालिकयोरिति सूचितत्वात्तयोः प्रवेशक(शः) । [आतम्मेति ।] आताम्रहरितपाण्डुर जीवित सत्यं वसन्तमासयोः । दृष्टोऽसि चूतकोरक ऋतुमङ्गल त्वां प्रसादयामि । अत्र

द्वितीया—[1]परहुदिए, किं एआइणी मन्तेसि ।

प्रथमा—[2]महुअरिए, चूदकलिअं देक्खिअ उम्मत्तिआ परहुदिआ होदि ।

द्वितीया—(सहर्षं त्वरयोपगम्य ।) [3]कहं उवट्ठिदो महुमासो ।

प्रथमा—[4]महुअरिए, तव दाणिं कालो एसो मदविब्भमगीदाणं ।

---

१. परभृतिके, किमेकाकिनी मन्त्रयसे ।

२. मधुकरिके, चूतकलिकां दृष्ट्वोन्मत्ता परभृतिका भवति ।

३. कथमुपस्थितो मधुमासः ।

४. मधुकरिके, तवेदानीं काल एष मदविभ्रमगीतानाम् ।

प्रथमसंबोधनेन स्वभावोक्तिः । सत्यमिति शपथे । 'सत्यं च शपथे तथ्ये' इति विश्वः । वसन्तमासयोर्जीवितेति रूपकम् । सत्स्वप्यन्तरेषु प्रसूनेषु तदङ्कुरेण ऋतोरुच्छ्वसितत्वमिव गम्यत इति रूपणम् । क्वचित् 'जीवितसर्वम्' इति पाठः । तदा प्राकृते पूर्वनिपातानियमात्सर्वजीवितेति । अन्यत्र 'वसन्तमाससस्स जीअसव्वस्स' इति पाठः । जीवितरूपं सर्वस्वमित्यर्थः । अत्र जीवितपदेन 'यावत्तावज्जीविते' इति सूत्रेण विकारस्य लोपे 'जीअं' इति रूपम् । सत्स्वपीतरेषु पुष्पेषु त्वमेवोत्कृष्टतममिति भावः । ऋतुमङ्गलेत्यपि रूपकम् । प्रथमपरिदृश्यमानत्वादृतौ मङ्गलं सर्वत्र मङ्गलेषु प्रथमं परिजृम्भमाणत्वादृतौ मङ्गलं सर्वेष्वृतुषु वसन्तस्योत्कृष्टत्वं त्वयैव कृतमिति । ऋतुश्चासौ मङ्गलश्चेति कार्यकारणयोरभेदोपचारात् । परभृतिकायाः कोकिलायाश्चूताङ्कुरप्रसादनं युक्तमेव । अत्र 'तुमम्' इति पाठः प्रामादिकः । पञ्चमगणस्य पञ्चमात्रिकत्वापत्तेः । द्वितीयैकवचनादेशे 'तुह' इति पाठेऽपि चरमेऽर्धे पञ्चमके क्लेशमुखालायतिरुक्ता(?)सा विहन्येत । तस्मात्'तुमम्' इति पाठोऽन्याय्यः । 'तुंतुंतुमंतुवंतुहतुएअमा' अनेन सूत्रेण सप्तादेशा अपि भवन्ति । परभृतिके, किमेकाकिनी मन्त्रयसे । मधुकरिके, चूतकलिकां दृष्ट्वोन्मत्ता परभृतिका भवति । छलात्कोकिलेत्यर्थः । कथमुपस्थितो मधुमासः । मधुकरिके, तवेदानीं काल एष मदविभ्रमगीतानाम् । छलाद्भ्रमरीत्यर्थः । सखि, अव-

द्वितीया—[1]सहि, अवलम्ब मं जाव अग्गपादट्ठिआ भविअ चूदकलिअं गेण्हिअ कामदेवच्चणं करेमि ।

प्रथमा—[2]जइ मम वि क्खु अद्धं अच्चणफलस्स ।

द्वितीया—[3]अकहिदे वि एदं संपज्जइ जदो एक्कं एव्व णो जीविदं दुधाट्ठिदं सरीरं । (सखीमवलम्ब्य स्थिता चूताङ्कुरं गृह्णाति ।) अए, अप्पडिबुद्धो वि चूदप्पसवो एत्थ बन्धणभङ्गसुरभी होदि । (इति कपोतहस्तकं कृत्वा ।)

तुमं सि मए चूदङ्कुर दिण्णो कामस्स गहीदधणुअस्स ।
पहिअजणजुवइलक्खो पञ्चब्भहिओ सरो होहि ॥ ३ ॥

(इति चूताङ्कुरं क्षिपति ।)

---

१. सखि, अवलम्बस्व मां यावदग्रपादस्थिता भूत्वा चूतकलिकां गृहीत्वा कामदेवार्चनं करोमि ।

२. यदि ममापि खल्वर्धमर्चनफलस्य ।

३. अकथितेऽप्येतत्संपद्यते यत एकमेव नौ जीवितं द्विधास्थितं शरीरम् । अये, अप्रतिबुद्धोऽपि चूतप्रसवोऽत्र बन्धनभङ्गसुरभिर्भवति ।

त्वमसि मया चूताङ्कुर दत्तः कामाय गृहीतधनुषे ।
पथिकजनयुवतिलक्ष्यः पञ्चाभ्यधिकः शरो भव ॥

लम्बस्व मां यावदग्रपादस्थिता भूत्वा [चूतकलिकां गृहीत्वा] कामदेवार्चनं करोमि । यदि ममापि खल्वर्धमर्चनफलस्य । अकथितेऽप्येतत्संपद्यते यत एकमेव नो जीवितं द्विधास्थितं शरीरम् । अये, अप्रतिबुद्धः कोमलोऽपि चूतप्रसव एत्थ अत्र वसन्तारम्भे । 'एसो' इति पाठ एषः । बन्धने वृन्ते भङ्गस्तत्र सुरभिर्भवति । 'संदाने च तथा वृन्ते मायायां बन्धनं स्मृतम्' इति रुद्रः । कपोतहस्तमिति । तल्लक्षणं संगीतरत्नाकरे—'कपोतोऽसौ करो यत्र श्लिष्टमूलाग्रपार्श्वकः । प्रणामे गुरुसंभाषे' इति । [**तुमं सीति** ।] त्वमसि मया चूताङ्कुरः दत्तः कामाय गृहीतधनुषे । गृहीतधनुष इत्यनेन सर्वदा सज्जत्वं ध्वनितम् । पथिकजनयुवतिलक्ष्यः पञ्चाभ्यधिकः शरो भव । अत्र पञ्चाभ्यधिकत्वे शरस्यासंबन्धे संबन्धलक्षणातिशयोक्तिः । अपटीक्षेपेणेति तिरस्करिणीतिरस्कारेणेत्यर्थः । 'नासूचितस्य पात्रस्य

(प्रविश्यापटीक्षेपेण कुपितः ।)

कञ्चुकी—मा तावत् । अनात्मज्ञे, देवेन प्रतिषिद्धे वसन्तोत्सवे त्वमाम्रकलिकाभङ्गं किमारभसे ।

उभे—(भीते ।) पसीददु अज्जो । अग्गहीदत्थाओ वअं ।

कञ्चुकी—न किल श्रुतं युवाभ्यां यद्वासन्तिकैस्तरुभिरपि देवस्य शासनं प्रमाणीकृतं तदाश्रयिभिः पत्रिभिश्च । तथाहि ।

चूतानां चिरनिर्गतापि कलिका बध्नाति न स्वं रजः
संनद्धं यदपि स्थितं कुरबकं तत्कोरकावस्थया ।
कण्ठेषु स्खलितं गतेऽपि शिशिरे पुंस्कोकिलानां रुतं
शङ्के संहरति स्मरोऽपि चकितस्तूणार्धकृष्टं शरम् ॥ ४ ॥

---

१. प्रसीदत्वार्यः । अगृहीतार्थे आवाम् ।

प्रवेशो निर्गमोऽपि च' इत्युक्तेरत्र कञ्चुकिनः सूचनाभावादपटीक्षेपेण प्रवेशः । तत्र कुपितत्वं हेतुः । कञ्चुकिलक्षणं पूर्वमुक्तम् । मा तावदिति भिन्नं वाक्यं निषेधे । अनात्मज्ञे स्वभावानभिज्ञे । देवेन प्रकरणाद्राज्ञा दुष्यन्तेन । किमारभसे किमर्थमारम्भं करोषि । त्वयाप्यधुनारम्भ एव क्रियते । सोऽपि किमर्थमिति भावः । इदमेव कोपकारणम् । प्रसीदत्वार्यः । अगृहीतार्थे अगृहीतनिषेधवस्तुस्वरूपे आवाम् । वासन्तिकैरेतत्कालोद्गतपुष्पैस्तरुभिरपि । चेतनैस्तु प्रमाणीकृतमेव । अचेतनैरपीत्यपिशब्दार्थः । शासनमाज्ञा 'शासनं नृपदत्तोर्व्यां शास्त्राज्ञालेखशास्तिषु' इति हैमः । प्रमाणीकृतमिति गम्योत्प्रेक्षा । वक्ष्यमाणानां वस्तुस्वाभाव्यादेव तथात्वात् । अथवासंबन्धे संबन्धरूपातिशयोक्तिश्च । राजाज्ञायास्तत्त्वतोऽसंबन्धात् । तदेव दर्शयति—तथाहीति । **चूतानामिति** । चूतानां कलिका मञ्जरीति जात्यभिप्रायेणैकवचनम् । कलिकाशब्दो बाधितमुख्यार्थोऽभिनवोद्गतसाधर्म्यान्मञ्जरीं लक्षयते । अविकासितत्वं च फलं ज्ञेयम् । चिरनिर्गता शिशिरान्तप्रोद्भिन्नापि । स्वं स्वीयम् । आत्मीयमिति यावत् । अत्यावश्यकत्वं ध्वनितम् । रजः परागं न बध्नाति । न दृष्टं करोतीत्यर्थः । यथा काचन बाला प्रौढतया रजोदर्शनं न यातीति समासोक्तिरपि । संनद्धमपि वृन्ताद्बहिर्निर्गतमपि । संनद्धशब्दो बाधितमुख्यार्थः सन्यः संनद्धः स युद्धाय बहिर्निर्गच्छतीति बहिर्निर्गमनसाम्यात्कुरबकं लक्षयन्नतिशोभावत्त्वं ध्वनयति । यत्कुरबकं शोणकुरण्टकं पुष्पमिति जातावेकवचनम् । 'तत्र शोणे

उभे—णत्थि संदेहो । महाप्पहाओ राएसी ।

प्रथमा—अज्ज, कति दिअहाइं अह्माणं मित्तावसुणा रट्ठिएण भट्टिणीपाअमूलं पेसिदाणं । इत्थं अ णो पमदवणस्स पालणकम्म समप्पिदं । ता आअन्तुअदाए अस्सुदपुव्वो अह्मेहिं एसो वुत्तन्तो ।

१. नास्ति संदेहः । महाप्रभावो राजर्षिः ।

२. आर्य, कति दिवसान्यावयोर्मित्रावसुना राष्ट्रियेण भट्टिनीपादमूलं प्रेषितयोः । इत्थं च नौ प्रमदवनस्य पालनकर्म समर्पितम् । तदागन्तुकतयाश्रुतपूर्व आवाभ्यामेष वृत्तान्तः ।

कुरबकः' इत्यमरः । तत्कोरकावस्थया कलिकावस्थया स्थितम् । अत्र कोरकत्वं न जहातीति कार्याभावे वक्तव्ये तद्विरुद्धत्वेनोक्तिः । गतेऽपि शिशिरे वसन्तारम्भसमये पुंस्कोकिलानां रुतं शब्दितं कण्ठेषु स्खलितम् । तथास्फुटः कोकिलस्वनो जात इत्यर्थः । अत्र च चिरनिर्गतादेः कारणस्योक्तेः कार्यस्य परागादेर्निषेधान्मालाविशेषोक्तिः । नन्वत्र विरोधवाचकापिशब्दश्रवणाद्विरोधाभास एवास्त्विति चेन्न । 'कर्पूर इव दग्धोऽपि शक्तिमान्यो जने [जने] । हरतापि तनुं यस्य शंभुना न हृतं बलम् ॥' इत्यादौ सत्यप्यपिशब्दे विशेषोक्तेर्दर्शनात् । उक्तं च राजानकरुचकेन—'कार्याभावेनेहोपक्रान्तत्वाद्बलवता कारणसत्ताया एव बाध्यमानत्वं न तु तया कार्याभावस्येत्यन्योन्यबाधानुप्राणिताद्विरोधालंकाराद्भेदः' इति । ननु दग्धत्वस्य शक्तिमत्त्वं शक्तिमत्त्वस्य विषयं परित्यज्यैवोत्सर्गस्य दग्धत्वं तनुहरणत्वस्य बलहरत्वं तस्य तनुहरणत्वमित्यन्योन्यबाधकत्वं प्रतीयत एवेति चेत्सत्यम् । तर्हि यथा विरोधे सत्यपि भिन्नविषयत्वेनासंगतेर्न विरोधाभासत्वमेवं कारणभावे कारणाभावे कार्यसत्त्वे तत्र च सति तदभाव इत्येवंरूपविषयद्वयपरित्यागेनैव तस्य विषय इति ज्ञेयम् । अपवादविषयं परित्यज्यैवोत्सर्गस्य प्रवृत्तेः । दृश्यते चैतद्व्यतिरिक्तविषयतैवास्य 'जडयति च तापं च कुरुते', 'विशालैरपि भूरिशालैः', 'कुपतिमपि कलत्रवल्लभम्' इत्यादाविति सर्वं निरवद्यम् । स्वभावोक्तिश्च । चकितो भीतः स्मरोऽपि तूणार्धकृष्टं तूणीरादर्धनिष्कासितं शरं संहरतीति शङ्क इत्युत्प्रेक्षायाम् । अत्र भीतत्वं शरसंहरणमुभयमुत्प्रेक्ष्यम् । कामस्य प्रसूनशरत्वाद्वसन्तपुष्पाणामसकलोत्पन्नत्वादियमुत्प्रेक्षा । अस्यां च पूर्ववाक्यत्रयं हेतुत्वेन योज्यम् । काव्यलिङ्गम् । स्थितस्थेति कुरकोरेति रेपुंरोपीति छेकश्रुतिवृत्त्यनुप्रासाः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् । नास्ति संदेहः । महाप्रभावो राजर्षिः । तयोः श्रीत्वाद्यथाश्रुतग्राहितया नायकप्रभावातिशयवर्णनीयतया चैवमुत्तरम् । आर्य, कति दिवसान्यावयोर्मित्रावसुना राष्ट्रियेण भट्टिनीपादमूलं प्रेषितयोः

१७

कञ्चुकी—भवतु । न पुनरेवं प्रवर्तितव्यम् ।

उभे—अज्ज, कोदूहलं णो । जइ इमिणा जणेण सोदव्वं कहेदु अअं किंणिमित्तं भट्टिणा वसन्तुस्सवो पडिसिद्धो ।

सानुमती—उस्सवप्पिआ क्खु मणुस्सा । गुरुणा कारणेण होदव्वं ।

कञ्चुकी—बहुलीभूतमेतत्किं न कथ्यते । किमत्रभवत्योः कर्णपथं नायातं शकुन्तलाप्रत्यादेशकौलीनम् ।

उभे—सुदं रट्ठिअमुहादो जाव अङ्गुलीअअदंसणं ।

कञ्चुकी—तेन ह्यल्पं कथयितव्यम् । यदैव खलु स्वाङ्गुलीयकदर्शनादनुस्मृतं देवेन सत्यमूढपूर्वा मे तत्रभवती रहसि शकुन्तला मोहात्प्रत्यादिष्टेति तदाप्रभृत्येव पश्चात्तापमुपगतो देवः । तथाहि ।

रम्यं द्वेष्टि यथापुरा प्रकृतिभिर्न प्रत्यहं सेव्यते
शय्याप्रान्तविवर्तनैर्विगमयत्युन्निद्र एव क्षपाः ।

१. आर्य, कौतूहलं नौ । यद्यनेन जनेन श्रोतव्यं कथयत्वयं किंनिमित्तं भर्त्रा वसन्तोत्सवः प्रतिषिद्धः ।

२. उत्सवप्रियाः खलु मनुष्याः । गुरुणा कारणेन भवितव्यम् ।

३. श्रुतं राष्ट्रियमुखाद्यावदङ्गुलीयकदर्शनम् ।

कतिचिद्दिनानीत्यन्वयः । इत्थं च नौ प्रमदवनस्य पालनकर्म समर्पितम् । तदागन्तुकतयाश्रुतपूर्व आवाभ्यामेष वृत्तान्तः । भवतु । यज्जातं तज्जातमित्यर्थः। आर्य, कौतूहलं नौ । यद्यनेन जनेन श्रोतव्यम् । अस्य श्रवणयोग्यमित्यर्थः । तत्कथयत्वयं किंनिमित्तं भर्त्रा वसन्तोत्सवः प्रतिषिद्धः । उत्सवप्रियाः खलु मनुष्याः । गुरुणा कारणेन भवितव्यम् । प्रत्यादेशो निराकृतिस्तल्लक्षणं यत्कौलीनं लोकवादः । 'स्यात्कौलीनं लोकवादः' इत्यमरः । श्रुतं राष्ट्रियमुखाद्यावदङ्गुलीयकदर्शनम् । म इति मया । तथा च वामनः—'तेमेशब्दौ निपातौ त्वयामयेत्यर्थे' इति । यदैव स्मृतं देवेन तदाप्रभृतीत्यन्वयः । **रम्यमिति** । रम्यं स्रक्चन्दनचन्द्रपादादिकं द्वेष्टि । चक्षुषापि न पश्यतीत्यर्थः । 'यावद्रम्यमुज्ज्वलं च' इत्युक्तेः ।

दाक्षिण्येन ददाति वाचमुचितामन्तःपुरेभ्यो यदा
गोत्रेषु स्खलितस्तदा भवति च व्रीडाविलक्षश्चिरम् ॥ ५ ॥

सानुमती—पिअं[1] मे ।

कञ्चुकी—अस्मात्प्रभवतो वैमनस्यादुत्सवः प्रत्याख्यातः ।

उभे—जुज्जइ[2] ।

(नेपथ्ये ।)

एदु[3] एदु भवं ।

कञ्चुकी—(कर्णं दत्त्वा ।) अये, इत एवाभिवर्तते देवः । स्वकर्मानुष्ठीयताम् ।

उभे—तह[4] । (इति निष्क्रान्ते ।)

१. प्रियं मे ।
२. युज्यते ।
३. एतु एतु भवान् ।
४. तथा ।

प्रकृतिभिरमात्यैः पुरा पूर्वं यथा तथा न सेव्यते । पूर्वं तु कार्यापेक्षितयाधुना त्ववसरापेक्षमित्यर्थः । पूर्वं प्रत्यहमधुना न [तथा] । यथापूर्वं प्रत्यहमित्युभयं विधेयम् । शय्यानाम् । न शय्यायाः । प्रान्तेषु । न मध्ये । यानि विवर्तनानि परिलुण्टनानि । न स्वापः । तैरुन्निद्रो गतनिद्र एवेति पूर्वत्र हेतुत्वेन योज्यम् । क्षपा निशाः । न तु निशाम् । विगमयतीति विरुद्धं यथा स्यात्तथातिवाहयति । न तु गच्छति । यदन्तःपुरेभ्यो देवीभ्यो दाक्षिण्येनात्यन्तानुरोधेन । 'दाक्षिण्यं नाम बिम्बोष्ठि बैम्बिकानां कुलव्रतम्' इत्युक्तेः । एतेनात्यावश्यकत्वं ध्वनितम् । उचितामित्यवश्यापेक्षणीयत्वं ध्वनितम् । ईदृशीं वाचं ददाति । तदा गोत्रेषु नामसु । 'गोत्रं तु नाम्नि च' इत्यमरः । स्खलितोऽन्यनामग्रहे कृतान्यनामग्रहः संश्चिरमतिकालं व्रीडया लज्जया विलक्षो विस्मयान्वितो भवति । 'विलक्षो विस्मयान्वितः' इत्यमरः । अहं राजा दुष्यन्तो ममाप्येतादृश्यवस्थेति स्वमनस्येव । सविस्मय इत्यर्थः । अत्र पश्चात्तापादिके कारणे वक्तव्ये यत्तत्कार्यस्य रम्यद्वेषादेर्वचनं तत्पर्यायोक्तम् । काव्यलिङ्गं च । पुराप्रेति प्रप्रेति क्षक्षीति छेकवृत्त्यनुप्रासौ । वृत्तमनन्तरोक्तम् । प्रियं मे । अस्माद्वैमनस्यादिति व्यधिकरणे पञ्चम्यौ । अस्मात्कारणात्प्रभवतः समर्थात् अधिकादित्यर्थः । वैमनस्यादुद्वेगात् । युज्यते 'प्रविश्यापटीक्षेपेण' इत्याद्येतदन्तेन द्युतिनामकमङ्गमुपक्षिप्तम् । तल्लक्षणं दशरूपके—'तर्जनोद्वेजने द्युतिः' इति । एतु एतु भवान् । तह इति तथेति । प्रतीहारीलक्षणमुक्तं प्राक् । अहो आ-

(ततः प्रविशति पश्चात्तापसदृशवेषो राजा विदूषकः प्रतीहारी च ।)

कञ्चुकी—(राजानमवलोक्य ।) अहो सर्वास्ववस्थासु रमणीयत्वमाकृतिविशेषाणाम् । एवमुत्सुकोऽपि प्रियदर्शनो देवः । तथाहि ।

प्रत्यादिष्टविशेषमण्डनविधिर्वामप्रकोष्ठार्पितं
बिभ्रत्काञ्चनमेकमेव वलयं श्वासोपरक्ताधरः ।
चिन्ताजागरणप्रतान्तनयनस्तेजोगुणादात्मनः
संस्कारोल्लिखितो महामणिरिव क्षीणोऽपि नालक्ष्यते ॥ ६ ॥

श्चर्ये । सर्वावस्थास्वित्यर्थान्तरन्यास एवमित्यादेरुत्तरवाक्यार्थस्य समर्थकः । सर्वासु यदा यादृश्यो या उपस्थितास्तासु तादृप्येण रमणीयत्वमित्यर्थः । उत्सुक उत्कण्ठितः । विरह्यपीत्यर्थः । एतदवस्थाया अन्यत्र प्रियदर्शनत्वमपिशब्दयोत्यम् । अतएवार्थान्तरन्यासे विशेषपदम् । तथाहीत्युभयपरामर्शः । स एव पद्ये वाच्येन पूर्वांशस्य व्यङ्ग(ङ्ग्ये)नोत्तरांशस्येति ज्ञेयम् । **प्रत्यादिष्टेति** । प्रत्यादेशो(दिष्टो)निराकृतिः(तो)विशेषमण्डनस्य प्रक्षेप्यस्याङ्गुलीयककुमुदादेर्विधिर्धारणतिधिर्येन सः ।अनेन 'अङ्गान्यभूषितान्येव प्रक्षेप्याद्यैर्विभूषणैः । येन भूषितवद्भान्ति तद्रूपमिह कथ्यते' इति रूपं ध्वनितम् । वामस्य प्रकोष्ठस्य मणिबन्धोर्ध्वभागस्यार्पितं दत्तम् । 'प्रकोष्ठे विस्तृतकरे रूपकक्षान्तरेऽपि च । कर्पूरादधरे चापि' इति विश्वः । काञ्चनमेवेत्यन्यासंस्पृष्टत्वेनातिशीतलत्वं ध्वनितम् । वलयमित्येकवचनं द्वितीयस्य बोढुमसामर्थ्यात् । बिभ्रत् । अभ्यस्तत्वान्न नुम् । वामग्रहणेन विरुदार्थमवश्यं धारणमुक्तम् । अत एकं मुख्यं सर्वदा सत्वात् । 'एके मुख्यान्यकेवलाः' इत्यमरः । अत एव वामप्रकोष्ठस्यार्पितं दत्तमिति भूतत्वं च । एतन्मात्रेणैव विशेषो ध्वनितः । श्वासेन विरहित्वादुष्णेनोपरक्तः पाटलो न तु रूक्षोऽधरो यस्य सः । तादृशस्यैव शोभायुक्तत्वं च ध्वनितम् । चिन्तया शकुन्तलागतया यज्जागरणं तेन प्रकर्षेण तान्ते म्लाने नयने यस्य सः । जागरणेन रक्तप्रान्तत्वं तेन च शोभातिशययोगित्वं च ध्वनितम् । एषु स्वभावोक्तिः परिकरालंकारश्च । आत्मनस्तेजोगुणाद्दीप्तिलक्षणात्क्षीणोऽपि कृशोऽपि क्षीणत्वेन नालक्ष्यते । क इव । संस्कारार्थमुद्धृष्टो महामणिरिव । महाशब्देन जात्यत्वं सर्वगुणविशिष्टत्वं महत्त्वं च ध्वनितम् । यथा शाणोल्लिखितो महामणिः स्वतेजसा क्षीणो न दृश्यते तद्वदित्युपमा । अनेन महामण्युपमानेनास्य क्षीणत्वेऽप्यन्तःसारता सर्वदा दृश्यमानत्वेऽप्यवितृप्तता ध्वनिता । प्रेति ष्टेति तान्तेति क्षीक्ष्येति छेकश्रुतिवृत्त्यनुप्रासाः । अथ चिन्तेति संकल्पः जागरेति निद्राच्छेदः, क्षीण इति तनुता, प्रत्यादिष्टेति विषयनिवृत्तिः, इति कामावस्था अपि सूचिताः । वृत्तमनन्तरोक्तम् । अथ चानेन नायकसात्त्विकगुणेषु

सानुमती—(राजानं दृष्ट्वा ।) ठाणे क्खु पच्चादेसविमाणिदा वि इमस्स किदे सउन्दला किलम्मदि त्ति ।

राजा—(ध्यानमन्दं परिक्रम्य ।)

प्रथमं सारङ्गाक्ष्या प्रियया प्रतिबोध्यमानमपि सुप्तम् ।
अनुशयदुःखायेदं हतहृदयं संप्रति विबुद्धम् ॥ ७ ॥

सानुमती—णं ईदिसाणि तवस्सिणीए भाअहेआणि ।

विदूषकः—(अपवार्य ।) लङ्घिदो एसो भूओ वि सउन्दलावाहिणा । ण आणे कहं चिकिच्छिदव्वो भविस्सदि त्ति ।

१. स्थाने खलु प्रत्यादेशविमानितप्यस्य कृते शकुन्तला क्लाम्यतीति ।
२. नन्वीदृशानि तपस्विन्या भागधेयानि ।
३. लङ्घित एष भूयोऽपि शकुन्तलाव्याधिना । न जाने कथं चिकित्सितव्यो भविष्यतीति ।

माधुर्यनामा गुण उपक्षिप्तः । तल्लक्षणं तु—'तन्माधुर्यं यत्र गात्रदृष्ट्यादेः स्पृहणीयता । सर्वावस्थासु सर्वत्र' इति । अन्ये आचार्याः प्रवासविप्रलम्भेऽन्याः कामदशा आहुः—'अङ्गेष्वसौष्ठवं चैव पाण्डुता कृशतारुचिः । अधृतिः स्यादनालम्बस्तन्मयोन्मादमूर्च्छना । मृतिश्चेति क्रमाज्ज्ञेया दश स्मरदशा इह ॥' इति । 'प्रत्यादिष्ट-'इत्यादिनाङ्गेष्वसौष्ठवम्' 'क्षीणः' इत्यनेन कृशता, 'रम्यं द्वेष्टि यथा पुरा' इति पूर्वपद्येऽरुचिः । 'अरुचिर्वस्तुवैराग्यम्' इत्युक्तेः । दाक्षिण्येत्यादिना धृतिः । 'सर्वत्रारागिता धृतिः' इत्युक्तेः । स्थाने युक्तं खलु प्रत्यादेशेन निराकरणेन विमानितप्यस्य कृते शकुन्तला क्लाम्यतीति । तत्स्थान इत्यन्वयः । ध्यानमन्दमित्यनेनालम्बनोक्ता । 'अनालम्बनता वापि शून्यता मनसः स्मृता' इत्युक्तेः । **प्रथममिति** । सारङ्गो हरिणस्तस्येक्षणे इवेक्षणे यस्यास्तया । अनेन तद्दर्शनमात्रेण प्रतिबोध उचित इति ध्वन्यते । तत्रापि प्रिययात्यन्तहृद्यया शकुन्तलया प्रतिबोध्यमानमपि । स्वत एव प्रतिबोध उचितः स नास्त्यपि तु प्रयत्नेनापि प्रतिबोध्यमानं सुप्तं मोहमुपागतम् । अत एव हतहृदयं दुष्टहृदयं संप्रत्यधुनानुशयदुःखाय पश्चात्तापदुःखाय विबुद्धम् । अत्र पूर्वार्धे विशेषोक्तिः । अत्र प्रतिबोधाभावस्त्विरुद्देन सुप्तपदेनोक्तः । उत्तरार्धे विभावनोपमानुप्रासौ च । नन्वीदृशानीति राजोक्तानुवादः । तपस्विन्या अनुकम्पार्हाया भागधेयानि भाग्यानि । 'तपस्वी चानुकम्पार्हः' इत्यमरः । लङ्घित एष भूयोऽपि शकुन्तलाव्याधिना शकुन्तलायाः सकाशाद्यो व्याधिस्तेन । अथवा रूपकम् । शकुन्तलैव व्याधिरुद्वेगदायित्वात् । न

कञ्चुकी—(उपगम्य ।) जयतु जयतु देवः । महाराज, प्रत्यवेक्षिताः प्रमदवनभूमयः । यथाकाममध्यास्तां विनोदस्थानानि महाराजः ।

राजा—वेत्रवति, मद्वचनादमात्यमार्यपिशुनं ब्रूहि । चिरप्रबोधनान्न संभावितमस्माभिरद्य धर्मासनमध्यासितुम् । यत्प्रत्यवेक्षितं पौरकार्यमार्येण तत्पत्रमारोप्य दीयतामिति ।

प्रतीहारी—[1]जं देवो आणवेदि । (इति निष्क्रान्ता ।)

राजा—वातायन, त्वमपि स्वं नियोगमशून्यं कुरु ।

कञ्चुकी—यदाज्ञापयति देवः । (इति निष्क्रान्तः ।)

विदूषकः—[2]किदं भवदा णिम्मच्छिअं । संपदं सिसिरातवच्छेअरमणीए इमस्सिं पमदवणुद्देसे अत्ताणं रमइस्ससि ।

राजा—वयस्य, रन्ध्रोपनिपातिनोऽनर्था इति यदुच्यते तदव्यभिचारि वचः । कुतः ।

मुनिसुताप्रणयस्मृतिरोधिना
मम च मुक्तमिदं तमसा मनः ।

---

१. यद्देव आज्ञापयति ।

२. कृतं भवता निर्मक्षिकम् । सांप्रतं शिशिरातपच्छेदरमणीयेऽस्मिन्प्रमदवनोद्देश आत्मानं रमयिष्यसि ।

जाने कथं चिकित्सितव्यो भविष्यतीति । प्रत्यवेक्षिता इति राज्ञो निःशङ्कसंचारार्थं प्रत्यवेक्षणमिति नीतिः । 'विज्ञेयं प्रमदवनं नृपस्तु यस्मिञ्छुद्धान्तैः सह रमते पुरोपकण्ठम्' इति हलायुधः । चिरकालेन प्रबोधनाज्जागरणात् । यद्देव आज्ञापयतीति । वातायनेति कञ्चुकिनाम । नियोगमधिकारम् । कृतं भवता निर्मक्षिकम् । सांप्रतं शिशिरातपच्छेदरमणीये । नाप्यत्यन्तं शिशिरं नाप्यातपः । अस्मिन्प्रमदवनोद्देश आत्मानं रमयिष्यसि । रन्ध्रोपनिपातिनः । 'छिद्रेष्वनर्था बहुलीभवन्ति' इत्युक्तेः । **मुनीति** । मुनिसुतायां शकुन्तलायाम् । राज्ञो मुनिसुतात्वेन प्रत्यभिज्ञानात्तथोक्तिः । यः प्रणयः प्रेमा तस्य स्मृतिस्तस्या रोधिना तम-

मनसिजेन सखे प्रहरिष्यता
धनुषि चूतशरश्च निवेशितः ॥ ८ ॥

विदूषकः—[1]चिट्ठ दाव । इमिणा दण्डकट्ठेण कन्दप्पवाहिं णासेस्सं । (इति दण्डकाष्ठमुद्यम्य चूताङ्कुरं पातयितुमिच्छति ।)

राजा—(सस्मितम् ।) भवतु । दृष्टं ब्रह्मवर्चसम् । सखे, कोपविष्टः प्रियायाः किंचिदनुकारिणीषु लतासु दृष्टिं विलोभयामि ।

विदूषकः—[2]णं आसण्णपरिआरिआ चदुरिआ भवदा संदिट्ठा । माहवीमण्डवे इमं वेलं अदिवाहिस्सं । तहिं मे चित्तफलअगदं सहत्थलिहिदं तत्तहोदीए सउन्दलाए पडिकिदिं आणेहि त्ति ।

राजा—ईदृशं हृदयविनोदनस्थानम् । तत्तमेव मार्गमादेशय ।

विदूषकः—[3]इदो इदो भवं ।

(उभौ परिक्रामतः । सानुमत्यनुगच्छति ।)

१. तिष्ठ तावत् । अनेन दण्डकाष्ठेन कन्दर्पव्याधिं नाशयिष्यामि ।

२. नन्वासन्नपरिचारिका चतुरिका भवता संदिष्टा । माधवीमण्डप इमां वेलामतिवाहयिष्ये । तत्र मे चित्रफलकगतां स्वहस्तलिखितां तत्रभवत्याः शकुन्तलायाः प्रतिकृतिमानयेति ।

३. इत इतो भवान् ।

मा मोहेनेदं [मम] मनो मुक्तम् । प्रहरिष्यता मनसिजेन कन्दर्पेण धनुषि चूतशरो निवेशितश्च । मम तद्वियोगो वसन्तकालश्च प्रादुरभूदित्यर्थः । चावेककालत्वं द्योतयतः । समुच्चयालंकारः । भोजेन तु 'अदृष्टादपि स्मरणे स्मरणालंकारः' इत्युक्त्वा तदलंकार इदमुदाहृतम् । अनुप्रासश्च । द्रुतविलम्बितं वृत्तम् । तिष्ठ तावत् । अनेन दण्डकाष्ठेन कन्दर्पव्याधिं नाशयामि । कन्दर्परूपो व्याधिर्यस्मादिति कन्दर्पव्याधिशब्देन चूताङ्कुर उक्त इति ज्ञेयम् । नन्वासन्ना परिचारिका चतुरिका भवता संदिष्टा । परिचारिकालक्षणं मातृगुप्ताचार्यैरुक्तम्—'संवाहने च गन्धे च तथा चैव प्रसाधने । तथाभरणसंयोगमाल्यसंग्रथनेषु च ॥ विज्ञेया नामतः सा तु नृपतेः परिचारिका ॥' इति । माधवीमण्डपे वासन्तीमण्डप इमां वेलामतिवाहयिष्ये । तत्र मे चित्रफलकगतां स्वहस्तलिखितां तत्रभवत्याः शकुन्तलायाः प्रतिकृतिमानयेति । ईदृशं हृदयविनोदनस्थानमिति प्रश्नः । तत्तस्मात्-

विदूषकः—एसो मणिसिलापट्टअसणाहो माहवीमण्डवो उवहाररमणिज्जदाए णिस्संसअं साअदेण विअ णो पडिच्छदि। ता पविसिअ णिसीददु भवं।

(उभौ प्रवेशं कृत्वोपविष्टौ।)

सानुमती—लदासंस्सिदा देक्खिस्सं दाव सहीए पडिकिदिं। तदो से भत्तुणो बहुमुहं अणुराअं णिवेदइस्सं। (इति तथा कृत्वा स्थिता।)

राजा—सखे, सर्वमिदानीं स्मरामि शकुन्तलायाः प्रथमवृत्तान्तम्। कथितवानस्मि भवते च। स भवान्प्रत्यादेशवेलायां मत्समीपगतो नासीत्। पूर्वमपि न त्वया कदाचित्संकीर्तितं तत्रभवत्या नाम। कच्चिदहमिव विस्मृतवानसि त्वम्।

विदूषकः—ण विसुमरामि। किंतु सव्वं कहिअ अवसाणे उण तुए परिहासविअप्पओ एसो ण भूदत्थो त्ति आचक्खिदं। मए वि मिप्पिण्डबुद्धिणा तह एव्व गहीदं। अहवा भविदव्वदा क्खु बलवदी।

---

१. एष मणिशिलापट्टकसनाथो माधवीमण्डप उपहाररमणीयतया निःसंशयं स्वागतेनेव नौ प्रतीच्छति। तत्प्रविश्य निषीदतु भवान्।

२. लतासंश्रिता द्रक्ष्यामि तावत्सख्याः प्रतिकृतिम्। ततोऽस्या भर्तुर्बहुमुखमनुरागं निवेदयिष्यामि।

३. न विस्मरामि। किंतु सर्वं कथयित्वावसाने पुनस्त्वया परिहासविजल्प एष न भूतार्थ इत्याख्यातम्। मयापि मृत्पिण्डबुद्धिना तथैव गृहीतम्। अथवा भवितव्यता खलु बलवती।

मेव मार्गं माधवीलतामण्डपमार्गमादेशय। इत इतो भवान्। एष मणिशिलापट्टकसनाथो माधवीलतामण्डप उपहारः पुष्पोपहारस्तेन रमणीयता तया निःसंशयं स्वागतेनेव नोऽस्मान्प्रतीच्छति। तत्प्रविश्य निषीदतु भवान्। लतासंश्रिता द्रक्ष्यामि तावत्सख्याः प्रतिकृतिम्। ततस्तस्या भर्तुर्बहुमुखमनेकप्रकारमनुरागं निवेदयिष्यामि। इदानीं शकुन्तलायाः सर्वं प्रथमवृत्तान्तं स्मरामीति संबन्धः। प्रत्यादेशवेलायां निराकरणसमये। न विस्मरामि। किं तु सर्वं कथयित्वावसाने

सानुमती—एव्वं णेदं ।

राजा—(ध्यात्वा ।) सखे, त्रायस्व माम् ।

विदूषकः—भो, किं एदं । अणुववण्णं क्खु ईदिसं तुइ । कदा वि सप्पुरिसा सोअवत्तव्वा ण होन्ति । णं पवादे वि णिक्कम्पा गिरीओ ।

राजा—वयस्य, निराकरणविक्लवायाः प्रियायाः समवस्थामनुस्मृत्य बलवदशरणोऽस्मि । सा हि

इतः प्रत्यादेशात्स्वजनमनुगन्तुं व्यवसिता
मुहुस्तिष्ठेत्युच्चैर्वदति गुरुशिष्ये गुरुसमे ।

---

१. एवमेवैतत् ।

२. भोः, किमेतत् । अनुपपन्नं खल्वीदृशं त्वयि । कदापि सत्पुरुषाः शोकवक्तव्या न भवन्ति । ननु प्रवातेऽपि निष्कम्पा गिरयः ।

पुनः परिहासविक(ज)ल्प एष न भूतार्थः सत्यार्थ इति । 'वृत्ते क्ष्मादावृते भूतम्' इत्यमरः । आख्यातम् । मयापि मृत्पिण्डबुद्धिना तथैव गृहीतम् । अथवा भवितव्यता खलु बलवती । एवमेवैतत् । भोः, किमेतत् । अनौचित्यमित्यर्थः । अनुपपन्नं खल्वीदृशं त्वयि सर्वदा धीरे राज्ञि स्वयं दुष्यन्ते । कदापि सत्पुरुषाः शोकवक्तव्या न भवन्ति । शोके जातेऽन्येन वक्तव्या न भवन्तीत्यर्थः । अप्रस्तुतप्रशंसा । तत्र दृष्टान्तमाह—ननु प्रवातेऽप्यतिशयितवातेऽपि निष्कम्पा गिरयः । विक्लवाया विह्वलायाः । बलवदधिकम् । [इत इति] अनुगन्तुं व्यवसिता प्रयत्नं कुर्वाणा मुहुरनन्तरमुच्चैस्तिष्ठेति गुरोः पितुः शिष्यस्तस्मिन्गुरुसमे कण्वसमे वदति सति पुनरनन्तरं बाष्पस्याश्रुणः प्रसर आधिक्यं तेन कलुषामाविलां दृष्टिं क्रूरे कठिने । इदं व्यङ्ग्यावकाशदानाय । यथा—'तद्गेहं नतभित्तिमन्दिरम्' इत्यादौ । मयि निर्घृणहृदये परोपकारानिरते तादृशनिरुपाधिवञ्चकेऽलीकधर्मकञ्चुक इत्यर्थान्तरसंक्रमितवाच्यम् । अर्पितवती यत्तन्मां दहति । अत्र दृष्टेर्दाहकत्वासंभवान्मुख्यार्थबाधे कार्यकारणसंबन्धात्तापं लक्षयंस्तदतिशयं व्यञ्जयतीति दहतिपदमत्यन्ततिरस्कृतवाच्यम् । किमिव । सविषं शल्यमिव । विषाक्तः(?) । 'शल्यं शङ्कौ शरे वंशकम्बिकायां च तोमरे' इति विश्वः । उपमानुप्रासौ । तादृशदृष्टेस्तादृशे-

पुनर्दृष्टिं बाष्पप्रसरकलुषामर्पितवती
मयि क्रूरे यत्तत्सविषमिव शल्यं दहति माम् ॥ ९ ॥

सानुमती—अम्महे । ईदिसी सकज्जपरदा । इमस्स संदावेण अहं रमामि ।

विदूषकः—भो, अत्थि मे तक्को । केण वि तत्तहोदी आआसचारिणा णीदे त्ति ।

राजा—कः पतिदेवतामन्यः परामष्टुमुत्सहेत । मेनका किल सख्यास्ते जन्मप्रतिष्ठेति श्रुतवानस्मि । तत्सहचारिणीभिः सखी ते हृतेति मे हृदयमाशङ्कते ।

सानुमती—संमोहो क्खु विह्मअणिज्जो ण पडिबोहो ।

विदूषकः—जइ एव्वं अत्थि क्खु समाअमो कालेण तत्तहोदीए ।

राजा—कथमिव ।

विदूषकः—ण क्खु मादापिदरा भत्तुविओअदुक्खिअं दुहिदरं देक्खिदुं पारेन्ति ।

१. अहो । ईदृशी स्वकार्यपरता । अस्य संतापेनाहं रमे ।
२. भोः, अस्ति मे तर्कः । केनापि तत्रभवत्याकाशचारिणा नीतेति ।
३. संमोहः खलु विस्मयनीयो न प्रतिबोधः ।
४. यद्येवमस्ति खलु समागमः कालेन तत्रभवत्या ।
५. न खलु मातापितरौ भर्तृवियोगदुःखितां दुहितरं द्रष्टुं पारयतः ।

ऽर्पणात्समं च । गुरुशिष्ये गुरुसम इत्यत्र कथितपदत्वं न शङ्कनीयम् । तात्पर्यभेदेन लाटानुप्रासार्थमेव तथा प्रत्युक्तत्वात् । उत्तरत्र पदे वचनस्याकारित्वभयकारणत्वद्योतनादितात्पर्यमवगन्तव्यम् । शिखरिणी वृत्तम् । अम्महे आश्चर्यं । ईदृशी स्वकार्यपरतेत्यर्थान्तरन्यासः । अस्य संतापेनाहं रमामि(मे)।मम संतोष इत्यर्थः। संतापे संतोष इति विषमम् । एतद्वाक्यार्थसमर्थकः पूर्वोक्तोऽर्थान्तरन्यासः । यथा यथास्य तापस्तथा तथा शकुन्तलानयनोपायं प्रति प्रयत्नवान्भविष्यतीत्याशयः । अस्ति मे तर्कः । केनापि तत्रभवत्याकाशचारिणा नीतेति । पतिदेवतां पतिव्रतां परामष्टुं स्प्रष्टुम् । जन्मप्रतिष्ठा जन्मस्थानम् । 'प्रतिष्ठा स्थानमात्रके' इति विश्वः। संमोहः खलु विस्मयनीयोऽस्वभावत्वात् । न प्रतिबोधः । स्वाभाव्यात्तस्ये-

राजा—वयस्य,

स्वप्नो नु माया नु मतिभ्रमो नु
क्लिष्टं नु तावत्फलमेव पुण्यम् ।
असंनिवृत्त्यै तदतीतमेते
मनोरथा नाम तटप्रपाताः ॥ १० ॥

विदूषकः—[1]मा एव्वं । णं अङ्गुलीअअं एव्व णिदंसणं अवस्संभावी अचिन्तणिज्जो समाअमो होदि त्ति ।

१. मैवम् । नन्वङ्गुलीयकमेव निदर्शनमवश्यंभाव्यचिन्तनीयः समागमो भवतीति ।

त्यर्थः । यद्येवमस्ति खलु समागमः कालेन तत्रभवत्याः पूज्यायाः । न खलु मातापितरौ भर्तृवियोगदुःखितां दुहितरं द्रष्टुं पारयतः शक्नुतः । न खल्विति संबन्धः । **स्वप्न इति** । तच्छकुन्तलालक्षणं वस्त्वसंनिवृत्त्यै पुनर्निवर्तनाभावाय । अनेनोत्कण्ठातिशयो व्यज्यते । अतीतं गतम् । तत्र स्वप्नादिभिश्चतुर्भिर्वितर्कैरत्यन्तासंभावनीयदर्शनीयत्वं व्यज्यते । तत्र 'अदृष्टमप्यर्थमदृष्टवैभवात्करोति सुप्तिर्जनदर्शनातिथिम्' इत्युक्तेः । स्वप्ने संभाव्यत एतदिति स्वप्नो न्विति पूर्ववितर्कः । स्वप्नश्चेत्स्याज्जाग्रदवस्थायां नानुभूयत इत्यत आह—माया न्विति । मन्त्रतन्त्राभ्यासतः प्रकटनं माया तस्याः कपटघटितत्वाद्विषयसत्त्वाभाव इति भावः । स्यादेवं यद्यधिष्ठानं न प्रतीतं स्यादत आह—मतिभ्रमो न्विति । तेनान्याधिष्ठाने शकुन्तलाभ्रम इत्यर्थः । स्यादेवं यदि व्यवहारक्षमत्वं न स्यादत आह—तावत्फलमत एव क्लिष्टं पुण्यं न्विति । यावान्व्यवहारः संभाषणादिर्जातस्तावदेव फलं यस्य तन्क्लिष्टमत्यल्पम् । तादृशः कश्चिदत्युत्कृष्टो धर्मः पूर्वजननेऽप्यल्प एवाचरितः । यस्य तादृगल्पं फलमित्यर्थः । संदेहालंकारः । अतःपरमेते त्वयोच्यमाना मया वाशास्यमाना मनोरथाः । नामेत्यलीके । अलीका मनोरथा इत्यर्थः । ते तटप्रपाता इति भिन्नरूपकम् । यथा वर्षासमये गङ्गादेस्तटा ओघेन पीड्यमाना अहमहमिकया पतन्ति । एकः पतति तदुपर्यन्यस्तदुपरीतरः । एवं मनोरथानामेके विलीयन्तेऽन्य उत्पद्यन्ते तेऽपि विलीयन्ते तदितरे उत्पद्यन्त इत्यर्थः । 'प्रपातस्त्वतटो भृगुः' इति कोशात्पुनरुक्तवदाभासः । नुमानुमेति तमेमेतेति छेकवृत्त्यनुप्रासौ । द्वादश्युपजातिरिन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रयोः । मैवम् । नन्वङ्गुलीयकमेव निदर्शनमुदाहरणम् । अवश्यंभाव्यचिन्तनीयः समागमो भवतीति । 'विदूष-

राजा—(अङ्गुलीयकं विलोक्य।) अये, इदं तावदसुलभस्थानभ्रंशि शोचनीयम्।

तव सुचरितमङ्गुलीय नूनं
प्रतनु ममेव विभाव्यते फलेन।
अरुणनखमनोहरासु तस्या-
श्च्युतमसि लब्धपदं यदङ्गुलीषु ॥ ११ ॥

कः—'जइ एव्वम्' इत्यादिनैतदन्तेन रोचन(ना)नामाङ्गमुपक्षिप्तम्। तल्लक्षणं दशरूपके—'सिद्धामन्त्रणतो भाविदर्शिका स्यात्प्ररोचना' इति। न सुलभमसुलभं तच्च तत्स्थानं च तस्माद्भ्रंशोऽस्यास्ति तत्। शकुन्तलाङ्गुलिभ्रंशीत्यर्थः। अतएव शोचनीयम्। **तवेति**। हे अङ्गुलीय, नूनं निश्चितं तव सुचरितं पुण्यं ममेव प्रतन्वल्पं विभाव्यते ज्ञायते। अतीन्द्रियस्य धर्मस्य प्रतनुत्वं कथं ज्ञातुं शक्यत इत्यत आह—फलेनेति। अत्यल्पफलत्वेन हेतुनेत्यर्थः। ममेवेति सहोपमा। तेन ममापि पुण्यमल्पं तवापीत्यर्थः। तस्य स्वस्याल्पपुण्यत्वे हेतुः पूर्वं दर्शितः। अस्याल्पपुण्यत्वे हेतुमाह—अरुणेति। यस्मात्तस्या विजितत्रिभुवनसुन्दर्या मयि निर्व्याजमनुरक्तायाः पुरः परिस्फुरन्त्या इवाङ्गुलीषु पुरुषाङ्गुलीयस्य स्थूलत्वात्कदाचित्कनिष्ठिकायां तत्र शिथिलं सदन्याङ्गुलौ तत्रापि तथाविधमितराङ्गुल्यामिति बहुवचनाभिप्रायः। प्रेमातिशयेन वा सर्वाङ्गस्पृष्टिकेव सर्वाङ्गुलीषु निक्षेपः। यद्वा विरहातिकृशतया मुकुलीकृतासु पञ्चस्वङ्गुलीषु विन्यासाद्बहुवचनोपपत्तिः। तथा चाभियुक्ताः। 'तस्याः किंचित्सुभग तदभूत्तानवं तद्वियोगाद्येनाकस्माद्वलयपदवीमङ्गुलीयं प्रयाति' इति। लब्धपदं महता भाग्योदयेन यथाकथंचित्प्राप्तस्थित्यपि सच्च्युतमसि। कीदृक्ष्वङ्गुलीषु। अरुणा नखा यासु ताः। नखेति तलस्याप्युपलक्षणम्। ताश्च ता मनोहराश्च नातिस्थूला नातिकृशा नातिह्रस्वा नातिदीर्घा न वक्रा न सरला इत्यर्थः। एतेन स्वयोग्यत्वं ध्वनितम्। उक्तं च सामुद्रे स्त्रीलक्षणे—'नातिह्रस्वा नातिदीर्घा न स्थूला न कृशा अपि। अवक्राः सरला रक्तनखा रक्ततला अपि। कोमलाः सितबिन्द्वाढ्या भङ्गुरा दीप्तिमन्नखाः। तादृगङ्गुलयो यस्याः सा भवेद्राजवल्लभा॥' इति अनुमानकाव्यलिङ्गानुप्रासाः। ननु ममेवेतिवत् 'कमलमिव मुखं मनोज्ञमेतत्' इत्यादावपि सहोपमा किं न स्यादिति चेदुच्यते। प्रकृतमुपमेयमप्रकृतमुपमानमिति साधारणी स्थितिः। यत्रोभयमपि प्रकृतमिवशब्दप्रयोगश्च तत्र सहोपमेति रहस्यम्। यथा—'आदाय क्षेषामिव भर्तुराज्ञाम्' इत्यादावुभयस्यापि प्रकृतत्वेन विधेयत्वात्। अन्यत्र त्व-

सानुमती—जइ[1] अण्णहत्थगदं भवे सच्चं एव्व सोअणिज्जं भवे ।

विदूषकः—भो,[2] इअं णाममुद्दा केण उग्घादेण तत्तहोदीए हत्थाब्भासं पाविदा ।

सानुमती—मम[3] वि कोदूहलेण आआरिदो एसो ।

राजा—श्रूयताम् । स्वनगराय प्रस्थितं मां प्रिया सबाष्पमाह कियच्चिरेणार्यपुत्रः प्रतिपत्तिं दास्यतीति ।

विदूषकः—तदो[4] तदो ।

राजा—पश्चादिमां मुद्रां तदङ्गुलौ निवेशयता मया प्रत्यभिहिता ।

एकैकमत्र दिवसे दिवसे मदीयं
नामाक्षरं गणय गच्छति यावदन्तम् ।

१. यद्यन्यहस्तगतं भवेत्सत्यमेव शोचनीयं भवेत् ।
२. भोः, इयं नाममुद्रा केनोद्घातेन तत्रभवत्या हस्ताभ्याशं प्रापिता ।
३. ममापि कौतूहलेनाकारित एषः ।
४. ततस्ततः ।

तिशायकत्वेनाप्रकृतस्योपमानस्यानुवाद्यत्वात् । इयं च साधारणधर्मस्य वाच्यत्व एव संभवतीत्यपि ज्ञेयम् । पुष्पिताग्रा वृत्तम् । यद्यन्यहस्तगतं भवेत्सत्यं शोचनीयं भवेत् । इयं नाममुद्रा केनोद्घातेन केनोपक्रमेण । 'उद्घातः कथ्यते धीरैः स्खलिते समुपक्रमे' इति धरणिः । तत्रभवत्याः शकुन्तलाया हस्ताभ्याशं हस्तनैकट्यं प्रापिता । त्वया तस्यै किमर्थं दत्तेति वचनेऽनौचित्यप्रसङ्गादेतादृगुक्तिः । ममापि कौतूहलेनाकारित एषः । आकारित इवेति गम्योत्प्रेक्षा । ममाप्येतच्छ्रवणे कौतूहलमासीत् । तदेवानेन पृष्टमिति भावः । कियच्चिरेण कियता विलम्बेन । प्रतिपत्तिम् । वार्तामिति यावत् । 'प्रतिपत्तिः प्रवृत्तौ स्यात्' इति धरणिः । **एकैकमिति** । अत्र मुद्रिकायां दिवसे दिवसे मदीयमेकैकं नामाक्षरं गणय । यावत्तद्गणनमन्तं गच्छति । यावद्गणनसमाप्तिरित्यर्थः । त्रिचतुरैर्दिनैरिति भावः । हे प्रिये, ममावरोधगृहमन्तःपुरं तत्र प्रवेशस्तं नेता प्रापयिता जनस्तव समीपमुपै-

तावत्प्रिये मदवरोधगृहप्रवेशं
नेता जनस्तव समीपमुपैष्यतीति ॥ १२ ॥

तच्च दारुणात्मना मया मोहान्नानुष्ठितम् ।

सानुमती—[1]रमणीओ क्खु अवही विहिणा विसंवादिदो ।

विदूषकः—[2]कहं धीवलकप्पिअस्स लोहिअमच्छस्स उदलब्भन्तले आसि ।

राजा—शचीतीर्थं वन्दमानायाः सख्यास्ते हस्ताद्गङ्गास्रोतसि परिभ्रष्टम् ।

विदूषकः—[3]जुज्जइ ।

सानुमती—[4]अदो एव्व तवस्सिणीए सउन्दलाए अधम्मभीरुणो इमस्स राएसिणो परिणए संदेहो आसि । अहवा ईदिसो अणुराओ अहिण्णाणं अवेक्खदि । कहं विअ एदं ।

राजा—उपालप्स्ये तावदिदमङ्गुलीयकम् ।

---

१. रमणीयः खल्ववधिर्विधिना विसंवादितः ।

२. कथं धीवरकल्पितस्य रोहितमत्स्यस्योदराभ्यन्तर आसीत् ।

३. युज्यते ।

४. अत एव तपस्विन्याः शकुन्तलाया अधर्मभीरोरस्य राजर्षेः परिणये संदेह आसीत् । अथवेदृशोऽनुरागोऽभिज्ञानमपेक्षते कथमिवैतत् ।

प्यतीति । मयापि प्रत्यभिहितेति संबन्धः । छेकवृत्त्यनुप्रासौ काव्यलिङ्गं च । वसन्ततिलकं वृत्तम् । मया विस्मृततादृशस्नेहदुर्जनधुरंधरेणेत्यादि व्यज्यते । दारुणात्मनेति तादृशव्यङ्ग्यावकाशदानाय रमणीयः खल्ववधिर्विधिना दैवेन शापलक्षणेन च विसंवादितः । कथं धीवरकल्पितस्य कैवर्तखण्डितस्य रोहितमत्स्यस्योदराभ्यन्तर आसीत् । शचीतीर्थमिति गङ्गायां शक्रावतारापरपर्यायस्तीर्थविशेष उच्यते । युज्यते । अतएवाङ्गुलीयकादर्शनादेव तपस्विन्या अनुकम्पार्हायाः शकुन्तलाया अधर्मभीरोरस्य राजर्षेः परिणये संदेह आसीत् । अथवेदृशोऽनुरागोऽभिज्ञानमपेक्षते । कथमिवैतत् । शापाज्ञानादस्या ईदृश्युक्तिः । उपालप्स्येऽस्यो-

विदूषकः—(आत्मगतम् ।) गेहीदो णेण पन्था उम्मत्तआणं ।

राजा—

कथं नु तं बन्धुरकोमलाङ्गुलिं
करं विहायासि निमग्नमम्भसि ।

अथवा ।

अचेतनं नाम गुणं न लक्षये-
न्मयैव कस्मादवधीरिता प्रिया ॥ १३ ॥

विदूषकः—(आत्मगतम् ।) केहं बुभुक्खाए खादिदव्वो ह्मि ।

१. गृहीतोऽनेन पन्था उन्मत्तानाम् ।
२. कथं बुभुक्षया खादितव्योऽस्मि ।

पालम्भं करिष्ये । अनेनोन्मादः । गृहीतोऽनेन पन्था उन्मत्तानाम् । **कथमिति** । न्विति प्रश्ने । बन्धुराः सुन्दराः कोमला अङ्गुलयो यत्र तम् । 'बन्धुरं सुन्दरे रम्ये' इति विश्वः । एतद्विशेषणप्रयोजनमेतत्पूर्वतरपद्ये निरूपितम् । तं रक्तोत्पलच्छविमतिमृदुलं मया वारंवारं स्वहृदयन्यस्तं येनातिप्रीत्या तव धारणं कृतं पुर इव परिस्फुरन्तं करं विहाय त्यक्त्वा । अनेन बुद्धिपूर्वकस्त्याग उक्तो न मोहाद्भ्रंशः । कथमम्भसि निमग्नमसि । त्वं त्वलंकरणं तेन तव दृश्यमेव प्रयोजनं तत्करस्थमपि दृश्यमेव स्थितं सद्यदम्भसि नितरां मग्नमदृश्यत्वं गतमिति कथम् । एवं तत्करत्यागस्तत्राप्यदृश्यत्वगमनमित्युपालम्भद्वयम् । अत्र चेतनव्यवहारारोपात्समासोक्तिः । सा च गुरुत्वात्स्वाभाविको जलपातस्तत्कर्तृत्वेनोच्यत इति स्वाभाविककृत्रिमयोरभेदाध्यवसायादतिशयोक्तिगर्भा । अथवेति वृत्ताक्षेपालंकारः । नामेति प्रसिद्धौ । अचेतनं कर्तृ गुणं सौन्दर्यादिकं प्रेमादिकं च न लक्षयेदित्यर्थान्तरन्यासः । त्वया त्वचेतनत्वादिदं कृतं मया तु सचेतनेनाप्यत्यनुचितकारिणा त्वां प्रति किं वक्तव्यम् । मयैवेत्येवशब्दार्थः । कस्मात् । अकारणकमित्यर्थः । स्त्रीमात्रं न भवत्यपि तु प्रिया अवधीरिता तिरस्कृता न तु त्यक्ता, त्यक्तायाः पुनरुपादाने महापुरुषस्यानौचित्यप्रसङ्गात् । अवधीरणा कारणाभावे तदुत्पत्तेर्विभावना । श्रुत्यनुप्रासवृत्त्यनुप्रासयोः संकरः । वंशस्थं वृत्तम् । कथं बुभुक्षया खादितव्योऽस्मि । असावुन्मत्तः अतएव विषयान्तरसंचाराभावान्मया भोजनार्थं गन्तुमशक्यमिति भावः । अथ चाहं यथा बुभुक्षया भक्षितव्यस्तथायमपि तया भक्षितव्य[इत्यय]मप्यर्थः । प्रकरणबलाद्बुभुक्षेति स्त्रीलिङ्गनिर्देशाच्च । कस्मादवधीरिता प्रियेत्यत्र प्रियास्मर-

राजा—अकारणपरित्यागानुशयतप्तहृदयस्तावदनुकम्प्यतामयं जनः पुनर्दर्शनेन ।

(प्रविश्यापटीक्षेपेण चित्रफलकहस्ता ।)

चतुरिका—ईअं चित्तगदा भट्टिणी । (इति चित्रफलकं दर्शयति ।)

विदूषकः—साहु वअस्स, महुरावत्थाणदंसणिज्जो भावाणुप्पवेसो । खलदि विअ मे दिट्ठी णिण्णुण्णअप्पदेसेसु ।

सानुमती—अम्मो एसा राएसिणो णिउणदा । जाणे सही अग्गदो मे वट्टदि त्ति ।

---

१. इयं चित्रगता भट्टिनी ।

२. साधु वयस्य, मधुरावस्थानदर्शनीयो भावानुप्रवेशः । स्खलतीव मे दृष्टिर्निम्नोन्नतप्रदेशेषु ।

३. अहो एषा राजर्षेर्निपुणता । जाने सख्यग्रतो मे वर्तत इति ।

णात्संकल्पोपनीतां प्रत्याह—**अकारणेति** । अकारणं कारणराहित्येन यः परित्यागस्तेनानुशयः पश्चात्तापस्तेन तप्तं हृदयं यस्य सः । अत्र परित्यागश्चेत्कथं कारणाभावः कारणाभावश्चेत्कथं परित्याग इति विरोधो नाशङ्कनीयः । अत्र कारणशब्देन प्रसिद्धं नायिकापराधगृहीतं तदेव त्यागे कारणं द्रष्टव्यमिति । अनेन चित्रफलकहस्तायाश्चतुरिकायाः सूचनम् । सूचिताया एवापटीक्षेपेण प्रवेशोऽतित्वरासूचनाय । अपटी जवनिका । 'अपटी काण्डपटीका प्रतिसीरा जवनिका तिरस्करणी' इति हलायुधः । 'इयं चित्रगता भट्टिनी' इत्यनेन यद्राज्ञा पुनर्दर्शनं याचितं तदनया भङ्ग्या कविना संपादितम् । अत एव पश्चात् 'चित्रफलकं दर्शयति' इत्युक्तिः । साधु वयस्येति भिन्नं वाक्यम् । मधुरं सुन्दरं यदवस्थानमाकृतिस्तया दर्शनीयो हृद्यो भावस्यानुप्रवेशोऽभ्यन्तरीकरणम् । सुन्दराकारतया भावाविर्भावो रम्यतर इत्यर्थः । स्खलतीव दृष्टिर्निम्नोन्नतप्रदेशेषु । अनेन मधुराकृतित्वमेवोक्तम् । यथा प्रत्यक्षदृष्टायामाकृतौ निम्नोन्नतेषु दृष्टिः स्खलति तथा चित्रेऽपीति महदालेख्यकौशलमिति भावः । किं बहुना सत्यानुप्रवेशं कथालावण्यं कौतूहलं मे जनयति । एतदेवानुसंधायाह सानुमती—अहो इति । अहो आश्चर्ये । एषा राजर्षेर्निपुणता । अहं जाने सखी शकुन्तलाग्रतो मे वर्तत इति । जाने इति संबन्धः ।

राजा—

यद्यत्साधु न चित्रे स्यात्क्रियते तत्तदन्यथा ।
तथापि तस्या लावण्यं रेखया किंचिदन्वितम् ॥ १४ ॥

सानुमती—[1]सरिसं एदं पच्छादावगरुणो सिणेहस्स अणवलेवस्स अ ।

विदूषकः—[2]भो, दाणिं तिण्णि तत्तहोदीओ दीसन्ति । सव्वाओ अ दंसणीआओ । कदमा इत्थ तत्तहोदी सउन्दला ।

सानुमती—[3]अणभिण्णो क्खु ईदिसस्स रूवस्स मोहदिट्ठी अअं जणो ।

राजा—त्वं तावत्कतमां तर्कयसि ।

विदूषकः—[4]तक्केमि जा एसा सिढिलकेसबन्धणुव्ववन्तकुसुमेण

---

१. सदृशमेतत्पश्चात्तापगुरोः स्नेहस्यानवलेपस्य च ।

२. भोः, इदानीं तिस्रस्तत्रभवत्यो दृश्यन्ते । सर्वाश्च दर्शनीयाः । कतमात्र तत्रभवती शकुन्तला ।

३. अनभिज्ञः खल्वीदृशस्य रूपस्य मोहदृष्टिरयं जनः ।

४. तर्कयामि यैषा शिथिलकेशबन्धनोद्वान्तकुसुमेन केशान्तेनोद्भिन्न-

---

यदिति । चित्रे यद्यत्साधु न स्यात्तत्तदन्यथा क्रियते यद्यपि तथापि तस्या लावण्यं किंचिदनिर्वचनीयया च रेखया चित्रार्थं तूलिकाविहितया अन्यथा क्रियते । अथ च शोभाविशेषणान्वितम् । संमार्ज्य संमार्ज्य भूयो भूयो लिख्यमानमपि शोभां नातिक्रामतीति भावः । अथ च शोभया रेखयान्वितमिति विरोधाभासः । लावण्यलक्षणमुक्तं प्राक् । रेखालक्षणं संगीतरत्नाकरे—'शिरोनेत्रकरादीनामङ्गानां मेलने सति । कार्यस्थितिर्यतो नेत्रहरा रेखा प्रकीर्तिता ॥' इति । सदृशमेतत्पश्चात्तापेन गुरोरधिकस्य प्राप्तस्यैवाधिकत्वम् । स्नेहस्यानवलेपस्य निर्दोषस्य । स्वाभाविकस्येत्यर्थः । इदानीं तिस्रस्तत्रभवत्यो दृश्यन्ते । सर्वाश्च दर्शनीयाः । कतमा तासां मध्ये तत्रभवती शकुन्तला । अनभिज्ञः खल्वीदृशस्य (रूपस्य) मोहदृष्टिर्मुग्धदृष्टिरयं जनः । तर्कयामि यैषा शिथिलितकेशबन्धनो-

केसन्तेण उब्भिण्णस्सेअबिन्दुणा वअणेण विससदो ओसरिआहिं बाहाहिं अवसेअसिणिद्धतरुणपल्लवस्स चूअपाअवस्स पासे ईसिपरिस्सन्ता विअ आलिहिदा सा सउन्दला । इदराओ सहीओ त्ति ।

राजा—निपुणो भवान् । अस्त्यत्र मे भावचिह्नम् ।

खिन्नाङ्गुलिविनिवेशो रेखाप्रान्तेषु दृश्यते मलिनः ।
अश्रु च कपोलपतितं दृश्यमिदं वर्तिकोच्छ्वासात् ॥ १५ ॥

चतुरिके, अर्धलिखितमेतद्विनोदस्थानम् । गच्छ । वर्तिकां तावदानय ।

चतुरिका—अज्ज माढव्व, अवलम्ब चित्तफलअं जाव आअच्छामि ।

राजा—अहमेवैतदवलम्बे । (इति यथोक्तं करोति ।)

(निष्क्रान्ता चेटी ।)

स्वेदबिन्दुना वदनेन विशेषतोऽपसृताभ्यां बाहुभ्यामवसेकस्निग्धतरुणपल्लवस्य चूतपादपस्य पार्श्वे ईषत्परिश्रान्तेवालिखिता सा शकुन्तला । इतरे सख्याविति ।

१. आर्य माढव्य, अवलम्बस्व चित्रफलकं यावदागच्छामि ।

द्भान्तकुसुमेन । केशान्तेनोद्भिन्नस्वेदबिन्दुना वदनेन विशेषतोऽधिकमपसृताभ्यां नतांसाभ्यां बाहुभ्यां भुजाभ्यामवसेकस्निग्धतरुणपल्लवस्य चूतपादपस्य पार्श्वे ईषत्परिश्रान्तेव । अत्र पूर्वं तृतीयान्तत्रयं हेतुत्वेन योज्यम् । आलिखिता सा शकुन्तला । इतरे सख्यौ । भावेन सात्त्विकभावेन कृतं चिह्नं भावचिह्नम् । मध्यमपदलोपी समासः । 'तावच्चिह्नम्' इति पाठे सुबोधमेव । **खिन्नेति** । खिन्ना या अङ्गुलयः सात्त्विकभावात्तासां विनिवेशः स्थितिः । रेखाप्रान्तेषु तत्रैकचित्रपटसंप्रयोगान्मलिनो दृश्यते । मलिनत्वं स्वेदादेव चित्रपटोद्घर्षणात् । कपोलपतितं लिखिताकृतिकपोलप्राप्तमश्रु मम सात्त्विकभावेनोत्पन्नं चेदं वर्तिका चित्रपटे लेपविशेषस्तस्योच्छ्वास उच्छूनता तस्मात् । 'पटलेपे पक्षिभेदे तूलिकायां च वर्तिका' इत्यजयः । अनुमानानुप्रासौ । अनेन हेतुलक्षणं भूषणमुपक्षिप्तम् । तल्लक्षणं तु—'स हेतुरिति निर्दिष्टो यत्साध्यार्थप्रसाधकम्' इति । वर्तिकां तूलिकाम् । आर्य

राजा—अहं हि

साक्षात्प्रियामुपगतामपहाय पूर्वं
चित्रार्पितां पुनरिमां बहु मन्यमानः ।
स्रोतोवहां पथि निकामजलामतीत्य
जातः सखे प्रणयवान्मृगतृष्णिकायाम् ॥ १६ ॥

विदूषकः—(आत्मगतम् ।) [1]एसो अत्तभवं णदिं अदिक्कमिअ मिअतिण्हिआं संकन्तो । (प्रकाशम् ।) भो, अवरं किं एत्थ लिहिदव्वं ।

सानुमती—[2]जो जो पदेसो सहीए मे अहिरूवो तं तं आलिहिदुकामो भवे ।

१. एषोऽत्रभवान्नदीमतिक्रम्य मृगतृष्णिकां संक्रान्तः । भोः, अपरं किमत्र लिखितव्यम् ।

२. यो यः प्रदेशः सख्या मेऽभिरूपस्तं तमालिखितुकामो भवेत् ।

माढव्येति विदूषकसंज्ञा । अवलम्बस्व चित्रफलकं यावदागच्छामि । **साक्षादिति** । पूर्वमव्यवहितसमये । न तु कालान्तरे । अन्यथोपगतामिति प्रकृतिप्रत्ययार्थेनार्थपौनरुक्त्यं स्यात् । केवलं नारीमात्रं न, अपि तु प्रियाम् । साक्षात्प्रत्यक्षेण। 'साक्षात्प्रत्यक्षतुल्ययोः' इत्यमरः । उप समीपे गतां प्राप्ताम् । न त्वाभासमात्रेण न त्वश्रुतागमनम्(?) । अथ च प्रत्यक्षेण प्रियामिति ज्ञातामपहायावगणय्य । न तु त्यक्त्वा । त्यक्तस्य पुनरुपादाने महापुरुषस्यानौचित्यप्रसङ्गात् । पुनरनन्तरं चित्रार्पितां लिखितामिमां पुरतो दृश्यमानां बहु मन्यमान आदरेणावलोकमानः । पथि मार्गे निकामजलां संपूर्णोदकां स्रोतोवहां नदीम् । अथत्र यतो निकामजलामतः स्रोतोवहां प्रवहद्रूपामिति(?)च योज्यम् । अतीत्यातिक्रम्य मृगतृष्णिकायां मरुमरीचिकायां प्रणयवान्प्रीतियुक्तो जातः । हेतुनिदर्शना । श्रुतिवृत्त्यनुप्रासाः । मुपमपेति मन्यमान इति छेकानुप्रासोऽपि । अपहाय बहुमन्यमान इत्यनयोर्निर्हेतुकत्वं नाशङ्कनीयम् । शापस्य तन्मोक्षेण विरहस्य प्रकरणलभ्यत्वात् । वसन्ततिलका वृत्तम् । एषोऽत्रभवान्नदीमतिक्रम्य मृगतृष्णिकां संक्रान्तः । अयमेतस्याः कथं निवर्तनीयो भविष्यतीत्याशयः । पूर्वं उन्मत्तानां पन्था अनेन गृहीत इत्युक्तेः । भोः, अपरं किमत्र लिखितव्यम् । यो यः प्रदेशः सख्याः संबन्धी मेऽभिरूपः सुन्दरस्तं त-

राजा—श्रूयताम् ।

कार्या सैकतलीनहंसमिथुना स्रोतोवहा मालिनी
 पादास्तामभितो निषण्णहरिणा गौरीगुरोः पावनाः ।
शाखालम्बितवल्कलस्य च तरोर्निर्मातुमिच्छाम्यधः
 शृङ्गे कृष्णमृगस्य वामनयनं कण्डूयमानां मृगीम् ॥ १७ ॥

विदूषकः—(आत्मगतम् ।) जह अहं देक्खामि पूरिदव्वं णेण चित्तफलअं लम्बकुच्चाणं तावसाणं कदम्बेहिं ।

राजा—वयस्य, अन्यच्च शकुन्तलायाः प्रसाधनमभिप्रेतमस्माभिः ।

---

१. यथाहं पश्यामि पूरितव्यमनेन चित्रफलकं लम्बकूर्चानां तापसानां कदम्बैः ।

मालिखितुकामो भवेत् । **कार्येति** । अनेन पद्येनाश्रमस्थं पूर्वानुभूतं तदानींतनमुद्दीपनं विभावगणं स्मरति । ते च स्मृताः संभ्रमप्रवासहेतुकं विरहमेव पोषयन्ति । सैकते लीनं हंसमिथुनं यस्याः सा । अनेनोद्दीपकत्वातिशयो व्यज्यते । मालिनीनाम्नी स्रोतोवहा नदी कार्या । स्रोतोवहेत्यनेन जलवाहित्वम्, तेन स्वभावापरित्यागः, तेन रमणीयत्वम्, तेन चोद्दीपकत्वं व्यज्यते । मालिनीमभित इत्यभितोयोगे द्वितीया । गौरीगुरोर्हिमवतः । अनेन कन्यापितृत्वेन तद्दुःखानुभवात्तत्प्रदेशेऽविघ्नितसंकेतत्वं द्योत्यते । निषण्णहरिणा इत्यनेनात्यन्तविविक्तत्वम् । तेन भृशमुद्दीपकत्वम्, तेन च सुरतक्षमत्वं ध्वन्यते । पावना इत्यनेन शुचित्वेन रम्यत्वेन पर्यवसानम् । पादाः प्रत्यन्तपर्वताः । कार्या इत्यनुषज्यते । शाखास्वालम्बितानि वल्कलानि वृक्षत्वचो यस्य । अनेनाश्रमपथानतिदूरत्वेन तस्याः शालीनत्वं ध्वनितम् । तस्य तरोरधः कृष्णमृगस्य कृष्णसारस्य शृङ्गे । वामनयनमिति स्त्रीस्वभावत्वात् । कण्डूयमानां मृगीं निर्मातुमिच्छामि । अत्र कण्डूयनं शृङ्गारानुभावसूचकं घर्षणमात्रम् । अनेनाप्युद्दीपकत्वं ध्वनितम् । पूर्वं कार्येत्युक्त्वा निर्मातुमिच्छामीत्युक्तिस्तु घर्षणस्य लेखनायोगात् । तेनैतदपीच्छामि । न वस्तुतः कर्तव्यमिति भावः । स्वभावोक्तिः । लीनलिनीति गौरीगुरोरिति मृगमृगीमिति मनमानामिति छेकवृत्तिश्रुत्यनुप्रासाः । गौरीगुरोरिति प्रसङ्गोपादानादुदात्तालंकारश्च । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् । यथाहं पश्यामि । पूरितव्यमनेन चित्रफलकं लम्बकूर्चानां तापसानां कदम्बैः समूहैः ।

विदूषकः—किं[1] विअ ।

सानुमती—वणवासस्स[2] सोउमारस्स अविणअस्स अ जं सरिसं भविस्सदि ।

राजा—

कृतं न कर्णार्पितबन्धनं सखे
शिरीषमागण्डविलम्बिकेसरम् ।
न वा शरच्चन्द्रमरीचिकोमलं
मृणालसूत्रं रचितं स्तनान्तरे ॥ १८ ॥

विदूषकः—भो,[3] किं णु तत्तहोदी रत्तकुवलअपल्लवसोहिणा अग्गहत्थेण मुहं ओवारिअ चइदचइदा विअ ठिआ । (सावधानं

१. किमिव ।

२. वनवासस्य सौकुमार्यस्याविनयस्य च यत्सदृशं भविष्यति ।

३. भोः; किं नु तत्रभवती रक्तकुवलयपल्लवशोभिनाग्रहस्तेन मुखमपवार्य चकितचकितेव स्थिता ।

प्रसाधनमलंकरणम् । अभिप्रेतमभिमतम् । किमिव । वनवासस्येत्यनेन पुष्पादिकम्, सौकुमार्यस्य चेत्यनेन कुसुमानामपि यत्कोमलतरं तदेकद्वित्रिधारणं च, अविनयस्य चेत्यनेन शेखरादिव्यावर्तनं व्यज्यते । यत्सदृशं भविष्यति । **कृतमिति ।** अत्र कर्णशब्देन स्वस्य तेन भूषणत्वं बोधयता नैकट्यात्कर्णशिरोऽन्तरालदेशो लक्ष्यते । तेन परस्परोपकारकरणादन्योन्यालंकारो व्यङ्ग्यः । तत्रार्पितमारोपितं बन्धनं वृन्तं यस्य तत् । गण्डं मर्यादीकृत्य विलम्बिताः केसरा यस्य तत् । एतेन केवलं कर्णं न भूषयति, अपितु गण्डमपीति व्यज्यते । शिरीषं शिरीषपुष्पं न कृतम् । हे सखे । शिरीषपदेन कोमलत्वं ध्वनयतान्यत्तयो(तदयो)ग्यमिति तस्याः सुकुमाराङ्गत्वं व्यज्यते । शिरीषाकंसेन(?)मध्ये तत्र तस्यैव समावेशयोग्यत्वात् । एतेन तत्स्तनयोरतिपीवरतया परस्परोत्पीडनत्वम्, तेनालिङ्गनयोग्यत्वम्, तेन च तदप्राप्त्या स्वस्याधन्यत्वादि व्यज्यते । रचितं न चेति संबन्धः । अत्राप्यन्योन्यशोभाहेतुत्वेनान्योन्यालंकारो व्यङ्ग्यः । क्रिययोः समुच्चितत्वात्समुच्चयालंकारः । एकाधिकरणत्वेनापि तस्येष्टत्वात् । उपमा च । श्रुतिवृत्त्यनुप्रासयोः संकरः । शिरीसरेति रीचिरचीति त्रंतरे इति छेकानुप्रासोऽपि । 'श्लेषानुप्रासयमकचित्रेषु शसयोर्न भित्' इत्याद्युक्तेः । वंशस्थं वृत्तम् । किं नु तत्रभवती रक्तकुवलयस्य पल्लवः पत्रं तद्वच्छोभिना । यद्वा रक्तौ कुवलयपल्लवौ तद्वच्छोभिना। अग्रहस्तेन मुखमपवार्य चकित-

निरूप्य दृष्ट्वा ।) आ, एसो दासीए पुत्तो कुसुमरसपाडच्चरो तत्तहोदीए वअणं अहिलङ्घेदि महुअरो ।

राजा—ननु वार्यतामेष धृष्टः ।

विदूषकः—भवं एव्व अविणीदाणं सासिदा इमस्स वारणे पहविस्सदि ।

राजा—युज्यते । अयि भोः कुसुमलताप्रियातिथे, किमत्र परिपतनखेदमनुभवसि ।

एषा कुसुमनिषण्णा तृषितापि सती भवन्तमनुरक्ता ।
प्रतिपालयति मधुकरी न खलु मधु विना त्वया पिबति ॥१९॥

१. आः, एष दास्याः पुत्रः कुसुमरसपाटच्चरस्तत्रभवत्या वदनमभिलङ्घति मधुकरः ।

२. भवानेवाविनीतानां शासितास्य वारणे प्रभविष्यति ।

चकितेव स्थिता । किं न्विति संबन्धः । एष दास्याः पुत्रः कुसुमरसपाटच्चरः पुष्पमधुचौरः । अनेनैवापराधेन दण्ड्योऽपराधान्तरे च सुतरां दण्डनीय इति व्यज्यते । यस्याः कस्याश्चिन्न, अपि तत्रभवत्याः पूज्याया वदनमभिलङ्घयति । मधुकर इति साभिप्रायम् । राज्ञस्तु तद्देश एव तिष्ठामीति बुद्ध्या नन्वित्याद्युक्तिः । विदूषकस्तु चित्रगतस्य वारयितुमशक्यत्वादिति सोल्लुण्ठं स्वभावोक्तिमाह—भवानेवाविनीतानां शासितास्य वारणे प्रभविष्यति । राजा तु तादृक्तलबुद्धे(द्ध्यै)व प्रत्युत्तरयति—युज्यत इति । कुसुमग्रहणं लतायां(याः)सद्भावसूचनार्थम् । कुसुमयुक्ता लता कुसुमलतेति मध्यमपदलोपी समासः । तस्या अपि प्रियोऽतिथिर्न तु यः कश्चिदतिथिस्तस्य संबोधनम् । यत्र तु सा तादृशी लता तत्र परिपतनमुचितम् । अनुसतिनात्र नातिथित्वं सुतरां न प्रियातिथित्वम्(?)।परिपतनरूप एव खेदस्तमनुभवसि न तु मधुलवलाभोऽपीति भावः । चित्रलिखितायां तत्पुष्पे भ्रमर्यपि लिखिता तामुद्दिश्यैषेत्युक्तिः । [इषेति ।] कुसुमनिषण्णेत्यनेन तवायत्नसाध्यं स्थानमिति भावः । अनुरक्तेत्यनेन तव तत्रोचितं गमनमिति ध्वन्यते । तृषिताभिलाषवत्यपि मधुकरी स्वाभाव्यात्सती विद्यमानपतिव्रता च मधुकरी भवन्तं प्रतिपालयतीति प्रेमातिशयः । त्वया विना मधु न पिबति । अत्र चित्रन्यस्तायाः स्वाभाविकस्य पानाभावस्य त्वया विनेति कृत्रिमस्य वाभेदाध्यवसायादतिशयोक्तिः । अथवा

सानुमती—अज्ज अभिजादं क्खु एसो वारिदो ।

विदूषकः—पडिसिद्धा वि वामा एसा जादी ।

राजा—एवं भोः, न मे शासने तिष्ठसि । श्रूयतां तर्हि संप्रति ।

अक्लिष्टबालतरुपल्लवलोभनीयं
पीतं मया सदयमेव रतोत्सवेषु ।
बिम्बाधरं स्पृशसि चेद्भ्रमर प्रियाया-
स्त्वां कारयामि कमलोदरबन्धनस्थम् ॥ २० ॥

---

१. अद्याभिजातं खल्वेष वारितः ।

२. प्रतिषिद्धापि वामैषा जातिः ।

माधवीलतायां तादृशीं मधुकरीं दृष्ट्वैषेत्युक्तिः । अत्र तृषितत्वं कुसुमोपर्युपवेशनादेव । नायिकानायकव्यवहारसमारोपात्समासोक्तिः । सती पतिव्रता। मधुकरीति भिन्नरूपेण एकदेशविवर्तिरूपकमपि । मधुमध्विति छेकवृत्त्यनुप्रासाः । अद्याधुनाभिजातं न्याय्यं यथा स्यादेवं खल्वेष वारितः । 'अभिजातः स्मृतो न्याय्ये' इति विश्वः । प्रतिषिद्धापि वामैषा जातिरिति विदूषकवचनं सोल्लुण्ठमेव । राज्ञोऽपि पूर्ववदेव । शासन आज्ञायाम् । **अक्लिष्टेति** । अक्लिष्टः केनापि न मृदितो बालो नूतनस्तरोः पल्लवस्तद्वल्लोभनीयं सुन्दरम् । अत्र तात्स्थ्यं वक्तुं तरुपदोपादानम् । यद्वा बालो यस्तरुस्तस्य पल्लवः । अक्लिष्टश्चासौ बालतरुपल्लवश्चेति । एतेन कोमलत्वलौहित्यातिशयो व्यज्यते । प्रियाया बिम्बाधरं बिम्बसदृशमधरमिति मध्यमपदलोपी समासः । तथा च वामनः—'बिम्बाधर इति वृत्तौ मध्यमपदलोपिन्याम्' इति । रतोत्सवेषु तया सह रतमुत्सवरूपमित्यर्थः । तेषु मयोत्कण्ठातिशयवतापि सदयं स्वादं स्वादं च पीतं न तु निर्दयं तद्दष्टम् । तेनातिकोमलत्वं ध्वनितम् । अथ च पीतमप्यक्लिष्टबालतरुपल्लवलोभनीयमिति विधेयं विशेषणं । तेन भ्रमरस्य स्पर्शेऽपि हेतुत्वं देन भ्रान्तिमानलंकारो व्यज्यते । हे भ्रमर, त्वं चेत्तं स्पृशसि तदा कमलस्योदरे बन्धनस्थं त्वां कारयामि । अनेन सूर्यस्यापि निजाज्ञाकारित्वं ध्वन्यते स्वाभाविकस्य तस्य स्वप्रयोजकत्वव्यापारेणोक्तेरतिशयोक्तिश्च । प्रतिनायकव्यवहारसमारोपात्समासोक्तिः । उन्मत्तावस्थावर्णनादनौचित्यं न । कमलोदरे जलमध्ये बन्धनस्थमिति श्लेषोऽपि । हेतुरूपकोपमानुप्रासाः । वसन्ततिलकं

विदूषकः—एव्वं तिक्खणदण्डस्स किं ण भाइस्सदि । (प्रहस्य । आत्मगतम् ।) एदो दाव उम्मत्तो । अहं पि एदस्स सङ्गेण ईदिसवण्णो विअ संवुत्तो । (प्रकाशम् ।) भो, चित्तं क्खु एदं ।

राजा—कथं चित्रम् ।

सानुमती—अहं पि दाणिं अवगदत्था, किं उण जहालिहिदाणुभावी एसो ।

राजा—वयस्य, किमिदमनुष्ठितं पौरोभाग्यम् ।

दर्शनसुखमनुभवतः साक्षादिव तन्मयेन हृदयेन ।
स्मृतिकारिणा त्वया मे पुनरपि चित्रीकृता कान्ता ॥ २१ ॥

(इति बाष्पं विहरति ।)

---

१. एवं तीक्ष्णदण्डस्य किं न भेष्यति । एष तावदुन्मत्तः । अहमप्येतस्य सङ्गेनेदशवर्ण इव संवृत्तः । भोः, चित्रं खल्वेतत् ।

२. अहमपीदानीमवगतार्था, किं पुनर्यथालिखितानुभाव्येषः ।

वृत्तम् । एवं तीक्ष्णदण्डस्य किं न भेष्यति । एष तावदुन्मत्तः । अहमप्येतस्य सङ्गेनेदृशा वर्णा अक्षराणि यस्य स इव संवृत्तः । सोल्लुण्ठोत्तरदानेन सहजतयोन्मत्तावस्थायां पर्यवसानादिति भावः । भोः, चित्रं खल्वेतत् । 'राजा—युज्यते' इत्यादिनैतदन्तेन भ्रान्तिर्नाम संध्यन्तराङ्गमुपक्षिप्तम् । तल्लक्षणं तु—'भ्रान्तिर्विपर्ययज्ञानं प्रसङ्गस्याविनिश्चयात्' इति । अहमपीदानीमवगतार्था । चित्रमिति ज्ञानं ममाप्यधुना जातमित्यर्थः । किं पुनर्यथालिखितानुभाव्येष विदूषकः । 'राजा—ननु वार्यतामेष धृष्टः' इत्यादिना 'बन्धनस्थम्' इत्यन्तेन तन्मयत्वप्रवासविप्रलम्भकामदशावस्था सूचिता । 'तन्मयं तत्प्रकाशो हि बाह्याभ्यन्तरतस्तथा' इति तल्लक्षणात् । पौरोभाग्यं दोषदर्शित्वम् । 'दोषैकदृक्पुरोभागी' इत्यमरः । **दर्शनेति** । तन्मयेन शकुन्तलामयेन साक्षादिव दर्शने सुखमनुभवतो मम स्मृतिकारिणा चित्रमिति स्मरणं कारि(कृ)तवता त्वया कान्ता चित्रीकृतालेख्यस्था कृता । अथवाश्चर्यरूपा कृता । 'आलेख्याश्चर्ययोश्चित्रम्' इत्यमरः । स्मृतिकारिणा चित्रीकृतेति शब्दशक्तिमूलो विरोधाभासो व्यङ्ग्यः । उत्प्रेक्षा । वतवतेति येनयेनेति कृताकान्तेति छेकश्रुत्यनुप्रासाः । भोजेन तु 'परप्रयत्नादपि स्मरणे स्मरणालंकारः' इत्युक्त्वा तदलंकारे इदमुदाहृतम् । 'रा-

सानुमती—पुव्वावरविरोही अपुव्वो एसो विरहमग्गो[1] ।

राजा—वयस्य, कथमेवमविश्रान्तदुःखमनुभवामि ।

प्रजागरात्खिलीभूतस्तस्याः स्वप्ने समागमः ।
बाष्पस्तु न ददात्येनां द्रष्टुं चित्रगतामपि ॥ २२ ॥

सानुमती—सव्वहा[2] पमज्जिदं तुए पच्चादेसदुक्खं सउन्दलाए ।

(प्रविश्य ।)

चतुरिका—जेदु[3] जेदु भट्टा । वट्टिआकरण्डअं गेण्हिअ इदोमुहं पत्थिद ह्मि ।

राजा—किं च ।

चतुरिका—सो[4] मे हत्थादो अन्तरा तरलिआदुदीआए देवीए वसुमदीए अहं एव्व अज्जउत्तस्स उवणइस्सं त्ति सबलक्कारं गहीदो ।

१. पूर्वापरविरोध्यपूर्व एष विरहमार्गः ।
२. सर्वथा प्रमार्जितं त्वया प्रत्यादेशदुःखं शकुन्तलायाः ।
३. जयतु जयतु भर्ता । वर्तिकाकरण्डकं गृहीत्वेतोमुखं प्रस्थितास्मि ।
४. स मे हस्तादन्तरा तरलिकाद्वितीयया देव्या वसुमत्याहमेवार्यपुत्रस्योपनेष्यामीति सबलात्कारं गृहीतः ।

जा—'अकारणपरित्याग–' इत्यादिनैतदन्तेन चित्रं नाम संध्यन्तराङ्गमुपक्षिप्तम् । तल्लक्षणम्—'चित्रं त्वाकारस्य विलेखनम्' इति । पूर्वापरविरोध्यपूर्व एष विरहमार्गः । पूर्वं चित्रस्य चित्रत्वेन ज्ञानम्, पुनस्तस्योन्मादावस्थायां सत्यत्वेन ज्ञानम्, पुनरपि चित्रत्वेन ज्ञानमिति पूर्वापरविरोधः । उन्मादावस्थान्तरं मूर्च्छाद्यवस्थाया अभावादिति भावः । अतएवापूर्व आश्चर्यकारी । **प्रजागरादिति** । तस्याः स्वप्ने समागमः प्रजागरात्खिलीभूतो निरुद्धः । तु पुनर्बाष्पोऽश्रुप्रवाहः । 'बाष्पो नेत्रजलोष्मणोः' इति विश्वः । एनां चित्रगतामपि । प्रत्यक्षदर्शनं पुनरनुपपन्नमित्यपिशब्दार्थः । द्रष्टुं न ददाति । हेत्वनुप्रासौ । सर्वथा प्रमार्जितं त्वया प्रत्यादेशदुःखं शकुन्तलायाः । जयतु जयतु भर्ता । वर्तिकाकरण्डकं तूलिकावर्णकादिभाण्डं गृहीत्वेतोमुखं प्रस्थितास्मि । स वर्तिकाकरण्डको मे मम हस्तादन्तरा मध्ये तरलिकाद्वितीयया देव्या वसुमत्याहमेवार्यपुत्रस्योप-

विदूषकः—दिट्ठिआ तुमं मुक्का।[1]

चतुरिका—जाव देवीए विडवलग्गं उत्तरीअं तरलिआ मोचेदि ताव मए णिव्वाहिदो अत्ता।[2]

राजा—वयस्य, उपस्थिता देवी बहुमानगर्विता च। भवानिमां प्रतिकृतिं रक्षतु।

विदूषकः—अत्ताणं त्ति भणाहि।[3] (चित्रफलकमादायोत्थाय च।) जइ भवं अन्तेउरकालकूडादो मुच्चीअदि तदो मं मेहप्पडिच्छन्दे पासादे सद्दावेहि। (इति द्रुतपदं निष्क्रान्तः।)

सानुमती—अण्णसंकन्तहिअओ वि पढमसंभावणं अवेक्खदि सिढिलसोहदो दाणिं एसो।[4]

(प्रविश्य पत्रहस्ता।)

प्रतीहारी—जेदु जेदु देवो।[5]

१. दिष्टया त्वं मुक्ता।

२. यावद्देव्या विटपलग्नमुत्तरीयं तरलिका मोचयति तावन्मया निर्वाहित आत्मा।

३. आत्मानमिति भण। यदि भवानन्तःपुरकालकूटान्मोक्ष्यते तदा मां मेघप्रतिच्छन्दे प्रासादे शब्दापय।

४. अन्यसंक्रान्तहृदयोऽपि प्रथमसंभावनामपेक्षते शिथिलसौहार्द इदानीमेषः।

५. जयतु जयतु देवः।

नेष्यामीति सबलात्कारं गृहीतः। दिष्टया त्वं मुक्ता। यावद्देव्या विटपलग्नमुत्तरीयं तरलिका मोचयति तावन्मया निर्वाहित आत्मा। पलायितास्मीत्यर्थः। इमां प्रतिकृतिं लिखितां शकुन्तलाप्रतिमाम्। आत्मानमिति भण। केवलं प्रतिकृतिरेव रक्षणीयेति न, अपि त्वात्मापि रक्षणीय इत्यर्थः। अत्रात्मशब्देन विदूषको राजा [च] उभयमपि गृह्यते। तेन प्रतिकृतिरक्षणेनोभावपि रक्षिताविति भावः। यदि भवानन्तःपुरकालकूटान्मोक्ष्यते तदा मां मेघप्रतिच्छन्दनामनि प्रासादे शब्दापय। आकारयेत्यर्थः। अन्यसंक्रान्तहृदयोऽपि प्रथमसंभावनामपेक्षते शिथिलसौहार्द इदानीमेषः। जयतु

राजा—वेत्रवति, न खल्वन्तरा दृष्टा त्वया देवी ।

प्रतीहारी—अह इं । पत्तहत्थं मं देक्खिअ पडिणिउत्ता ।

राजा—कार्यज्ञा कार्योपरोधं मे परिहरति ।

प्रतीहारी—देवे, अमच्चो विण्णवेदि । अत्थजादस्स गणणाबहुलदाए एक्कं एव्व पोरकज्जं अवेक्खिदं तं देवो पत्तारूढं पच्चक्खीकरेदु त्ति ।

राजा—इतः पत्रिकां दर्शय ।

(प्रतीहार्युपनयति ।)

राजा—(अनुवाच्य ।) कथम् । समुद्रव्यवहारी सार्थवाहो धनमित्रो नाम नौव्यसने विपन्नः । अनपत्यश्च किल तपस्वी । राजगामी तस्यार्थसंचय इत्येतदमात्येन लिखितम् । कष्टं खल्वनपत्यता । बहुधनत्वाद्बहुपत्नीकेन तत्रभवता भवितव्यम् । विचार्यतां यदि काचिदापन्नसत्त्वा तस्य भार्यासु स्यात् ।

प्रतीहारी—देवँ, दाणिं एव्व साकेदअस्स सेट्ठिणो दुहिआ णिव्वुत्तपुंसवणा जाआ से सुणीअदि ।

राजा—ननु गर्भः पित्र्यं रिक्थमर्हति । गच्छ । एवममात्यं ब्रूहि ।

---

१. अथ किम् । पत्रहस्तां मां प्रेक्ष्य प्रतिनिवृत्ता ।

२. देव, अमात्यो विज्ञापयति । अर्थजातस्य गणनाबहुलतयैकमेव पौरकार्यमवेक्षितं तद्देवः पत्रारूढं प्रत्यक्षीकरोत्विति ।

३. देव, इदानीमेव साकेतस्य श्रेष्ठिनो दुहिता निर्वृत्तपुंसवना जायास्य श्रूयते ।

जयतु देवः । अथ किम् । पत्रहस्तां मां प्रेक्ष्य प्रतिनिवृत्ता । देव, अमात्यो विज्ञापयति । अर्थजातस्य द्रव्यसमूहस्य गणनाबहुलतयैकमेव पौरकार्यमवेक्षितं तद्देवः पत्रारूढं प्रत्यक्षीकरोत्विति । नौव्यसने पोतभ्रंशे । 'व्यसनं विपदि भ्रंशे' इत्यमरः । विचार्यतामन्विष्यताम् । तस्य वणिजो भार्यासु मध्ये काचिद्धार्यापन्नसत्त्वा गुर्विणी स्यात् । देव, इदानीमेव साकेतस्यायोध्यायाः । 'स्यात्साकेतोऽयोध्यायाम्' इति हैमः । श्रेष्ठिनो दुहिता निर्वृत्तपुंसवना जाया भार्यास्य श्रूयते ।

प्रतीहारी—[१]जं देवो आणवेदि । (इति प्रस्थिता ।)

राजा—एहि तावत् ।

प्रतीहारी—[२]इअम्हि ।

राजा—किमनेन संततिरस्ति नास्तीति ।

येन येन वियुज्यन्ते प्रजाः स्निग्धेन बन्धुना ।
स स पापादृते तासां दुष्यन्त इति घुष्यताम् ॥ २३ ॥

प्रतीहारी—[३]एव्वं णाम घोसइदव्वं । (निष्क्रम्य । पुनः प्रविश्य ।) काले पवुट्टं विअ अहिणन्दिदं देवस्स सासणम् ।

राजा—(दीर्घमुष्णं च निःश्वस्य ।) एवं भोः संततिच्छेदनिरवलम्बानां कुलानां मूलपुरुषावसाने संपदः परमुपतिष्ठन्ति । ममाप्यन्ते पुरुवंशश्रीरकाल इवोप्तबीजा भूरेवंवृत्ता ।

प्रतीहारी—[४]पडिहदं अमङ्गलम् ।

राजा—धिङ्मामुपस्थितश्रेयोवमानिनम् ।

सानुमती—[५]असंसअं सहिं एव्व हिअए करिअ णिन्दिदो णेण अप्पा ।

---

१. यद्देव आज्ञापयति ।

२. इयमस्मि ।

३. एवं नाम घोषयितव्यम् । काले प्रवृष्टमिवाभिनन्दितं देवस्य शासनम् ।

४. प्रतिहतममङ्गलम् ।

५. असंशयं सखीमेव हृदये कृत्वा निन्दितोऽनेनात्मा ।

पित्र्यं पितृसंबन्धि रिक्थं धनम् । 'रिक्थं धनं वसु' इत्यमरः । यद्देव आज्ञापयतीति । इयमस्मि । **येनेति** । पापादृते । स्त्रीणां भर्तृत्वेन विनेत्यर्थः । छेकवृत्त्यनुप्रासौ । एवं नाम घोषयितव्यम् । काले प्रवृष्टमिवापेक्षितसमये प्रवर्षणमिवाभिनन्दितं देवस्य शासनमिति । अकाल उप्तबीजा भूरिव ममाप्यन्ते पुरुवंशश्रीरेवंवृत्तेत्यन्वयः । प्रतिहतममङ्गलम् । उपस्थितं प्राप्तं श्रेयः सगर्भशकुन्तलारूपम् । असं-

राजा—

संरोपितेऽप्यात्मनि धर्मपत्नी
त्यक्ता मया नाम कुलप्रतिष्ठा ।
कल्पिष्यमाणा महते फलाय
वसुंधरा काल इवोप्तबीजा ॥ २४ ॥

सानुमती—[1]अपरिच्छिण्णा दाणिं दे संददी भविस्सदि ।

चतुरिका—(जनान्तिकम् ।) [2]अए, इमिणा सत्थवाहवुत्तन्तेण विउणुव्वेओ भट्टा । णं अस्सासिदुं मेहप्पडिच्छन्दादो अज्जं माढव्वं गेण्हिअ आअच्छामि ।

प्रतीहारी—[3]सुट्ठु भणासि । (इति निष्क्रान्ता ।)

राजा—अहो दुष्यन्तस्य संशयमारूढाः पिण्डभाजः । कुतः ।

अस्मात्परं बत यथाश्रुति संभृतानि
को नः कुले निवपनानि नियच्छतीति ।
नूनं प्रसूतिविकलेन मया प्रसिक्तं
धौताश्रुशेषमुदकं पितरः पिबन्ति ॥ २५ ॥

(इति मोहमुपगतः ।)

---

१. अपरिच्छिन्नेदानीं ते संततिर्भविष्यति ।

२. अयि, अनेन सार्थवाहवृत्तान्तेन द्विगुणोद्वेगो भर्ता। एनमाश्वासयितुं मेघप्रतिच्छन्दादार्यं माढव्यं गृहीत्वागच्छामि ।

३. सुष्ठु भणसि ।

शयं सखीमेव हृदये कृत्वा निन्दितोऽनेनात्मा । **संरोपित इति** । नामेति संभावनायाम् । मया तादृशधार्मिकेण तादृशसावधानेन संरोपितेऽप्यात्मनि पुत्रगर्भे उत्पादितेऽपि । 'आत्मा वै पुत्रनामासि' इति श्रुतेः । कुलप्रतिष्ठा पुत्रप्रसूतत्वाद्धर्मपत्नी त्यक्तावधीरिता काले स्वसमय उप्तबीजा न्यस्तबीजात एव महते फलाय सस्याय कल्पिष्यमाणा वसुंधरा यथोपेक्ष्यत इत्युपमा । काव्यलिङ्गं च । श्रुत्यनुप्रासः । अष्टम्युपजातिरिन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रयोः । अपरिच्छिन्नेदानीं ते संततिर्भविष्यति । अयि, इमिणा अनेन सार्थवाहवृत्तान्तेन द्विगुणोद्वेगो भर्ता । णं एनमाश्वासयितुं मेघप्रतिच्छन्दनाम्नः सकाशादार्यं माढव्यं विदूषकं गृहीत्वागच्छामि । सुष्ठु भणसि । संशयमारूढाः पिण्डदाभावात् । पिण्डभाजः पितरः । **अस्मादिति** । बतेति खेदे । अस्मात्परं दुष्यन्तात्परं यथाश्रुति वेदानतिक्रमेण ये नोऽस्माकं

चतुरिका—(ससंभ्रममवलोक्य ।) [1]समस्ससदु भट्टा ।

सानुमती—[2]हद्धी हद्धी । सदि क्खु दीवे ववधाणदोसेण एसो अन्धआरदोसं अणुहोदि । अहं दाणिं एव्व णिव्वुदं करेमि । अहवा सुदं मए सउन्दलं समस्सासअन्तीए महेन्दजणणीए मुहादो जण्णभाओस्सुआ देवा एव्व तह अणुचिट्ठिस्सन्ति जह अइरेण धम्मपदिणिं भट्टा अहिणन्दिस्सदि त्ति । ता ण जुत्तं कालं पडिपालिदुं । जाव इमिणा वुत्तन्तेण पिअसहिं समस्सासेमि । (इत्युद्भ्रान्तकेन निष्क्रान्ता ।)

---

१. समाश्वसितु भर्ता ।

२. हा धिक् हा धिक् । सति खलु दीपे व्यवधानदोषेणैषोऽन्धकारदोषमनुभवति । अहमिदानीमेव निर्वृतं करोमि । अथवा श्रुतं मया शकुन्तलां समाश्वासयन्त्या महेन्द्रजनन्या मुखाद्यज्ञभागोत्सुका देवा एव तथानुष्ठास्यन्ति यथाचिरेण धर्मपत्नीं भर्ताभिनन्दिष्यतीति । तन्न युक्तं कालं प्रतिपालयितुम् । यावदनेन वृत्तान्तेन प्रियसखीं समाश्वासयामि ।

कुले संभृतानि बहूपकरणयुक्तानि निवपनानि श्राद्धादीनि । 'पितृदानं निवापः स्यात्' इत्यमरः । को नियच्छति ददाति । दास्यतीत्यर्थः । 'वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा' इति लट् । इतिकारणान्नूनमुत्प्रेक्षे । प्रसूतिविकलेन पुत्ररहितेन मया प्रसिक्तं दत्तमुदकं धौतमश्रु येन तच्च तच्छेषं च तादृक्पितरः पिबन्ति । काव्यलिङ्गोत्प्रेक्षानुप्रासाः । वसन्ततिलकं वृत्तम् । 'राजा—दीर्घमुष्णं च निःश्वस्य' इत्यादिनैतदन्तेन छलनं नामाङ्गमुपक्षिप्तम् । तल्लक्षणं तु—'आत्मावसादनं यत्तु छलनं तदुदाहृतम्' इति । 'राजा—संरोपिते' इत्यादिना 'मोहमुपगतः' इत्यन्तेन मूर्च्छना नाम कामदशोक्ता । समाश्वसितु भर्ता । सति खलु दीपे व्यवधानं देशान्तरेणापवरकादिना च स एव दोषस्तेनान्धकारदोषं मोहलक्षणम् । अथ च तिमिरकृतं दोषं वस्त्वदर्शनलक्षणम् । अनुभवति । सत्यामपि शकुन्तलायां तददर्शने प्रस्तुते साम्याद्दीपकस्याप्रस्तुतस्य वचनादप्रस्तुतप्रशंसा । अहमिदानीमेव निर्वृतं सुखितं करोमि । अथवेत्याक्षेपे । श्रुतं मया शकुन्तलां समाश्वासयन्त्या महेन्द्रजनन्या अदितेर्मुखाद्यज्ञभागोत्सुका देवा एव तथानुष्ठास्यन्ति यथाचिरेण धर्मपत्नीं शकुन्तलां भर्ताभिनन्दिष्यतीति । तन्न युक्तं कालं प्रतिपालयितुम् । विलम्बं कर्तुमित्यर्थः । यावदनेन वृत्तान्तेन प्रियसखीं शकुन्तलां समाश्वासयामि ।

(नेपथ्ये ।)

[1]अब्बह्मण्णम् ।

राजा—(प्रत्यागतः । कर्णं दत्त्वा ।) अये, माढव्यस्येवार्तस्वरः । कः कोऽत्र भोः ।

(प्रविश्य ।)

प्रतीहारी—(ससंभ्रमम् ।) [2]परित्ताअदु देवो संसअगदं वअस्सम् ।

राजा—केनात्तगन्धो माणवकः ।

प्रतीहारी—[3]अदिट्ठरूवेण केण वि सत्तेण अदिक्कमिअ मेहप्पडिच्छन्दस्स पासादस्स अग्गभूमिं आरोविदो ।

राजा—(उत्थाय ।) मा तावत् । ममापि सत्त्वैरभिभूयन्ते गृहाः । अथवा ।

१. अब्रह्मण्यम् ।

२. परित्रायतां देवः संशयगतं वयस्यम् ।

३. अदृष्टरूपेण केनापि सत्त्वेनातिक्रम्य मेघप्रतिच्छन्दस्य प्रासादस्याग्रभूमिमारोपितः ।

श्रुतमित्यादिना वक्ष्यमाणमातलिप्रवेशः सूचितः । अनेनादानं नामाङ्गमुपक्षिप्तम् । तल्लक्षणं तु—'बीजकार्योपगमनमादानमिति संज्ञितम्' इति । भर्ता शकुन्तलामभिनन्दिष्यतीति बीजकार्योपगमनम् । उद्भ्रान्तकेनेत्युद्भ्रान्तकनाम्नोत्प्लुतिकरणेन । तल्लक्षणं संगीतसुधानिधौ—'पूर्वं दक्षिणमङ्घ्रिमुत्थापयित्वात्र(?) कुञ्चयेत् । वामं शीघ्रं भ्रमेद्वामावर्तमुद्भ्रान्तकं विदुः ॥ देशीविदां तु केषांचिद्वाह्यभ्रमरिका मता ॥' इति । अब्रह्मण्यमवध्यः । 'अब्रह्मण्यमवध्योक्तौ' इत्यमरः । माढव्यस्येव विदूषकस्येव । परित्रायतां देवः । संशयगतं जीवनमरणसंशयं प्राप्तं वयस्यं विदूषकम् । अनेन भयनामकं संध्यन्तराङ्गमुपक्षिप्तम् । तल्लक्षणं तु—'भयं त्वाकस्मिकत्रासः' इति । आत्तगन्धोऽभिभूतः । 'आत्तगन्धोऽभिभूतः स्यात्' इत्यमरः । माणवको विदूषकः । अदृष्टरूपेण केनचित्सत्त्वेन जन्तुनातिक्रम्य मेघप्रतिच्छन्दनाम्नः प्रासादस्याग्रभूमिमारोपितः । सत्त्वेनातिक्रम्येति यदुक्तं तन्निषेधे । मा तावदिति भिन्नं वाक्यम् । ममाप्यतिधार्मिकस्य यथाशास्त्रं प्रजापरिपालकस्य नानायज्ञादिकर्तुर्गृहाः सत्त्वैरभिभूयन्त इति प्रश्नकाकुः । अथवेत्याक्षेपे ।

अहन्यहन्यात्मन एव ताव-
ज्ज्ञातुं प्रमादस्खलितं न शक्यम् ।
प्रजासु कः केन पथा प्रयाती-
त्यशेषतो वेदितुमस्ति शक्तिः ॥ २६ ॥

(नेपथ्ये ।)

[1]भो वअस्स, अविहा अविहा ।

राजा—(गतिभेदेन परिक्रामन् ।) सखे, न भेतव्यं न भेतव्यम् ।

(नेपथ्ये ।)

(पुनस्तदेव पठित्वा ।) [2]कहं ण भाइस्सं । एस मं को वि पच्चवणदसिरोहरं उच्छुं विअ तिण्णभङ्गं करेदि ।

राजा—(सदृष्टिक्षेपम् ।) धनुस्तावत् ।

(प्रविश्य शार्ङ्गहस्ता ।)

यवनी—[3]भट्टा, एदं हत्थावावसहिदं सरासणं ।

(राजा सशरं धनुरादत्ते ।)

---

१. भो वयस्य, अविहा अविहा ।

२. कथं न भेष्यामि । एष मां कोऽपि प्रत्यवनतशिरोधरमिक्षुमिव त्रिभङ्गं करोति ।

३. भर्तः, एतद्धस्तावापसहितं शरासनम् ।

अहनीति । अहन्यहनि प्रतिदिनमात्मनःप्रमादस्खलितमनवधानेन विपरीतकरणं ज्ञातुं तावदादौ न शक्यम् । एवकारव्यवच्छेद्यमाह—प्रजास्विति । प्रजासु मध्ये को जनः केन पथा प्रयातीत्यशेषतो वेदितुं ज्ञातुमात्मनः शक्तिर्नास्तीति संबन्धः(?) । ज्ञातुं वेदितुमित्यर्थालंकारः । छेकवृत्त्यनुप्रासौ । त्रयोदश्युपजातिरिन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रयोः । भो वयस्य, अविहेति खेदे निपातः । 'अविहाविह निर्वेदे' इत्युक्तेः । गतिभेदेन । क्रोधोद्धतगत्येत्यर्थः । कथं न भेष्यामि । एष मां कोऽपि प्रत्यवनतशिरोधरमिक्षुमिव त्रिभङ्गं त्रिखण्डं करोति । एतद्धस्तावापसहितं ज्याघातवारणस-

(नेपथ्ये ।)

एष त्वामभिनवकण्ठशोणितार्थी
शार्दूलः पशुमिव हन्मि चेष्टमानम् ।
आर्तानां भयमपनेतुमात्तधन्वा
दुष्यन्तस्तव शरणं भवत्विदानीम् ॥ २७ ॥

राजा—(सरोषम् ।) कथं मामेवोद्दिशति । तिष्ठ कुणपाशन, त्वमिदानीं नभविष्यसि । (शार्ङ्गमारोप्य ।) वेत्रवति, सोपानमार्गमादेशय ।

प्रतीहारी—इदो इदो देवो ।

(सर्वे सत्वरमुपसर्पन्ति ।)

राजा—(समन्ताद्विलोक्य ।) शून्यं खल्विदम् ।

---

१. इत इतो देवः ।

हितं शरासनं धनुः । **एष इति** । अभिनवं नूतनं यत्कण्ठशोणितं तदर्थी शार्दूलो व्याघ्रः । 'शार्दूलद्वीपिनौ व्याघ्रे' इत्यमरः । चेष्टमानमितस्ततो वलमानं पशुमिवैष त्वां हन्मि । अभिनयेत्यादिविशेषणमेतदोऽपि योज्यम् । चेष्टमानमपि युष्मदोऽपि(?) । अनेन बीभत्सरसो ध्वनितः । तल्लक्षणं तु—'हृद्यानां तु पदार्थानां दर्शनश्रवणादयः । स्वभावाद्वातुदोषाद्वा वस्त्वत्यन्ताप्रियात्मकम् । स्याद्विभावोऽथाङ्गभावाद्धृत्कम्पो(?) गात्रधूननम् । अथ संचारिणो मोहावेगापस्मारमृत्यवः । व्याधिश्च यत्र बीभत्सः स स्थायिन्या जुगुप्सया । शुद्धोऽशुद्धोऽत्यन्तशुद्धो बीभत्सस्तु त्रिधा मतः । आद्यौ रुधिरविष्ठादिशुद्धाशुद्धविभावजौ ॥' इति । दशरूपकेऽपि—'रुधिरान्त्रकीकसवसास्नाय्वादिभिः क्षोभणः' इति द्वितीयो बीभत्सभेदः । आर्तानां पीडितानां भयमपनेतुं दूरीकर्तुमात्तधन्वा गृहीतचाप इति स्वाभाविकं क्रोधावेगसूचनम् । उपमावृत्तिश्रुत्यनुप्रासाः । प्रहर्षिणीवृत्तम् । अनेनौजो नाम संध्यन्तराङ्गमुपक्षिप्तम् । तल्लक्षणं तु—'ओजस्तु वागुपन्यासो निजशक्तिप्रकाशकः' इति । तदभिप्रायेण राजा सरोषमिति । कुणपाशन राक्षस । 'राजा—सरोषम्' इत्यादिनैतदन्तेन [क्रोधो नाम] संध्यन्तराङ्गमुपक्षिप्तम् । तल्लक्षणं तु—'क्रोधस्तु चेतसो दीप्तिरपराधादिदर्शनात्' इति । इत इतो

(नेपथ्ये ।)

अविहा अविहा । अहं अत्तभवन्तं पेक्खामि । तुमं मं ण पेक्खसि । बिडालग्गहीदो मूसओ विअ णिरासो म्हि जीविदे संवुत्तो।

राजा—भोस्तिरस्करिणीगर्वित, मदीयं शस्त्रं त्वां द्रक्ष्यति । एष तमिषुं संदधे

यो हनिष्यति वध्यं त्वां रक्ष्यं रक्षति च द्विजम् ।
हंसो हि क्षीरमादत्ते तन्मिश्रा वर्जयत्यपः ॥ २८ ॥

(इत्यस्त्रं संधत्ते ।)

(ततः प्रविशति विदूषकमुत्सृज्य मातलिः ।)

मातलिः—

कृताः शरव्यं हरिणा तवासुराः
शरासनं तेषु विकृष्यतामिदम् ।

१. अविहा अविहा । अहमत्रभवन्तं पश्यामि । त्वं मां न पश्यसि। बिडालगृहीतो मूषिक इव निराशोऽस्मि जीविते संवृत्तः ।

देवः । अविहा खेदे । अहमत्रभवन्तं पूज्यं राजानं पश्यामि । त्वं मां न पश्यसि । बिडालगृहीतो मार्जारगृहीतो मूषिक इव निराशोऽस्मि जीविते संवृत्तः । अनेनोपमानेन त्यागेऽपि जीविताभावः सूचितः । तिरस्करिणीविद्या तया गर्वित, यद्यहं न पश्यामि तथापि मदीयं शस्त्रं त्वां द्रक्ष्यति । एष इत्यस्य श्लोकेनान्वयः । **य इति** । यः शरो वध्यं त्वां हनिष्यति प्रहरिष्यति द्विजं विदूषकं रक्ष्यं रक्षति रक्षिष्यति । तमिषुं संदध इति संबन्धः । एकस्योभयकारित्वे दृष्टान्तमाह—हंस इति । अत्रोपमेय उभयस्यादृष्टत्वेन रूपेणैक्यं विवक्षितम् । 'राजा—भोः' इत्यादिनैतदन्तेन व्यवसायो नामाङ्गमुपक्षिप्तम् । तल्लक्षणं दशरूपके—'व्यवसायः स्वशक्त्युक्तिः' इति । राज्ञा स्वशक्तेराविष्करणात् । 'नेपथ्ये' इत्यादिनैतदन्तेन रौद्रो रसो ध्वनितः । तल्लक्षणं तु—'हन्तृप्रकृतयो रक्षोदैत्याद्यन्यायकारिणः । जिघांसाद्याश्च यत्र स्युर्विभावाः परिकीर्तिताः ॥ भृकुटी रक्तनेत्रत्वं कपोलस्फुरणं तथा । दन्तौष्ठपीडनं हस्तनिष्पेषोऽथान्यविग्रहे ॥ तलाघैस्ताडनं छेदो मर्दः पाटनमोटने । शस्त्राणां ग्रहणं घातः प्रहारो रुधिरस्रुतिः ॥ एतेऽनुभावा बोधावमर्षावेगौ च चापलम् । स्वेदवेपथुरोमाञ्चगद्गदस्वरतादयः ॥ भावाः संचारिणः स्थायी क्रोधो रौद्रोऽभ्यधायि सः ॥ इति । **कृता इति** । हरिणेन्द्रेणासुरा दैत्यास्तव शरव्यं लक्ष्यं कृताः । 'लक्षं लक्ष्यं शरव्यं च' इत्यमरः । अत

प्रसादसौम्यानि सतां सुहृज्जने
पतन्ति चक्षूंषि न दारुणाः शराः ॥ २९ ॥

राजा—(अस्त्रमुपसंहरन् ।) अये, मातलिः । स्वागतं महेन्द्रसारथे ।

(प्रविश्य ।)

विदूषकः—अहं[1] जेण इट्ठिपसुमारं मारिदो सो इमिणा साअदेण अहिणन्दीअदि ।

मातलिः—(सस्मितम् ।) आयुष्मन्, श्रूयतां यदस्मि हरिणा भवत्सकाशं प्रेषितः ।

राजा—अवहितोऽस्मि ।

मातलिः—अस्ति कालनेमिप्रसूतिर्दुर्जयो नाम दानवगणः ।

राजा—अस्ति । श्रुतपूर्वं मया नारदात् ।

मातलिः—

सख्युस्ते स किल शतक्रतोरजय्य-
स्तस्य त्वं रणशिरसि स्मृतो निहन्ता ।

---

१. अहं येनेष्टिपशुमारं मारितः सोऽनेन स्वागतेनाभिनन्द्यते ।

इदं शरासनं तेषु विकृष्यताम् । तदर्थमहमागतोऽस्मीति सूचितम् । सूक्ष्मकाव्यलिङ्गं च । सुहृज्जने सतां प्रसादेन सौम्यान्यनुग्राणि चक्षुंषि पतन्ति न दारुणा मर्मभेदिनः शराः । तेन तेषु धनुराकर्षणमात्रं न, अपि तु शरपातोऽपि कर्तव्य इति भावः । अत्र तव मयीति विशेषे वक्तव्ये सतां सज्जन इति सामान्योक्तेरप्रस्तुतप्रशंसा । सतां तादृशचक्षुषा सुहृज्जनसंबन्धप्रतीतेः समालंकारो व्यङ्ग्यः । न दारुणा इति व्यतिरेकः । वृत्त्यनुप्रासः । वंशस्थं वृत्तम् । अस्त्रं बाणम् । अये इत्याश्चर्ये । मातलेर्महत्त्वमिन्द्रसारथित्वेनैवेति महेन्द्रसारथे इत्युक्तिः । अहं येनेष्टिपशुमारं मारितः सोऽनेन स्वागतेनाभिनन्द्यते । अस्मीत्यहमर्थे निपातः । हरिणेन्द्रेण । अवहितोऽस्मि सावधानोऽस्मि । 'राजा—अस्ति' इति पूर्वस्योत्तररूपं भिन्नं वाक्यम् । सख्युरिति । किलेति प्रसिद्धौ । ते तव सख्युर्मित्रस्य । अनेन जन्मप्रभृति तेन सह मैत्र्याभिनियोपलब्धेनेदं मन्तव्यमिति भावः । शतक्रतोरिन्द्र-

उच्छेत्तुं प्रभवति यन्न सप्तसप्ति-
स्तन्नैशं तिमिरमपाकरोति चन्द्रः ॥ ३० ॥

स भवानात्तशस्त्र एव इदानीं तमैन्द्ररथमारुह्य विजयाय प्रतिष्ठताम्।

राजा—अनुगृहीतोऽहमनया मघवतः संभावनया । अथ माढव्यं प्रति भवता किमेवं प्रयुक्तम् ।

मातलिः—तदपि कथ्यते । किंचिन्निमित्तादपि मनःसंतापादायुष्मान्मया विक्लवो दृष्टः । पश्चात्कोपयितुमायुष्मन्तं तथा कृतवानस्मि । कुतः ।

ज्वलति चलितेन्धनोऽग्निर्विप्रकृतः पन्नगः फणां कुरुते ।
प्रायः स्वं महिमानं क्षोभात्प्रतिपद्यते हि जनः ॥ ३१ ॥

राजा—(जनान्तिकम् ।) वयस्य, अनतिक्रमणीया दिवस्पतेराज्ञा । तदत्र परिगतार्थं कृत्वा मद्वचनादमात्यपिशुनं ब्रूहि ।

त्वन्मतिः केवला तावत्परिपालयतु प्रजाः ।
अधिज्यमिदमन्यस्मिन्कर्मणि व्यापृतं धनुः ॥ ३२ ॥

इति ।

स्याजय्यः । प्रयत्नसहस्रैरपि जेतुमशक्य इत्यर्थः । 'क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे' इति निपातः । रणशिरसि सङ्ग्रामाग्रे तस्य दानवगणस्य त्वं नियन्ता स्मृतः । सप्तसप्तिः सूर्यो यन्नैशं निशासंबन्धि तिमिरमुच्छेत्तुं नाशयितुं न प्रभवति समर्थो न भवति चन्द्रस्तदपाकरोति । दृष्टान्तः । स्तेसस्तस्येति सप्तसप्तीति छेकवृत्त्यनुप्रासाः । प्रहर्षिणीवृत्तम् । अत्रानेन स्वस्वामिनः सूर्योपमानत्वेन तेजस्वित्वं वदता तदशक्यकरत्वेनास्य चन्द्रोपमानत्वं वदतोभयत्रौचित्यं ध्वनितम् । **ज्वलतीति** । चलितं चलनं प्राप्तमिन्धनं यस्य सोऽग्निर्ज्वलति । विप्रकृतः कोपितः पन्नगः सर्पः फणां फटामूर्ध्वं कुरुत इत्यर्थः । 'फटायां तु फणा द्वयोः' इत्यमरः । हि निश्चितं जनः सर्वो लोकः क्षोभाच्चित्तक्षोभात्स्वं महिमानमात्मप्रभावं प्रायो बाहुल्येन प्रतिपद्यते प्राप्नोति । मालादृष्टान्तालंकारः । भवानिति विशेषे प्रस्तुते जन इति सामान्योक्तेरप्रस्तुतप्रशंसा । लतिलिते इति छेकवृत्त्यनुप्रासौ । तत्तस्मादत्र विषये ममेन्द्राज्ञया तत्र गमनरूपेण परिगतार्थं ज्ञातार्थं कृत्वा । पिशुन इति मन्त्रिनाम । **त्वन्मतिरिति** । इति ब्रूहीति संबन्धः । पूर्वं प्रजापरिपालनमुभयमपि व्यापृतमासीत् । अधुना ते मतिरेवेति केवलेत्युक्तम् । अनेनोभयायत्तसिद्धित्वमात्मनः

विदूषकः—जं भवं आणवेदि[1] । (इति निष्क्रान्तः ।)

मातलिः—आयुष्मान्रथमारोहतु ।

(राजा रथाधिरोहणं नाटयति ।)

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

षष्ठोऽङ्कः ।

१. यद्भवानाज्ञापयति ।

सूचितम । द्वितीयस्यान्यत्र विनियोगमाह—अधीति । अन्यस्मिन्कर्मणि दानवमारणे ।एतेन लोकद्वयरक्षकत्वमस्य ध्वनितम् । अधिज्यमित्यनेनैतत्समयमारभ्य दानवमारणपर्यन्तं ज्यानुत्तारणं ध्वनितम् । यद्भवानाज्ञापयति । रथाधिरोहणं नाटयतीत्यूर्ध्वजानुचर्या । तल्लक्षणं तु संगीतरत्नाकरे—'कुञ्चितोत्क्षिप्तपादस्याजानुस्तनसमं(?) यदा । न्यस्यस्तद्वि(?)कृतोऽन्योऽङ्घ्रिरूर्ध्वजानुस्तदा भवेत् ॥' इति ॥

इति श्रीमदभिज्ञानशाकुन्तलटीकायामर्थद्योतनिकायां षष्ठोऽङ्कः समाप्तः ॥

सप्तमोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशत्याकाशयानेन रथाधिरूढो राजा मातलिश्च ।)

राजा—मातले, अनुष्ठितनिदेशोऽपि मघवतः सत्क्रियाविशेषादनुपयुक्तमिवात्मानं समर्थये ।

मातलिः—(सस्मितम्) आयुष्मन्, उभयमप्यपरितोषं समर्थये ।

प्रथमोपकृतं मरुत्वतः
प्रतिपत्त्या लघु मन्यते भवान् ।

इतो निर्वहणसंधिः समाप्तिं यावत् । तल्लक्षणं यथा सुधाकरे—'मुखसंध्यादयो यत्र विकीर्णा बीजसंयुताः । महा (यदा) प्रयोजनं यान्ति तन्निर्वहणमुच्यते' इति । कार्यफलप्रयोगेणास्य संधित्वम् । तल्लक्षणं मातृगुप्ताचार्यैरुक्तम्—'यदाधिकारिकं वस्तु सम्यक्प्राज्ञैः प्रयुज्यते । तदर्थो यः समारम्भस्तत्कार्यं कथ्यते इति । अभिप्रेतं समर्थं च प्रतिरूपं क्रियाफलम् । इतिवृत्तं भवेद्यस्मिन्फलयोगः स उच्यते ॥' इति । अङ्गानि तु—'संधिर्निबोधो ग्रथनं निर्णयः परिभाषणम् । प्रसादानन्दसमयाः कृतिर्भावोऽवगूहनम् ॥ पूर्वभावोपसंहारौ प्रशस्तिश्च चतुर्दश' इति । एतेषां लक्षणानि व्याख्यानावसरे तत्र तत्र वक्ष्यामः । अत्र दानवयुद्धं युद्धत्वेन साक्षान्निषिद्धमित्यङ्केनैव सूचितम् । प्रकृते प्रयोजनाभावादन्यद्वारा वाचिकाभिनयेनापि नोक्तम् । अनङ्गस्याभिधानमिति रसदोषापत्तेः । अतः कृतकार्ययोः सूतरथिनोरेव प्रवेशः । तत्संवादेनैव कार्यमुन्नेयम् । आकाशयानेनेत्यनेन मरीच्याश्रमगमनं ध्वनितम् । अनुष्ठितनिदेशः कृताज्ञः । मघवत इन्द्रस्येति मध्यमस्थमुभयत्राप्यन्वेति । सत्क्रियाविशेषात्संमानाधिक्यात् । अनुपयुक्तमिवोपयोगरहितमिवार्थादिन्द्रं प्रति । यन्मया कार्यं कृतं तदिन्द्रसंमाननायाः सहस्रांशमिति [शेनापि] तुलयितुं न क्षममिति सूक्ष्मालंकारः । एतेनेन्द्रस्य प्रत्युपकारशीलत्वं विनययुक्तत्वं गुणग्राहित्वं चात्मनस्तु परमाशौर्यशालित्वमिन्द्रेण तथापूजितत्वादत्यन्तसौभाग्यास्पदत्वं च व्यज्यते । उभयं भवदुपकृतिमिन्द्रसत्कृतं च । त्वं त्वात्मोपकृतमेव तथा समर्थयसे । अहं पुनरुभयमपि । न विद्यते परितोषो यत्रार्थात्कर्त्रोस्तदपरितोषं समर्थये । इन्द्रस्तु त्वत्कर्माधिकं मन्यते, त्वं त्विन्द्रकृतां पूजामधिकां मन्यस इति भावः । तदेव दर्शयति—**प्रथमेति** । भवान्मरुत्वत इन्द्रस्य प्रतिपत्त्या गौरवेण पश्चात्कृतेन प्रथममुपकृतं लघु स्वल्पं मन्यते । भवतोऽवदानेन शुद्धकर्मणा विस्मितः । 'अवदानं शुद्धकर्म' इत्यमरः । सोऽपीन्द्रः सत्क्रिया स्वकृतसंमानना तस्यां गुणानादरातिशयादीनथवा तथागुणांस्तस्मिन्विनयार्जवादीन्न गणयति । तव कर्म स्मृत्वा मया तस्य सं-

गणयत्यवदानविस्मितो
भवतः सोऽपि न सत्क्रियागुणान् ॥ १ ॥

राजा—मातले, मा मैवम्। स खलु मनोरथानामप्यभूमिर्विसर्जनावसरसत्कारः। मम हि दिवौकसां समक्षमर्धासनोपवेशितस्य

अन्तर्गतप्रार्थनमन्तिकस्थं
जयन्तमुद्वीक्ष्य कृतस्मितेन।
आमृष्टवक्षोहरिचन्दनाङ्का
मन्दारमाला हरिणा पिनद्धा ॥ २ ॥

मानना कृतेति चेतस्यपि तस्य नायातीत्यर्थः। बहुवचनेन संमाननाधिक्यं ध्वन्यते। क्रिया चेत्कथं गुणा इति विरोधाभासो व्यङ्ग्यः शब्दशक्तिमूलः। त्वदवदानस्मरणेनाभिव्यक्तविस्मयस्ते विगलितवेद्यान्तरत्वेन किमपि न स्मरतीति भावः। तेन 'उदात्तवस्तुना संपत्' इत्युदात्तालंकारः। हेतुश्रुत्यनुप्रासौ। उपमेयोपमा व्यङ्ग्या। परस्परं क्रियाजननादन्योन्यमपि। अत्र सत्क्रियालक्षणे कारणे सत्यपि यद्गणनलक्षणकार्यानुत्पत्तिः सा विशेषोक्तिः। अथ च गणनाभावलक्षणकार्योत्पत्तौ कारणाभावाद्विभावनापि। यद्यपि कारणाभावो नोक्तस्तथापि तद्विरुद्धमुखेनोक्त एवेति संदेहसंकरः। अवदानविस्मितत्वेनोक्तनिमित्तत्वमुभयत्र। वैतालीयं वृत्तम्। अन्ये त्वधर्म [त्वर्ध]समं[?] प्रबोधितां मन्यन्ते। मनोरथातिभूमित्वमेव दर्शयति—मम हीति। मम मनुष्यमात्रस्य। दिवौकसो देवस्य न अपि तु सकलदिवौकसां देवानाम्। श्रूयमाणतया न, अपि तु समक्षं प्रत्यक्षम्। आसनमात्रे न, अपि तु स्वार्धासने। निविष्टस्य न, अपि तु निवेशितस्येत्यस्य श्लोकेनान्वयः। **अन्तरिति।** अन्तर्गता हृद्गता प्रार्थना मन्दारमालाविषयिणी याच्ञा यस्य स तम्। न दूरस्थम्, अपि त्वन्तिकस्थं समीपस्थम्। 'उपकण्ठान्तिकाभ्यर्णाभ्यग्रा' इत्यमरः। जयन्तं पुत्रमुदधिकं वीक्ष्य दृष्ट्वा कृतस्मितेनेति तस्य मनोगतां याच्ञां ज्ञात्वेति सूक्ष्मं जयन्तादप्यात्मनोऽधिकस्नेहपात्रता ध्वन्यते। हरिणेन्द्रेणामृष्टं स्पृष्टं यद्वक्षोहरिचन्दनं हृदयानुलेपः सोऽङ्कश्चिह्नमस्याः सा। अत्राङ्गपदोपादानेन मालायास्तत्कालधारणं तस्यास्तत्कालकृतं चन्दनानुलेपत्वं च व्यज्यते। तेन तत्कण्ठयोग्यत्वाम्लानत्वात्यन्तसुरभित्वमनोहरत्वादिकं ध्वन्यते। मन्दारपुष्पाणां माला मम पिनद्धामुक्ता स्वयं परिधापिता न तु दत्ता। गौरवस्याधिक्यादुदात्तम्। न्तन्तेति न्दन्देति छेकवृत्त्यनुप्रासौ। द्वितीयोपजातिरिन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रयोः। मातलिः—अत्यल्पमिदमुच्यते। भवानमरेश्वराविति मनोरथातीतवस्तुदानेऽपि सामर्थ्यं ध्वनि-

मातलिः—किमिव नामायुष्मानमरेश्वरान्नार्हति । पश्य ।

सुखपरस्य हरेरुभयैः कृतं
त्रिदिवमुद्धृतदानवकण्टकम् ।
तव शरैरधुना नतपर्वभिः
पुरुषकेसरिणश्च पुरा नखैः ॥ ३ ॥

राजा—अत्र खलु शतक्रतोरेव महिमा स्तुत्यः ।

सिध्यन्ति कर्मसु महत्स्वपि यन्नियोज्याः
संभावना गुणमवेहि तमीश्वराणाम् ।

तम् । किमिव नार्हति । यदतिप्रियमतिरम्यमत्युत्कृष्टं जीवितायमानमपि तदप्यर्हत्यन्यदर्हतीति किं वक्तव्यमिति भावः । **सुखेति** । सुखपरस्य सुखे परः सुखपरस्तस्य । यद्वा सुखमेव परं यस्यातिसुखिन इति विधेयम् । हरेरिन्द्रस्योभयैस्त्रिदिवं स्वर्गः । दानवाः कण्टका इव दानवकण्टकाः । उद्धृता दानवकण्टका यत्र तत्कृतम् । अत्रोद्धृतपदेन तेषां समूलनाशादत्यन्ताभावो ध्वन्यते । दुःखप्रदत्वं साधर्म्यं गम्यम् । अनया वानयोः पुरस्तेषां जडतरत्वं ध्वन्यते । उद्धृतदानवकण्टकत्वात्सुखपरत्वस्य विधेयत्वे वक्तव्ये यत्तस्यार्थं विधेयत्वमुक्तं तदस्य प्राधान्यं द्योतयितुम् । काव्यलिङ्गं व्यङ्ग्यम् । यथा कश्चिन्मार्गमुद्धृतकण्टकं करोतीत्युक्तिलेशः । एतेन क्लेशाभावो ध्वनितः । अथ च सुखपरस्य सिंहीविलासलालसस्य हरेः सिंहस्य त्रिदिवमिव त्रिदिवं स्थानम् । यद्वा त्रिदिवं सुखं विद्यते यत्र तत् । अर्शआदित्वादच् । 'त्रिदिवं सुखे । स्वर्गे च त्रिदिवा नद्याम्' इति हैमः । एतादृशं दानं मदोदकं वाति प्राप्नुवन्ति (?) । दोषोपन्यासः । कैरुभयैरित्यत आह—तवेति । अधुना नतानि पर्वाणि येषां ते नतपर्वाणस्तैः । पर्वणां नतत्वं ग्रन्थिस्थले तल्लक्षणात् । एतेन सरलत्वं शीघ्रगत्वं मनोहरत्वं च ध्वनितम् । तव परमशूरस्य विख्यातपौरुषस्य शरैर्नान्यस्येति संबन्धस्य व्यञ्जकत्वं बोद्धव्यम् । पुरा पूर्वं च पुरुषकेसरिणो नृसिंहस्य पर्वणः सकाशात् । नतमिति भावे क्तः । नतं पर्वणो येषां[?]तैर्नखैश्च । इन्द्रं प्रत्युभयस्याप्राकरणिकत्वे नतपर्वत्वसाम्यात्तुल्ययोगिता । तेन नखैः शराणां नृसिंहपदेन चापस्य राज्ञ औपम्यं ध्वनितम् । उपमानुप्रासौ । ननु दानवा एव कण्टका इति रूपकं संदेहसंकरो वास्तु कथमुपमेति चेदुच्यते । उद्धृतपदस्य दानवकण्टकयोः साधारण्यान्न रूपकसाधकत्वम् । किंच रूपके कण्टकानां प्राधान्यान्नृहरिदुष्यन्तयोरनुत्कर्षापातात् । उपमायां तु दानवानामेव प्राधान्यात्तदुत्कर्षसिद्धेः । अतएव न संकरोऽपि । उपमाकरणप्रयोजनं पूर्वमेवोक्तमिति हीनोपमापि नाशङ्कनीया । द्रुतविलम्बितं वृत्तम् । **सिध्यन्तीति** । महत्स्वपि कर्मसु कार्येषु नि-

किंवाभविष्यदरुणस्तमसां विभेत्ता
तं चेत्सहस्रकिरणो धुरि नाकरिष्यत् ॥ ४ ॥

मातलिः—सदृशमेवैतत् । (स्तोकमन्तरमतीत्य ।) आयुष्मन्, इतः पश्य नाकपृष्ठप्रतिष्ठितस्य सौभाग्यमात्मयशसः ।

विच्छित्तिशेषैः सुरसुन्दरीणां
वर्णैरमी कल्पलतांशुकेषु ।
विचिन्त्य गीतक्षममर्थजातं
दिवौकसस्त्वच्चरितं लिखन्ति ॥ ५ ॥

योज्याः सेवका यत्सिध्यन्ति कार्यनिष्पादका भवन्ति । ईश्वराणां प्रभूणां यत्संभावना गौरवं तस्य गुणं तमवेहि जानीहि । प्रभुमहत्त्वेनैव तत्कार्यसिद्धिः । सेवकगुणः कोऽपि नास्तीति भावः । 'संभावना वासनायां गौरवे ध्यानकर्मणि' इत्यजयः । अत्रेन्द्र आत्मनि च विशेषे प्रस्तुतेऽप्रस्तुतप्रभुभृत्यवचनादप्रस्तुतप्रशंसा । अनया च स्वस्य भृत्यत्वं तस्य प्रभुत्वं च सूचयन्त्या विनयातिशयद्योतनादुदात्तालंकारो व्यज्यते । अरुणस्तमसां भेत्तान्धकारनाशकः किंवा कथमभविष्यत् । चेद्यदि सहस्रकिरणो रविर्धुर्यग्रे नाकरिष्यदिति क्रियातिपातः । दृष्टान्तालंकारः । अनुप्रासश्च । किंवेति निपातसमुदायः कथमर्थे । वसन्ततिलकं वृत्तम् । सदृशमेवैतत्तवेत्यर्थः । तेनैतादृशमेव वक्तुमुचितमिति भावः । स्तोकमल्पमन्तरमवकाशमतीत्यातिक्रम्येति कविवचनम् । मातलिः पुनस्तस्यैव स्तुतिं विवक्षन्नाह—आयुष्मन्निति । नाकपृष्ठे स्वर्गतले प्रतिष्ठितस्य सर्वदा स्थिरत्वेन प्रतिष्ठां प्राप्तस्य । **विच्छित्तीति** । सुरसुन्दरीणां न तु सुरयोषितां विच्छित्तिशेषैरङ्गरागावशेषैर्यक्षकर्दमादिभिः । 'विच्छित्तिरङ्गरागेऽपि हरविच्छेदयोरपि' इति विश्वः । तैः स्वहस्तेन तासामङ्गरागं कृत्वावशेषितैरित्यनेन त्वच्चरितानामतिप्रियत्वमासूचितम् । वर्णैर्वर्णकैः सितपीतादिभिरमी दिवौकसः कल्पलतांशुकेषु कल्पवल्लीवस्त्रेषु । एतेनैतदेवाधिकरणं तल्लिखनयोग्यमिति ध्वन्यते । त्वच्चरितं त्वद्वदानं लिखन्ति । चरितस्यालेखनासंभवादाह । गीतक्षमं गातुं योग्यमर्थजातमर्थसमूहं विचिन्त्य विचार्य त्वदीयचरितानि गीतनिबद्धानि कृत्वा लिखन्तीत्यर्थः । क्वचित् 'अर्थतत्त्वम्' इति पाठः । एवं विशिष्टकर्तृविशिष्टकरणविशिष्टाधिकरणनिर्देशेन चरितलेखनस्य वर्णितत्वादुदात्तालंकारः । तेन तेषामेवंविधसदाश्रृङ्गाररसोपभोगयोग्यस्थितिस्त्वत्प्रसादादिति वस्तु ध्वनितम् । अत्र विच्छित्तिशेषस्य यक्षकर्दमादेर्वर्णकत्वेन निरूपणात्तस्य च प्रकृतोपयोगित्वाच्च परिणामालंकारश्च । श्रुतिवृत्त्यनुप्रासौ च ।

राजा—मातले, असुरसंप्रहारोत्सुकेन पूर्वेद्युर्दिवमधिरोहता न लक्षितः स्वर्गमार्गः। कतरस्मिन्मरुतां पथि वर्तामहे।

मातलिः—

त्रिस्रोतसं वहति यो गगनप्रतिष्ठां
ज्योतींषि वर्तयति च प्रविभक्तरश्मिः।
तस्य द्वितीयहरिविक्रमनिस्तमस्कं
वायोरिमं परिवहस्य वदन्ति मार्गम् ॥ ६ ॥

अत्राभ्युपजातिरिन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रयोः। महापुरुषत्वादस्य स्वस्तुतिश्रवणं लज्जाकरमसावपि तत्स्तुतेर्न विरमतीति राजा तस्य विषयान्तरसंचारं करोति। असुराणां दैत्यानां संप्रहार उत्सुकेन पूर्वेद्युर्दिवं स्वर्गं प्रत्यधिरोहता स्वर्गमार्गो न लक्षितः। किं नु कुत्र वर्तत इति न ज्ञातमिति भावः। मरुतां पथि वायुस्कन्धे। तत्र सप्त वायुस्कन्धा आवहादयः। तन्मध्ये कतरस्मिन्मरुतां स्कन्धे वर्तामहे। तदुक्तं सिद्धान्तशिरोमणौ—'भूवायुरावह इह प्रवहस्तदूर्ध्वं स्यादुद्वहस्तदनु संवहसंज्ञकश्च। अन्यस्ततोऽपि सुवहः प्रतिपूर्वकोऽस्माद्बाह्यःपरावह इमे पवनाः प्रसिद्धाः॥' इति। **त्रिस्रोतसमिति**। यो मार्गे गगने प्रतिष्ठा स्थितिर्यस्या एवंभूतां त्रिस्रोतसं गङ्गां वहति। तथा च विष्णुपुराणे—'विष्णोर्बिभर्ति यां भक्त्या शिरसाहर्निशं ध्रुवः। ततः सप्तर्षयो यस्यां प्राणायामपरायणाः॥ तिष्ठन्ति वीचिमालाभिः सिच्यमानजटाजले। वायोर्वै संततैर्यस्याः प्लावितं शशिमण्डलम्। भूयोऽधिकतमां कान्तिं वहत्येतदहःक्षये। मेरुपृष्ठे वहत्युच्चैर्निष्क्रान्ता शशिमण्डलात्॥' इति। यो मार्गः प्रविभक्ता रश्मयोऽर्थाद्वायुरूपा एव यत्र कर्मणि। ज्योतींषि ध्रुवादिनक्षत्रान्तानि वर्तयति परिभ्रमयति। तथा च विष्णुपुराणे—'सूर्याचन्द्रमसौ तारा नक्षत्राणि ग्रहैः सह। वातानीकमयैर्बन्धैर्ध्रुवैर्बद्धानि तानि वै॥'इति। तथा 'ग्रहर्क्षताराधिष्ण्यानि ध्रुवे बद्धान्यशेषतः। भ्रमन्त्युचितचारेण मैत्रेयानिलरश्मिभिः॥' इति। तस्य परिवहस्य परिवहनाम्नो वायोरिमं मार्गं वदन्ति। द्वितीयो हरेर्वामनावतारे विक्रमः पादनिक्षेपस्तेन निस्तमस्कं पापरहितं शोकरहितं च। 'तमोऽन्धकारे स्वर्भानौ पापे शोके गुणान्तरे' इति हैमः। तदुक्तं वामनपुराणे—'क्रमत्रये तोयमवेक्ष्य दत्तं महासुरेन्द्रेण विभुर्यशस्वी। चक्रे ततो लङ्घयितुं त्रिलोकं त्रिविक्रमं रूपमनन्तशक्तिः॥ कृत्वानुरूपं दितिजांश्च हत्वा प्रणम्य चर्षीन्प्रथमक्रमेण। महीं महीध्रैः सहितां महार्णवाञ्जहार रत्नाकरपत्तनैर्युताम्॥ भुवं सनाकं त्रिदशाधिवासं सोमार्कऋक्षैरभिनन्दितं नभः। देवो

राजा—मातले, अतः खलु सबाह्यकरणो ममान्तरात्मा प्रसीदति । (रथाङ्गमवलोक्य ।) मेघपदवीमवतीर्णौ स्वः ।

मातलिः—कथमवगम्यते ।

राजा—

अयमरविवरेभ्यश्चातकैर्निष्पतद्भि-
 र्हरिभिरचिरभासां तेजसा चानुलिप्तैः ।
गतमुपरि घनानां वारिगर्भोदराणां
 पिशुनयति रथस्ते सीकरक्लिन्ननेमिः ॥ ७ ॥

द्वितीयेन जहार वेगात्क्रमेण देवप्रियमीप्सुरीश्वरः ॥' इति । अन्यत्रापि—'क्रमेणैकेन जगतीं स जहार चराचर(रा)म् । नभश्चाक्रमतस्तस्य सूर्येन्दू सव्यदक्षिणौ । द्वितीयेन क्रमेणाथ स्वर्महर्जनतापसाः ।' इति । विष्णुपुराणेऽस्यान्वर्थताप्युक्ता—'यावन्त्यश्चैव तास्तारास्तावन्तो वातरश्मयः । सर्वे ध्रुवनिबद्धास्ते भ्रमन्तो भ्रामयन्ति तम् ॥ तैलपीडा यथा चक्रं भ्रमन्तो भ्रामयन्ति वै । तथा भ्रमन्ति ज्योतींषि वातविद्धानि सर्वशः ॥ अलातचक्रवद्यान्ति वातचक्रेरितानि तु । यस्माज्ज्योतींषि वहति' इति । तदुक्तं सिद्धान्तशिरोमणौ—'भूमेर्बहिर्द्वादशयोजनानि भूवायुपुत्राम्बुदविद्युताद्यम् । तदूर्ध्वगो यः स चिरंगतस्य प्रत्यागतिस्तस्य तु मध्यसंस्था ॥ नक्षत्रकक्षाः खचरैः समेता यस्मादतस्तेन समागतोऽयम् । जरः खे चक्रयुक्तो(?)भ्रमत्यजस्रं प्रवहानिलेन ॥' इति । अङ्गभूतमहापुरुषचरितवर्णनादुदात्तालंकारः । अनुप्रासश्च । वसन्ततिलकं वृत्तम् । अतः पूर्वोक्तप्रवहवायुस्कन्धसंचारतः । सबाह्यकरणो बाह्येन्द्रियसहितः । **अयमिति** । सीकरैरम्बुकणैः क्लिन्ना आर्द्रा नेमिश्चक्रप्रान्तो यस्य स तेऽयं रथः । अराणि चक्राङ्गानि तेषां विवरेभ्यश्छिद्रेभ्यः 'अरं शीघ्रे च चक्राङ्गे' इति विश्वः । निष्पतद्भिर्निर्गच्छद्भिश्चातकैः पक्षिविशेषैः कृत्वाचिरभासां विद्युतां तेजसानुलिप्तैः परीतैर्हरिभी रथाश्वैश्च कृत्वा वारिगर्भाण्युदराणि येषां ते तादृशाम् । अनेन संपूर्णजलभरितत्वं ध्वनितम् । गर्भोदरयोरन्यतरोपादाने तु संबन्धमात्रप्रतीतेः घनानामुपरि गतं गमनं पिशुनयति सूचयति । 'पिशुनौ खलसूचकौ' इत्यमरः । अत्र वारिगर्भोदराणामित्यस्य हेतुद्वयं प्रत्यार्थे हेतुत्वं बोद्धव्यम् । तेन हेतुकाव्यलिङ्गयोरङ्गाङ्गिभावलक्षणः संकरः । वारिगर्भोदरत्वं प्रति रथविशेषणस्यार्थं हेतुत्वं बोध्यम् ।

मातलिः—क्षणादायुष्मान्स्वाधिकारभूमौ वर्तिष्यते ।

राजा—(अधोऽवलोक्य) वेगावतरणादाश्चर्यदर्शनः संलक्ष्यते मनुष्यलोकः । तथाहि ।

शैलानामवरोहतीव शिखरादुन्मज्जतां मेदिनी
पर्णस्वान्तरलीनतां विजहति स्कन्धोदयात्पादपाः ।
संतानैस्तनुभावनष्टसलिला व्यक्तिं भजन्त्यापगाः
केनाप्युत्क्षिपतेव पश्य भुवनं मत्पार्श्वमानीयते ॥ ८ ॥

रेभ्यरिभिरभेति छेकवृत्त्यनुप्रासौ । मालिनी वृत्तम् । क्षणादिति रथवेगसूचनम् । स्वस्याधिकारो यस्यां सा स्वाधिकारा । सा चासौ भूमिश्च तस्याम् । **शैलानामिति ।** उन्मज्जतां प्रकटीभवताम् । अत्रोन्मज्जनेन कारणेन प्राकट्यं कार्यं लक्षयता तद्गतमल्पत्वं ध्वनितम् । यत्र धर्मी लक्ष्यते तत्र तद्गता धर्मा व्यङ्ग्याः । यथा तीरे लक्षिते तद्गतपावनत्वादयः । यत्र धर्मो लक्ष्यते तत्र धर्मान्तराभावात्तद्गतो विशेष एव व्यङ्ग्यः । यथा विकासेन प्रसृतत्वे लक्षिते तद्गतातिशयित्वादीति आकर एव स्थितम् । शैलानां पर्वतानां शिखरादग्रभागात् । जात्येकवचनम् । मेदिन्यवरोहतीवाधो यातीवेत्युत्प्रेक्षा । पादपा वृक्षाः । स्कन्धानां प्रकाण्डानामुदयात्प्राकट्यात् । 'अस्त्री प्रकाण्डः स्कन्धः स्यात्' इत्यमरः । अत्रोदयशब्दः प्राकट्यं लक्षयंस्तदतिशयं ध्वनयति । पर्णानां स्वतिशयेन यदन्तरं मध्यं तत्र विलीनतां तदाकारतां जहति । प्रकटीभवन्तीत्यर्थः । तनोर्भावस्तनुत्वं तेन नष्टमदृश्यं सलिलं यासां ता आपगा नद्यः संतानैर्विस्तारैः । अर्थाद्दृष्टैरित्यर्थः । 'संतानो विस्तृतौ देववृक्षे चापत्यगोत्रयोः' इति धरणिः । व्यक्तिं प्रकटतां यान्ति । पश्येति वाक्यार्थस्य कर्मत्वम् । उत्क्षिपतोर्ध्वीकुर्वतेत्युत्प्रेक्षा । केनापि भवनं मत्पार्श्वं सन्निकटमानीयत इवेति गम्योत्प्रेक्षा । 'पार्श्वं कक्षाधरे चक्रोपान्ते पर्शुगणेऽपि च' इति विश्वः । स्वभावोक्तिकाव्यलिङ्गोत्प्रेक्षयोः संसृष्टिः । तानैस्तन्विति छेकवृत्तिश्रुत्यनुप्रासाः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् । अत्र 'कार्श्यानाकलिताम्भसः पृथुतया व्यक्तिम्' इति पठित्वास्थानस्थपदलक्षणो दोषः परिहरणीयः । एतेन सन्तानशब्देऽप्रयुक्तत्वं निहतार्थत्वं वा नष्टशब्दो नामप्रकटलक्षणार्थोनभिधानात्तत्रावाचकत्वं(?) च परिहृतं भवति । हेतूनामार्थत्वशाब्दत्वे भिन्नवाक्यत्वेन परिहरणीये । महावाक्यत्वेनैकवाक्यत्वेऽपि 'उन्मज्जनात्' इति पठित्वा परिहर्तव्ये । 'स्कन्धोदयाः' इति पाठे तु 'पृथुतराः' इति पठित्वा परिहरणीये । पश्येत्यस्योत्तरं

मातलिः—साधु दृष्टम् । (सबहुमानमवलोक्य ।) अहो, उदाररमणीया पृथिवी ।

राजा—मातले, कतमोऽयं पूर्वापरसमुद्रावगाढः कनकरसनिस्यन्दी सांध्य इव मेघपरिघः सानुमानालोक्यते ।

मातलिः—आयुष्मन्, एष खलु हेमकूटो नाम किंपुरुषपर्वतस्तपःसंसिद्धिक्षेत्रम् । पश्य ।

स्वायंभुवान्मरीचेर्यः प्रबभूव प्रजापतिः
सुरासुरगुरुः सोऽत्र सपत्नीकस्तपस्यति ॥ ९ ॥

राजा—तेन ह्यनतिक्रमणीयानि श्रेयांसि । प्रदक्षिणीकृत्य भगवन्तं गन्तुमिच्छामि ।

मातलिः—प्रथमः कल्पः ।

(नाट्येनावतीर्णौ ।)

राजा—(सविस्मयम् ।)

उपोढशब्दा न रथाङ्गनेमयः
प्रवर्तमानं न च दृश्यते रजः ।

साधु दृष्टमिति । सबहुमानमवलोक्येति तत्क्रियानुवादकं कविवाक्यम् । अहो आश्चर्ये । उदारा महती रमणीया च । तत्स्थानस्थित्यैकदैव सर्वस्या दृग्गोचरत्वादेवमुक्तिः । पूर्वापरसमुद्रयोरवगाढः संबद्धः । सांध्यः सायंकालीनो मेघोऽर्गल इव सानुमान्पर्वतः । अर्गलेनौपम्यं दैर्घ्यज्ञापनार्थम् । तच्च विष्णुपुराणे—'हिमवान्हेमकूटश्च निषधस्तस्य दक्षिणे । नीलः श्वेतश्च शृङ्गी च उत्तरे वर्षपर्वताः । लक्ष्यमाणौ द्वौ मध्यौ' इति । जम्बुद्वीपस्यापि लक्षयोजनत्वात्पूर्वापरसमुद्रावगाढत्वं संभवत्येव । किंपुरुषेति । तदुक्तं विष्णुपुराणे—'भारतं प्रथमं वर्षं ततः किंपुरुषं स्मृतम् । हरिवर्षं तथैवान्यन्मेरोर्दक्षिणतो द्विज ॥' इति । तपःसंसिद्धिक्षेत्रमित्यनेन मारीचस्य सूचनम् । **स्वायंभुवादिति** । स्वायंभुवाद्ब्रह्मसंबन्धिनो मरीचेर्यः प्रजापतिः कश्यपो बभूव । सुरासुरगुरुरित्यनेनावश्यं नमस्करणीयत्वं सूचयति । सपत्नीक इत्यनेन तवापि पत्नीयोगोऽत्र भावीति ध्वनितम् । छेकवृत्त्यनुप्रासौ । प्रथमः कल्प उत्तमः पक्षः । नाट्येनावतीर्णाविति रथावतरणमेवैतयोरारोपितं कविना । कविवाक्यं चेदम् । रथावतरणे यानि चिह्नानि तेषामजातत्वात्तदेवाह—**उपोढेति** । अभूतलस्पर्शतया भूमिस्पर्शाभावेन रथाङ्गनेम-

अभूतलस्पर्शतयानिरुद्धत-
स्तवावतीर्णोऽपि रथो न लक्ष्यते ॥ १० ॥

मातलिः—एतावानेव शतक्रतोरायुष्मतश्च विशेषः ।

राजा—मातले, कतमस्मिन्प्रदेशे मारीचाश्रमः ।

मातलिः—(हस्तेन दर्शयन् ।)

वल्मीकाग्रनिमग्नमूर्तिरुरसा संदष्टसर्पत्वचा
कण्ठे जीर्णलताप्रतानवलयेनात्यर्थसंपीडितः ।
अंसव्यापि शकुन्तनीडनिचितं बिभ्रज्जटामण्डलं
यत्र स्थाणुरिवाचलो मुनिरसावभ्यर्कबिम्बं स्थितः ॥ ११ ॥

यश्चक्रप्रधय उपोढशब्दाः कृतस्वना न रजश्च नेम्युद्धतं प्रवर्तमानं न दृश्यते । अनिरुद्धतोऽनिरोधात्(?) । यतो भूतलस्पर्शे सत्यवतरणे रश्मिनिरोधो भवति । अत्र तदभावात् । अतएवाभूतलेति त्रिष्वपि हेतुत्वेन योज्यम् । तव रथोऽवतीर्णोऽपि न लक्ष्यत इति न । अपि तु लक्ष्यत एव(?) । 'तवावतीर्णोऽपि' इति क्वचित्पाठः । तत्र काक्वा व्याख्येयम् । अत्र रथावतरणे कारणे सति तत्कार्याणां नेमिशब्दादीनामभावादुक्तनिमित्तकापि विशेषोक्तिः । श्रुत्यनुप्रासश्च । अवतीर्णोऽपि न लक्ष्यत इति विरोधाभासोऽपि । वंशस्थं वृत्तम् । एतावानेवेति व्यतिरेकालंकारः । हस्तेनेत्युत्तानितेन पताकेन । **वल्मीकेति** । वल्मीकस्य पिपीलिकाकृतमृत्पुञ्जस्याग्रं प्रान्तस्तत्र निमग्ना मूर्तिः शरीरं यस्य सः । 'अग्रमालम्बने व्राते' इति विश्वः । 'मूर्तिः काठिन्यकाययोः' इत्यमरः । अनेनानेककालतपश्चरणमुक्तम् । संदष्टाः सर्पत्वचो यत्र तेनोरसोपलक्षितः । अनेन सर्वजन्तुसाधारणत्वमुक्तम् । कण्ठे जीर्णेत्यनेन स्थूलत्वं बहुशाखत्वं ध्वनितम् । लताप्रतानं वल्लीसमूहः स वलय इव कण्ठरोमाणीवेत्युपमितसमासः । संपीडनस्य साधकत्वात् । 'वलयः कण्ठरोग्मिण स्याद्वलयं कङ्कणेऽपि च' इति विश्वः । तेनात्यर्थसंपीडितः । अनेनापकारिण्यप्युपकारकत्वमुक्तम् । अंसयोर्व्याप्नोति तदंसव्यापि । अनेन महत्त्वमुक्तम् । शकुन्तानां पक्षिणां नीडं स्थानं तेन निचितं व्याप्तम् । 'स्थाने कुले चयः' इति विश्वः । जटानां मण्डलं समूहं बिभ्रत् । अनेन परनिमित्तसंपत्त्वं द्योत्यते । स्थाणुरिवाचलो निश्चलः । स्थाणुपक्षेऽपि विशेषणानि योज्यानि । उरसा मध्येन । कण्ठ उपकण्ठे । समीप इति यावत् । अंसः स्कन्धः । जटा प्ररोहरूपा । असौ मुनिरर्कबिम्बमभि लक्ष्यीकृत्य । कर्मप्रवचनीयत्वेन तद्योगे

राजा—नमस्ये कष्टतपसे ।

मातलिः—(संयतप्रग्रहं रथं कृत्वा ।) महाराज, एतावदितिपरिवर्धितमन्दारवृक्षं प्रजापतेराश्रमं प्रविष्टौ स्वः ।

राजा—स्वर्गादधिकतरं निर्वृतिस्थानम् । अमृतह्रदमिवावगाढोऽस्मि ।

मातलिः—(रथं स्थापयित्वा ।) अवतरत्वायुष्मान् ।

राजा—(अवतीर्य ।) मातले, भवान्कथमिदानीम् ।

मातलिः—संयन्त्रितो मया रथः । वयमप्यवतरामः । (तथा कृत्वा ।) इत आयुष्मन् । (परिक्रम्य ।) दृश्यन्तामत्रभवतामृषीणां तपोवनभूमयः ।

राजा—ननु विस्मयादवलोकयामि ।

प्राणानामनिलेन वृत्तिरुचिता सत्कल्पवृक्षे वने
तोये काञ्चनपद्मरेणुकपिशे धर्माभिषेकक्रिया ।
ध्यानं रत्नशिलातलेषु विबुधस्त्रीसंनिधौ संयमो
यत्काङ्क्षन्ति तपोभिरन्यमुनयस्तस्मिंस्तपस्यन्त्यमी ॥ १२ ॥

द्वितीया । यत्र स्थितः स मारीचाश्रम इत्यन्वयः । परिकरश्लेषोपमानुप्रासाः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् । संयता नियमिताः प्रग्रहा रश्मिरज्जवो यत्र तत् । रथमित्यार्थम् । कृत्वेति कविवचनम् । रथस्य भूमिस्पृष्टत्वादिति कृत्वा मातलिर्वदतीत्यन्वयः । किमुक्तं तत्राह—एतावाश्रमं प्रविष्टौ स्व इति । अदितिस्तत्पत्नी तया परिवर्धिता मन्दारवृक्षा यत्र । स्वर्गादधिकतरं निर्वृतिस्थानं सुखस्थानमिति भिन्नं वाक्यम् । अमृतेति । ज्ञानामृतह्रदावगाहन इवेत्युत्प्रेक्षा । अत्र पूर्ववाक्यं हेतुत्वेन ज्ञेयम् । कथमिति प्रश्ने । किं करिष्यसीत्यर्थः । **प्राणानामिति** । सत्कल्पवृक्षेऽपि वन उचितावश्यकर्तव्या प्राणिनां वृत्तिः प्राणधारणक्रियानिलेन वायुना, न तु कल्पवृक्षदत्तवस्तुना । काञ्चनपद्मरेणुभिः कपिशे पिङ्गटवर्णे तोये जले धर्मार्थम्, न तु भोगार्थमभिषेकक्रिया स्नानविधिः । रत्नशिलातलेषु ध्यानम् । आधारमात्रपर्यवसितत्वात्, न तु रत्नशिलातलत्वेन तत्र क्रीडादि । विबुधस्त्रीसंनिधौ देवयोषिदभ्याशे संयमः । अन्यसंनिधावेव स नियमो न सिध्यति विशेषतः स्त्रीसंनिधौ । ततोऽपि देवस्त्रीसंनिधावित्यर्थः । अत्र कल्पवृ-

मातलिः—उत्सर्पिणी खलु महतां प्रार्थना। (परिक्रम्य आकाशे।) अये वृद्धशाकल्य, किमनुतिष्ठति भगवान्मारीचः। किं ब्रवीषि। दाक्षायण्या पतिव्रताधर्ममधिकृत्य पृष्टस्तस्यै महर्षिपत्नीसुहितायै कथयतीति।

राजा—(कर्णं दत्त्वा।) अये, प्रतिपाल्यावसरः खलु प्रस्तावः।

मातलिः—(राजानमवलोक्य।) अस्मिन्नशोकवृक्षमूले तावदास्तामायुष्मान्, यावत्त्वामिन्द्रगुरवे निवेदयितुमन्तरान्वेषी भवामि।

राजा—यथा भवान्मन्यते। (इति स्थितः।)

मातलिः—आयुष्मन्, साधयाम्यहम्। (इति निष्क्रान्तः।)

राजा—(निमित्तं सूचयित्वा।)

मनोरथाय नाशंसे किं बाहो स्पन्दसे वृथा।
पूर्वावधीरितं श्रेयो दुःखं हि परिवर्तते॥ १३॥

क्षादीनां कारणानां सद्भावे सति तत्कार्याभावे वक्तव्ये तद्विरुद्धानिलप्राणवृत्तित्वाद्युक्तेरुक्तनिमित्ता मालाविशेषोक्तिः। एतया चैतन्निवासिनां तपस्विनां धैर्यातिशयो व्यज्यते। अन्यमुनयो भूमिष्ठास्तपस्विनो यत्स्थानं तपोभिः काङ्क्षन्ति तपःफलेनेच्छन्ति तस्मिन्स्थानेऽमी तपस्यन्ति तपश्चरन्ति। 'कर्मणो रोमन्थतपोभ्यां वर्तिचरोः' इति क्यङ्। 'तपसः परस्मैपदं च' इति परस्मैपदम्। तपोतप इति न्यनयेति स्तस्तेति छेकश्रुतिवृत्त्यनुप्रासाः। हेत्वलंकारो व्यङ्ग्यः। वृत्तमनन्तरोक्तम्। खलु यस्मादुत्सर्पिण्युपर्युपरि धावन्ती महतां प्रार्थनेति पूर्वार्धस्य समर्थकत्वादर्थान्तरन्यासः। अयं प्रस्तावः पतिव्रताधर्मकथनलक्षणः। खलु निश्चितम्। प्रतिपाल्योऽवसरः समयो यस्य सः। पुनरुक्तवदाभासोऽलंकारः। अशोकवृक्षेत्यनेनात्रोपविष्टस्य शोकराहित्यं भविष्यतीति ध्वनितम्। अन्तरं मध्यमन्वेष्टुं शीलं यस्य सः। निमित्तं दक्षिणबाहुस्फुरणम्। **मन इति**। हे बाहो, वृथा किं स्पन्दसि(से) स्फुरसि। वृथात्वं कुत इत्याह—मनोरथाय शकुन्तलारूपाय नाशसे। मम तु मनोरथाशंसापि नास्ति प्राप्तिस्तु दूरतो निरस्तेति भावः। मनोरथायेति विषयस्य निगरणादतिशयोक्तिः। पूर्वमवधीरितं तिरस्कृतम् न तु त्यक्तं श्रेयः कल्याणं दुःखं यथा स्यात्तथा परिवर्तते व्यावर्तते। अर्थान्तरन्या-

(नेपथ्ये)

[1]मा क्खु चावलं करेहि । कहं गदो जेव अत्तणो पकिदिं ।

राजा—(कर्णं दत्त्वा ।) अभूमिरियमविनयस्य । को नु खल्वेष निषिध्यते । (शब्दानुसारेणावलोक्य । सविस्मयम् ।) अये, को नु खल्वयमनुबध्यमानस्तपस्विनीभ्यामबालसत्त्वो बालः ।

अर्धपीतस्तनं मातुरामर्दक्लिष्टकेसरम् ।
प्रक्रीडितुं सिंहशिशुं बलात्कारेण कर्षति ॥ १४ ॥

(ततः प्रविशति यथानिर्दिष्टकर्मा तपस्विनीभ्यां बालः ।)

बालः—[2]जिम्भ सिङ्घ, दन्ताइं दे गणइस्सं ।

प्रथमा—[3]अविणीद, किं णो अपच्चणिव्विसेसाणि सत्ताणि विप्पअरेसि । हन्त, वड्ढइ दे संरम्भो । ठाणे क्खु इसिजणेण सव्वदमणो त्ति किदणामहेओ सि ।

---

१. मा खलु चापलं कुरु । कथं गत एवात्मनः प्रकृतिम् ।

२. जृम्भस्व सिंह, दन्तांस्ते गणयिष्ये ।

३. अविनीत, किं नोऽपत्यनिर्विशेषाणि सत्त्वानि विप्रकरोषि । हन्त, वर्धते तव संरम्भः । स्थाने खलु ऋषिजनेन सर्वदमन इति कृतनामधेयोऽसि ।

सः । वृत्त्यनुप्रासोऽपि । मा खलु चापलं कुरु । कथं गत एवात्मनः प्रकृतिम् । स्वभावचापलं कृतवानेवेत्यर्थः । अभूमिरस्थानम् । अबालस्येव सत्त्वं बलं यस्य सः। **अर्धेति** । को नु खलु बालः केवलं कर्षणेनानायान्तं सिंहशिशुम् । बलात्कारेण कर्षतीति चूर्णिकया सहान्वयः । किं कर्तुम् । प्रक्रीडितुं क्रीडां कर्तुम् । मनोविनोदनार्थमिति भावः । एतेनावश्यकार्यार्थं साहसमपि क्रियेत क्रीडार्थं तत्कारित्वे मानातिशयबलदर्पतया जगत्तृणवन्मन्यत इति ध्वन्यते । कीदृशम् । मातुरर्धपीतस्तनम् । शिशुनान्यत्कर्षणमेव दुष्करम् , तत्रापि सिंहशिशुकर्षणम् , तत्राप्यन्यस्मात् , तत्रापि मातुःक्रोडात् , तत्रापि स्तनंधयन्तमिति सर्वोत्कर्षो व्यज्यते । पुनः कीदृशम् । आमर्देनाकर्षणेनावेगेन क्लिष्टा विसंस्थुलाः केसराः स्कन्धबाला यस्य तम् । स्वभावोक्तिः । उदात्तमनुप्रासश्च । यथानिर्दिष्टं सिंहबालकाकर्षणरूपं कर्म यस्य सः । तपस्विनीभ्यामिति सहार्थे तृतीया । जृम्भस्व सिंह, दन्तांस्ते गणयिष्ये । अविनीत, किं नोऽस्माकमपत्यनिर्विशेषाणि सत्त्वानि प्राणिनो विप्रकरोषि । हन्तेति खेदे । वर्धते तव संरम्भः । स्थाने युक्तं खलु ऋषिजनेन सर्वदमन इति कृतनामधेयोऽसि ।

राजा—किं नु खलु बालेऽस्मिन्नौरस इव पुत्रे स्निह्यति मे मनः। नूनमनपत्यता मां वत्सलयति।

द्वितीया—एसा क्खु केसरिणी तुमं लङ्घेदि जइ से पुत्तअं ण मुञ्चेसि।

बालः—(सस्मितम्।) अह्महे, बलिअं क्खु भीदो म्हि। (इत्यधरं दर्शयति।)

राजा—

महतस्तेजसो बीजं बालोऽयं प्रतिभाति मे।
स्फुलिङ्गावस्थया वह्निरेधापेक्ष इव स्थितः॥ १५॥

प्रथमा—वच्छ, एदं बालमिइन्दअं मुञ्च। अवरं दे कीलणअं दाइस्सं।

बालः—कहिं। देहि णं। (इति हस्तं प्रसारयति।)

राजा—कथं चक्रवर्तिलक्षणमप्यनेन धार्यते। तथा ह्यस्य

प्रलोभ्यवस्तुप्रणयप्रसारितो
विभाति जालग्रथिताङ्गुलिः करः।

---

१. एषा खलु केसरिणी त्वां लङ्घयिष्यति यदि तस्याः पुत्रकं न मुञ्चसि।
२. अहो, बलीयः खलु भीतोऽस्मि।
३. वत्स, एनं बालमृगेन्द्रं मुञ्च। अपरं ते क्रीडनकं दास्यामि।
४. कुत्र। देह्येतत्।

एषा खलु केसरिणी सिंही त्वां लङ्घयिष्यति तवोपद्रवं किंचित्करिष्यति। 'वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा' इति वर्तमानप्रयोगः। यदि तस्याः पुत्रकं न मुञ्चसि। अह्महे आश्चर्ये। त्वद्वचनाद्बलिअं अधिकं भीतोऽस्मीति सोल्लुण्ठम्। अधरं विसृष्टं तस्यैव तत्र विनियोगात्। तदुक्तं संगीतसुधानिधौ—'विनिष्क्रान्तो विसृष्टः स्यादधरोऽलक्तकादिना। रञ्जने बालकानां च चेष्टाभेदे नियुज्यते। स्त्रीणां विलासबिब्बोकहर्षादिषु च कीर्तितः॥' इति। **महत इति**। अयं बालो महतस्तेजसो बीजं मूलम्। बाल्यान्महद्भिगूढं तेजोऽस्मिन्वर्तत इत्यर्थः। स्फुलिङ्गावस्थया स्थितो वह्निरिव। महतस्तेजसो बीजमित्यस्य प्रतिबिम्बमेधापेक्ष इति। उपमानुप्रासौ। वत्स, एनं बालमृगेन्द्रं मुञ्च। अपरं ते क्रीडनकं दास्यामि। कहिं कुत्र। देहि णं। 'लदो णः स्यादौ क्वचित्' इति णादेशः। **प्रलोभ्येति**।

अलक्ष्यपत्रान्तरमिद्धरागया
नवोषसा भिन्नमिवैकपङ्कजम् ॥ १६ ॥

द्वितीया—सुव्वदे; ण सक्को एसो वाआमेत्तेण विरमायिदुं। गच्छ तुमं। ममकेरए उडए मक्कण्डेअस्स इसिकुमारअस्स वण्णचित्तिदो मित्तिआमोरओ चिट्ठदि । तं से उवहर ।

प्रथमा—तह । (इति निष्क्रान्ता)

बालः—इमिणा एव्व दाव कीलिस्सं । (इति तापसीं विलोक्य हसति ।)

---

१. सुव्रते, न शक्य एष वाचामात्रेण विरमयितुम् । गच्छ त्वम् । मदीय उटजे मार्कण्डेयस्यर्षिकुमारस्य वर्णचित्रितो मृत्तिकामयूरस्तिष्ठति । तमस्योपहर ।

२. तथा ।

३. अनेनैव तावत्क्रीडिष्यामि ।

प्रलोभ्यं प्रलोभकारकं यद्वस्तु तत्र यः प्रणयो याञ्चा प्रीतिर्वा तेन प्रसारित इति स्वभावाख्यानम् । तेन विना दर्शनासंभवात् । करो विभाति । जालवद्ग्रथिता अङ्गुलयो यस्य सः । उक्तं च पुरुषलक्षणे सामुद्रे—'अतिरक्तः करो यस्य ग्रथिताङ्गुलिको मृदुः । चापाङ्कुशाङ्कितः सोऽपि चक्रवर्ती भवेद्ध्रुवम् ॥' इति । एकं मुख्यं पङ्कजमिव । तत्प्रथमविकासित्वान्मुख्यत्वम् । कीदृक् । इद्धः समृद्धो रागो लौहित्यं यस्यास्तया । अनेनैतस्या विकाससामर्थ्यं ध्वनितम् । नवोषसा नूतनप्रातःकालेन । नूतनत्वमजरठीभावः । 'उषा रात्रौ तदन्ते स्यादत्रानव्ययमप्युषा' इति विश्वः । तेन भिन्नं भेदं प्राप्तम् । न तु सम्यग्विकसितम् । अत एवालक्ष्याणि पत्राणामन्तराणि संधिविभागा यस्य तत् । काव्यलिङ्गोपमे । प्रप्रेति त्रान्तरेति छेकश्रुतिवृत्त्यनुप्रासाः । अत्र बिम्बप्रतिबिम्बभावेनौपम्यादुपमाया भिन्नलिङ्गत्वं न सहृदयोद्वेगकरम् । प्रसारितमित्यस्य प्रतिबिम्बत्वेन भिन्नमित्युपात्तम् । तत्र बालककरत्वात्सम्यग्विकासो नोक्तः । जालेत्यादेरलक्ष्येत्यादि (?) । वंशस्थं वृत्तम् । सुव्रते इति तापस्याः संबुद्धिः । न शक्यो वाचामात्रेण विरमयितुम् । त्वं गच्छ । ममकेरए मदीये । 'इदमर्थे केरः' इति इदमर्थप्रत्ययस्य केरादेशे 'स्वार्थे कश्च' इति के रूपम् । उटजे मार्कण्डेयस्यर्षिकुमारस्य वर्णै रक्तपीतादिभिश्चित्रितो मृत्तिकामयूरस्तिष्ठति । तमस्योपहर । तह इति तथेति । अनेनैव तावत्क्रीडिष्या-

राजा—स्पृहयामि खलु दुर्ललितायास्मै ।

आलक्ष्यदन्तमुकुलाननिमित्तहासै-
रव्यक्तवर्णरमणीयवचःप्रवृत्तीन् ।
अङ्काश्रयप्रणयिनस्तनयान्वहन्तो
धन्यास्तदङ्गरजसा मलिनीभवन्ति ॥ १७ ॥

तापसी—[1]होदु । ण मं अअं गणेदि । (पार्श्वमवलोकयति ।) को एत्थ इसिकुमाराणं । (राजानमवलोक्य ।) भद्दमुह, एहि दाव । मोएहि इमिणा दुम्मोअहत्थग्गहेण डिम्भलीलाए बाहीअमाणं बालमिइन्दअं ।

राजा—(उपगम्य । सस्मितम् ।) अयि भो महर्षिपुत्र ।

एवमाश्रमविरुद्धवृत्तिना
संयमः किमिति जन्मतस्त्वया ।
सत्त्वसंश्रयसुखोऽपि दूष्यते
कृष्णसर्पशिशुनेव चन्दनम् ॥ १८ ॥

---

१. भवतु । न मामयं गणयति । कोऽत्र ऋषिकुमाराणाम् । भद्रमुख, एहि तावत् । मोचयानेन दुर्मोकहस्तग्रहेण डिम्भलीलया बाध्यमानं बालमृगेन्द्रम् ।

मि । अस्मै इति 'स्पृहेरीप्सितः' इति संप्रदानत्वे चतुर्थी । **आलक्ष्येति** । अनिमित्तहासैरकारणहासैर्दन्ता मुकुला इवेत्युपमितसमासः । हासानां साधकत्वात् । आ ईषल्लक्ष्या दृश्या दन्तमुकुला येषां ते तान् । अव्यक्ता वर्णा यासु ता अतएव रमणीया वचःप्रवृत्तयो वाग्व्यापारा येषां तानिति बहुव्रीहिगर्भो बहुव्रीहिः । अङ्के क्रोडे य आश्रयः स्थितिस्तत्र प्रणयो याञ्चा प्रीतिर्वा येषां बालानामङ्गरजसा मलिनीभवन्ति । अत एतद्बालेत्यादिविशेषे प्रस्तुते सामान्यवचनादप्रस्तुतप्रशंसा । तया चाहमधन्य इति व्यज्यते । णीयणयीति स्तस्तेति नयान्येति छेकवृत्तिश्रुत्यनुप्रासाः । वसन्ततिलका वृत्तम् । भवतु । न मामयं गणयति । कोऽत्र ऋषिकुमाराणाम् । भद्रमुख, एहि तावत् । मोचयानेन दुर्मोकहस्तग्रहेण । दुर्मोको मोचयितुमशक्यो हस्तेन ग्रहो यस्यार्थादस्माभिस्तेन । डिम्भलीलया बालक्रीडया बाध्यमानं बालमृगेन्द्रं मोचयेति संबन्धः । **एवमिति** । आश्रमस्य विरुद्धा वृत्तिर्यस्य तेन त्वया । सत्त्वानां जन्तूनां संश्रयः । सुखयतीति सुखः । सत्त्वसंश्रयश्चासौ सुखश्च । सोऽपि संयमः सम्यग्यमोऽहिंसादिः । जन्मतो जन्मारभ्य । एवं सत्त्वोपद्रवादिना किमिति दूष्यत इति संबन्धः । कृष्णसर्पशिशुना यथा चन्दनं दूष्यते । उपमा-

तापसी—¹भद्दमुह, ण हु अअं इसिकुमारओ ।

राजा—आकारसदृशं चेष्टितमेवास्य कथयति । स्थानप्रत्ययात्तु वयमेवंतर्किणः । (यथाभ्यर्थितमनुतिष्ठन्बालस्पर्शमुपलभ्य । आत्मगतम् ।)

अनेन कस्यापि कुलाङ्कुरेण
स्पृष्टस्य गात्रेषु सुखं ममैवम् ।
कां निर्वृतिं चेतसि तस्य कुर्या-
द्यस्यायमङ्कात्कृतिनः प्ररूढः ॥ १९ ॥

तापसी—(उभौ निर्वर्ण्य ।) ²अच्छरिअं अच्छरिअं ।

राजा—आर्ये, किमिव ।

तापसी—³इमस्स बालअस्स दे वि संवादिणी आकिदि त्ति विह्माविदह्मि । अपरिइदस्स वि दे अप्पडिलोमो संवुत्तो त्ति ।

१. भद्रमुख, न खल्वयं ऋषिकुमारः ।

२. आश्चर्यमाश्चर्यम् ।

३. अस्य बालस्य तेऽपि संवादिन्याकृतिरिति विस्मापितास्मि । अपरिचितस्यापि तेऽप्रतिलोमः संवृत्त इति ।

नुप्रासौ । अत्रापि सामान्यधर्मस्योभयत्र यथास्थिततत्वेनान्वयान्न विलिङ्गत्वं दोषः । अथवा 'चन्दनोऽस्त्रियाम्' इति कोशाच्चन्दन इति पठनीयम् । तदा सत्त्वसंश्रयसुख इति विशेषणमत्रापि योज्यम् । पूर्वत्रपक्षेऽपि विभक्तिविपरिणामेन योज्यम् । आश्रमेत्यादिविशिष्टस्यैवोपमेयत्वान्न न्यूनोपमात्वम् । स्वागता वृत्तम् । भद्रमुख, न खल्वयमृषिकुमारः । आकारेति । आकारश्चेष्टितम् । ऋषिकुमारोऽयं न भवतीति कथयतीत्यर्थः । स्थानप्रत्ययात्स्थानविश्वासात् । यथाभ्यर्थितं बालमृगेन्द्रमोचनमनुतिष्ठन्कुर्वन् । अनेनेति । कस्याप्यज्ञायमानस्याथवा वाचा वर्णयितुमशक्यस्य कुलेऽङ्कुरेणाल्पदिनजातत्वकोमलत्वमनोहरत्वादिनाङ्कुररूपेणानेन गात्रेषु द्वित्रेष्ववयवेषु स्पृष्टस्य न तु सर्वाङ्गस्पृष्टस्य ममैवं वक्तुमशक्यमनुभवैकगम्यं विगलितवेद्यान्तरं सुखं यदि तदा कृतिनः । अयमेव कृतीत्यर्थः । यस्याङ्कादुत्सङ्गादयं प्ररूढो वृद्धिं प्राप्तस्तस्य चेतसि कां निर्वृतिं किं सुखं कुर्यादिति न ज्ञायत इति भावः । तस्य सुखानुभवेन प्राकरणिकेनार्थेन तत्पित्रादेः सुखातिशयस्यार्थादापतनादर्थापत्तिरलंकारः । रूपकम् । तसितस्येति कात्कृतीति छेकवृत्तिश्रुत्यनुप्रासाः । इन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रयोः प्रथमोपजातिः । उभौ बालदुष्यन्तौ । निर्वर्ण्य दृष्ट्वा । आश्चर्यमाश्चर्यम् । इमस्स अस्य बालस्य तव च संबन्धेन संवादिनी सदृ-

राजा—(बालकमुपलालयन्।) न चेन्मुनिकुमारोऽयम्, अथ कोऽस्य व्यपदेशः।

तापसी—[१]पुरुवंसो।

राजा—(आत्मगतम्।) कथमेकान्वयो मम। अतः खलु मदनुकारिणमेनमत्रभवती मन्यते। अस्त्येतत्पौरवाणामन्त्यं कुलव्रतम्।

भवनेषु रसाधिकेषु पूर्वं
क्षितिरक्षार्थमुशन्ति ये निवासम्।
नियतैकपतिव्रतानि पश्चा-
त्तरुमूलानि गृहीभवन्ति तेषाम्॥ २०॥

(प्रकाशम्।) न पुनरात्मगत्या मानुषाणामेष विषयः।

तापसी—[२]जह भद्दमुहो भणादि अच्छरासंबन्धेण इमस्स जणणी एत्थ देवगुरुणो तवोवणे पसूदा।

---

१. पुरुवंशः।

२. यथा भद्रमुखो भणत्यप्सरःसंबन्धेनास्य जनन्यत्र देवगुरोस्तपोवने प्रसूता।

स्याकृतिरिति विस्मापितास्मि। अपरिचितस्यापि तेऽप्रतिलोमोऽनुकूलः संवृत्त इति विस्मापितास्मीत्यनुषज्यते। कोऽस्य व्यपदेशः किं कुलम्। पुरुवंशः। अन्त्यं वानप्रस्थाश्रमविषयम्। **भवनेष्विति**। पूर्वं यौवने ये राजानः। रसो रागः शृङ्गारादिश्च मधुरादिश्चास्वादश्च एते अधिका येषु। एतैर्वाधिकान्युत्तमानि तेषु। 'रसो गन्धरसे स्वादे तिक्तादौ विषरागयोः। शृङ्गारादौ द्रवे वीर्ये देहधात्वम्बुपारदे' इति विश्वः। भवनेषु गृहेषु। क्षितिरक्षार्थं पृथ्वीरक्षणाय। निवासं स्थितिमुशन्ति वाञ्छन्ति। 'वश कान्तौ' इति धातुः। कान्तिरिच्छा इति क्षीरतरङ्गिणीकारः। तत्र केवलं महीरक्षायै स्थितिवाञ्छैव। न तत्त्वतः स्थितिरिति भावः। पश्चाद्वार्धके। तेषां राज्ञां तरुमूलानि गृहीभवन्ति वानप्रस्थाश्रमं विधायाश्रमे निवसन्तीत्यर्थः। कीदृशानि तरुमूलानि। नियता नियमयुक्ता तपःसंतोषादियुतैका केवला पतिव्रता धर्मपत्नी येषु तानि। एतेन तत्पुत्रजन्मादिसंभावनापाकृता। रूपकानुप्रासौ। मालभारिणी वृत्तम्। आत्मगत्या स्वभावगत्या। मानुषस्वरूपेणेति यावत्। एष देशो मानुषाणां विषयो न पुनरिति संबन्धः। एवमुभयथात्मस्पर्शित्वमेवाभिव्यक्तम्। यथा भद्रमुखो

राजा—(अपवार्य ।) हन्त, द्वितीयमिदमाशाजननम्। (प्रकाशम्।) अथ सा तत्रभवती किमाख्यस्य राजर्षेः पत्नी।

तापसी—[1]को तस्स धम्मदारपरिच्चाइणो णाम संकीतिदुं चिन्तिस्सदि।

राजा—(स्वगतम्।) इयं खलु कथा मामेव लक्ष्यीकरोति। यदि तावदस्य शिशोर्मातरं नामतः पृच्छामि। अथवानार्यः परदारव्यवहारः।

(प्रविश्य मृण्मयूरहस्ता।)

तापसी—[2]सव्वदमण, सउन्दलावण्णं पेक्ख।

बालः—(सदृष्टिक्षेपम्।) [3]कहिं वा मे अज्जू।

उभे—[4]णामसारिस्सेण वञ्चिदो माउवच्छलो।

द्वितीया—[5]वच्छ, इमस्स मित्तिआमोरअस्स रम्मत्तणं देक्ख त्ति भणिदो सि।

---

१. कस्तस्य धर्मदारपरित्यागिनो नाम संकीर्तयितुं चिन्तयिष्यति।
२. सर्वदमन, शकुन्तलावण्यं प्रेक्षस्व।
३. कुत्र वा मम माता।
४. नामसादृश्येन वञ्चितो मातृवत्सलः।
५. वत्स, अस्य मृत्तिकामयूरस्य रम्यत्वं पश्येति भणितोऽसि।

भणति। तत्तथैवेत्यार्थम्। अप्सरःसंबन्धेनास्य बालस्य जनन्यत्र देवगुरोः कश्यपस्य तपोवने प्रसूता। हन्तेति हर्षे। एको वंशः। एकमिदमिति द्वितीयम्। कस्तस्य धर्मदारपरित्यागिनो नाम संकीर्तयितुं चिन्तयिष्यति। संकीर्तनार्थं हृदि चिन्तनेऽपि दोषः। संकीर्तने पुनः किं वक्तव्यमिति भावः। 'अस्त्येतत्पौरवाणाम्' इत्यादिना 'परदारव्यवहारः' इत्यन्तेन विबोधनामकमङ्गमुपक्षिप्तम्। तल्लक्षणं तु—'कार्यस्यान्वेषणं युक्त्या विबोधः परिकीर्तितः' इति। सर्वदमन, शकुन्तस्य पक्षिणो लावण्यम्, अथ शकुन्तलाया वर्णं पश्येति श्लेषवक्रोक्त्यलंकारः। कुत्र वा मे मम अज्जू माता। 'अज्ज अज्जू च मातरि' इति देशीकोशः। आर्यभविष्णुश्वश्रामेव (?)। तथा च सूत्रम्—'आर्यायां यः श्वश्र्वाम्' इति। नामसादृश्येन वञ्चितो मातृवत्सलः। वत्स, अस्य मृत्तिकामयूरस्य रम्यत्वं पश्येति मया

राजा—(आत्मगतम् ।) किंवा शकुन्तलेत्यस्य मातुराख्या । सन्ति पुनर्नामधेयसादृश्यानि । अपि नाम मृगतृष्णिकेव नाममात्रप्रस्तावो मे विषादाय कल्पते ।

बालः—अज्जुए, रोअदि मे एसो भद्दमोरओ । (इति क्रीडनकमादत्ते ।)

प्रथमा—(विलोक्य सोद्वेगम् ।) अह्महे, रक्खाकरण्डअं से मणिबन्धे ण दीसदि ।

राजा—अलमलमावेगेन । नन्विदमस्य सिंहशावविमर्दात्परिभ्रष्टम् । (इत्यादातुमिच्छति ।)

उभे—मा क्खु एदं अवलम्बिअ । कहं गहीदं णेण । (इति विस्मयादुरोनिहितहस्ते परस्परमवलोकयतः ।)

राजा—किमर्थं प्रतिषिद्धाः स्मः ।

---

१. मातः, रोचते म एष भद्रमयूरः ।
२. अहो, रक्षाकरण्डकमस्य मणिबन्धे न दृश्यते ।
३. मा खल्विदमवलम्ब्य । कथं गृहीतमनेन ।

भणितोऽसि । 'राजा—यदि तावदस्य' इत्यादिना 'मातुराख्या' इत्यन्तेनाक्षरसंघातकं नाम भूषणमुपक्षिप्तम् । तल्लक्षणं तु—'वाक्यमक्षरसंघातो भिन्नार्थश्लिष्टवर्णकम्' इति । अपि नामेति । यथा मृगतृष्णिका विषादाय कल्पते तद्वन्नाममात्रप्रस्ताव इत्यर्थः । अत्र सन्ति पुनर्नामधेयसादृश्यानीति हेतुत्वेन योज्यम् । अज्जुए मातः । रोचते म एष भद्रमयूरः । अह्महे इति खेदे । रक्षाकरण्डकं मणिबन्धेऽस्य न दृश्यते । रक्षाकरण्डकं रक्षावीटिका । 'करण्डो मधुकोशे स्याद्वीटिकाखड्गकोशयोः' इत्यमरः । मा खल्विदमवलम्ब्य । कथं गृहीतमनेन । उरोनिहितहस्ते इति विस्मयाभिनयः । एतदुक्तमादिभरते चित्राभिनयाध्याये—'शिरोधुतं पताकश्च वक्षस्थो विस्मये भवेत्' इति । अनेनैतस्तुयी (?) अद्भुतरसो व्यज्यते । तल्लक्षणं प्रागुक्तमेव । उक्तं च धनिकेन—'कुर्यान्निर्वहणेऽद्भुतम्' इति । आदिभरतेनापि—'निर्वहणे कर्तव्यो नित्यं हि रसोऽद्भुतः कविभिः' इति । अनेनोपगूहनलक्षणमङ्गमुपक्षिप्तम् । तल्लक्षणं तु—'अद्भुत-

प्रथमा—¹सुणादु महाराओ । एसा अवराजिदा णाम ओसही इमस्स जातकम्मसमए भअवदा मारीएण दिण्णा । एदं किल मादापिदरो अप्पाणं च वज्जिअ अवरो भूमिपडिदं ण गेण्हादि ।

राजा—अथ गृह्णाति ।

प्रथमा—²तदो तं सप्पो भविअ दंसइ ।

राजा—भवतीभ्यां कदाचिदस्याः प्रत्यक्षीकृता विक्रिया ।

उभे—³अणेअसो ।

राजा—(सहर्षम् । आत्मगतम् ।) कथमिव संपूर्णमपि मे मनोरथं नाभिनन्दामि । (इति बालं परिष्वजते ।)

द्वितीया—⁴सुव्वदे, एहि । इमं वुत्तन्तं णिअमव्वावुडाए सउन्दलाए णिवेदेह्म ।

(इति निष्क्रान्ते ।)

बालः—⁵मुञ्च मं । जाव अज्जूए सआसं गमिस्सं ।

राजा—पुत्रक, मया सहैव मातरमभिनन्दिष्यसि ।

---

१. शृणोतु महाराजः । एषापराजिता नामौषधिरस्य जातकर्मसमये भगवता मारीचेन दत्ता । एतां किल मातापितरावात्मानं च वर्जयित्वापरो भूमिपतितां न गृह्णाति ।

२. ततस्तं सर्पो भूत्वा दशति ।

३. अनेकशः ।

४. सुव्रते, एहि । इमं वृत्तान्तं नियमव्यापृतायै शकुन्तलायै निवेदयावः ।

५. मुञ्च माम् । यावन्मातुः सकाशं गमिष्यामि ।

स्य तु या प्राप्तिर्भवेत्तदुपगूहनम्' इति । शृणोतु महाराजः । एषापराजिता नामौषधिरस्य जातकर्मसमये भगवता मारीचेन काश्यपेन दत्ता । एतां किल मातापितरावात्मानं च वर्जयित्वापरो भूमिपतितां न गृह्णाति । ततस्तं सर्पो भूत्वा दशति । अनेकशः । 'प्रथमा—सुणादु महाराओ' इत्यादिना 'अणेअसो' इत्यनेन पूर्वभावनामकमङ्गमुपक्षिप्तम् । तल्लक्षणं तु—'पूर्वभावस्तु विज्ञेयो यथार्थोकोपदेशकः' इति । सुव्रते, एहि । इमं वृत्तान्तं नियमव्यापृतायै । अनेनाद्यापि तत्प्राप्त्यर्थं नियमकारित्वमुक्तम् । शकुन्तलायै निवेदयावः । मुञ्च माम् । याव-

बालः—मैम क्खु तादो दुस्सन्दो । ण तुमं ।

राजा—(सस्मितम् ।) एष विवाद एव प्रत्याययति ।

(ततः प्रविशत्येकवेणीधरा शकुन्तला ।)

शकुन्तला—विआरकाले वि पकिदित्थं सव्वदमणस्स ओसहिं सुणिअ ण मे आसा आसि अत्तणो भाअहेएसु । अहवा जह साणुमदीए आचक्खिदं तह संभावीअदि एदं ।

राजा—(शकुन्तलां विलोक्य ।) अये, सेयमत्रभवती शकुन्तला । यैषा

वसने परिधूसरे वसाना
  नियमक्षाममुखी धृतैकवेणिः ।
अतिनिष्करुणस्य शुद्धशीला
  मम दीर्घं विरहव्रतं बिभर्ति ॥ २१ ॥

---

१. मम खलु तातो दुष्यन्तः । न त्वम् ।

२. विकारकालेऽपि प्रकृतिस्थां सर्वदमनस्यौषधिं श्रुत्वा न म आशासीदात्मनो भागधेयेषु । अथवा यथा सानुमत्याख्यातं तथा संभाव्यत एतत् ।

न्मातुः सकाशं गमिष्यामि । मम खलु तातो दुष्यन्तः । न त्वम् । प्रत्याययतीत्येतावत्पर्यन्तं प्रत्ययो नोत्पन्न एवेति भावः । विकारकालेऽपि प्रकृतिस्थां सर्वदमनस्यौषधिं श्रुत्वा न म आशासीदात्मनो भागधेयेषु । अथवा यथा सानुमत्याख्यातं तथा संभाव्यत एतत् । अनेन समयाख्यमङ्गमुपक्षिप्तम् । तल्लक्षणम्—'दुःखस्यापगमो यस्तु समयः स निगद्यते' इति । **वसन इति** । परितः सर्वतो धूसरे नोज्ज्वले । इदमेव विधेयम् । वसने अन्तरीयसंव्याने वसाना । नियमेन तपआदिना क्षामं कृशं मुखं यस्याः सा । अत्रापावृतमुख्या मुखस्यैव दर्शनात्क्षाममुखीत्युक्तिः । अनेन नाभिगृहस्थितावप्यतिशयलज्जाकुलं व्यज्यते । मुखापवरणं तु चिरतरकालतद्दर्शनोत्कण्ठया तदर्थमेव च प्रवृत्तेरिति नानौचित्यम् । धृतैका वेणिर्यस्याः सा । यत एतादृश्यत एव शुद्धशीला शुद्धस्वभावा । अतिनिष्करुणस्यातिशयकृपाहीनस्य मम मत्संबन्धिनं दीर्घं बहुकालीनं विरहव्रतं बिभर्ति । काव्यलिङ्गस्वभावोक्ती । वसववेति सनेसानेति छेकानुप्रासवृत्त्यनुप्रासौ । वृत्तमनन्तरोक्तम् । 'राजा—' इत्यादिनैतदन्तेन संधिर्नामाङ्गमुपक्षिप्तम् । तल्लक्षणं

शकुन्तला—(पश्चात्तापविवर्णं राजानं दृष्ट्वा ।) णं क्खु अज्जउत्तो विअ । तदो को एसो दाणिं किदरक्खामङ्गलं दारअं मे गत्तसंसग्गेण दूसेदि ।

बालः—(मातरमुपेत्य ।) अज्जुए, एसो को वि पुरिसो मं पुत्त त्ति आलिङ्गदि ।

राजा—प्रिये, क्रौर्यमपि मे त्वयि प्रयुक्तमनुकूलपरिणामं संवृत्तम्, यदहमिदानीं त्वया प्रत्यभिज्ञातमात्मानं पश्यामि ।

शकुन्तला—(आत्मगतम् ।) हिअअ, अस्सस अस्सस । परिच्चत्तमच्छरेण अणुअम्पिअ म्हि देव्वेण । अज्जउत्तो क्खु एसो ।

राजा—प्रिये,

स्मृतिभिन्नमोहतमसो दिष्ट्या प्रमुखे स्थितासि मे सुमुखि ।
उपरागान्ते शशिनः समुपगता रोहिणी योगम् ॥ २२ ॥

---

१. न खल्वार्यपुत्र इव । ततः क एष इदानीं कृतरक्षामङ्गलं दारकं मे गात्रसंसर्गेण दूषयति ।

२. मातः, एष कोऽपि पुरुषो मां पुत्र इत्यालिङ्गति ।

३. हृदय, आश्वसिहि आश्वसिहि । परित्यक्तमत्सरेणानुकम्पितास्मि दैवेन । आर्यपुत्रः खल्वेषः ।

तु—'मुखबीजोपगमनं संधिरित्यभिधीयते' इति । न खल्वार्यपुत्र इव । पश्चात्तापविवर्णत्वं हेतुत्वेन योज्यम् । ततः क एष इदानीं कृतरक्षामङ्गलं दारकं मे गात्रसंसर्गेण दूषयति । मातः, एष कोऽपि पुरुषः पुत्र इति मामालिङ्गति । अनुकूलः परिणामः परिपाको यस्य तत् । त्वं यदागतासि तदा मया न प्रत्यभिज्ञातासि । मयि पुनरागते त्वया प्रत्यभिज्ञात इत्यनुकूलपरिणामता । हृदय, आश्वसिहि आश्वसिहि । परित्यक्तमत्सरेणानुकम्पितास्मि दैवेन । आर्यपुत्रः खल्वेषः । अनेनानन्दनामकमङ्गमुपक्षिप्तम् । तल्लक्षणं तु—'समागमस्तु योऽर्थानामानन्दः स तु कीर्त्यते' इति । **स्मृतीति** । मोहस्तमो राहुरिव मोहतमः । अनेनोपमानेन राज्ञा तस्य गाढत्वमुक्तम् । 'तमस्तु राहुः स्वर्भानुः' इत्यमरः । उपमासाधकमनन्तरमेव वक्ष्यामः । स्मृत्या भिन्नं दूरीकृतं मोहतमो यस्य तस्य मे मम प्रमुखे संमुखे दिष्ट्या दैवेन हे सुमुखि, स्थितासि । सुमुखीति साभिप्रायम् । सुमुख-

शकुन्तला—जेदु जेदु अज्जउत्तो । (इत्यर्धोक्ते बाष्पकण्ठी विरमति ।)

राजा—सुन्दरि,

बाष्पेण प्रतिषिद्धेऽपि जयशब्दे जितं मया ।
यत्ते दृष्टमसंस्कारपाटलोष्ठपुटं मुखम् ॥ २३ ॥

बालः—अज्जुए, को एसो ।

शकुन्तला—वच्छ, दे भाअहेआइं पुच्छेहि ।

राजा—(शकुन्तलायाः पादयोः प्रणिपत्य ।)

सुतनु हृदयात्प्रत्यादेशव्यलीकमपैतु ते
किमपि मनसः संमोहो मे तदा बलवानभूत् ।

---

१. जयतु जयत्वार्यपुत्रः ।
२. मातः, क एषः ।
३. वत्स, ते भागधेयानि पृच्छ ।

स्यैव संमुखे स्थातुं योग्यत्वात्कुमुखगोपनमेव करोतीति यत्तत् (?) । उपरागान्ते ग्रहान्ते । 'उपरागो ग्रहो राहुग्रस्ते त्विन्दौ च पूष्णि च' इत्यमरः । शशिनश्चन्द्रस्य रोहिणी नक्षत्रविशेषो योगं संबन्धं समुपगता । अत्र मुखेमुखीति सिमेसम्विति छेकानुप्रासः । संदेहसंकरः । सकारादीनां दन्त्याक्षराणां मकारादीनामोष्ठ्याक्षराणां बहूनां सत्वाच्छ्रुत्यनुप्रासः । अनेन स(?)पूर्वस्यैकवाचकानुप्रवेशलक्षणः संकरः । अर्थाभ्यां यत्तच्छ्यामेकवाक्यत्वात्संभवद्वस्तुसंबन्धान्निदर्शनम् । मोहतम इत्येकदेशविवर्तिन्युपमाने तत्स्मृतेर्नियतत्वमप्युपमितम् । ततश्च विशेषणत्वेनापि योज्यम् । नियत्याभिन्नं मोहवत्तमो राहुर्यस्येत्युपमासाधिका चात्र निदर्शनैव । अन्ये तु दृष्टान्तमेवाहुः । अन्ये साधकबाधकप्रमाणाभावादुभयोः संदेहसंकरमाहुः । जयतु जयत्वार्यपुत्रः । **बाष्पेणेति** । बाष्पेणाश्रुप्रारम्भेण । एतेन चातिविरहक्लान्तत्वं व्यज्यते । एतादृशं ते मुखं दृष्टमिति विशिष्टं विधेयम् । विशिष्टमुखदर्शनेन च विरहनाशः । अत एव जय इत्यवधातव्यम् । जयशब्दे प्रतिषिद्धेऽपि जितमिति विरोधाभासः । जितं प्रत्युत्तरार्धस्य हेतुत्वेनोपादानात्काव्यलिङ्गमपि । श्रुतिवृत्त्यनुप्रासौ । मातः, एष कः । वत्स, ते भागधेयानि पृच्छ । क्वचित्पुस्तके 'पुच्छेहि' इति नास्ति । तस्मिन्पाठे रूपकम् । **सुतन्विति** । कुतनावप्रीतिर्न सुतनाविति संबोधनं हे सुतन्विति । तव हृदयात्प्रत्यादेशव्यलीकं निराकरणाप्रियमपैतु दूरीभवतु । 'व्यलीकं त्वप्रियेऽनृते' इत्यमरः । अप्रियस्य हृदयात्स्या-

प्रबलतमसामेवंप्रायाः शुभेषु प्रवृत्तयः
स्रजमपि शिरस्यन्धः क्षिप्तां धुनोत्यहिशङ्कया ॥ २४ ॥

शकुन्तला—उट्ठेदु अज्जउत्तो। णूणं मे सुअरिअप्पडिबन्धअं पुराकिदं तेसु दिअहेसु परिणाममुहं आसि जेण साणुक्कोसो वि अज्जउत्तो मइ विरसो संवुत्तो ।

(राजोत्तिष्ठति ।)

शकुन्तला—अह कहं अज्जउत्तेण सुमरिदो दुक्खभाई अअं जणो ।

१. उत्तिष्ठत्वार्यपुत्रः । नूनं मे सुचरितप्रतिबन्धकं पुराकृतं तेषु दिवसेषु परिणाममुखमासीद्येन सानुक्रोशोऽप्यार्यपुत्रो मयि विरसः संवृत्तः ।

२. अथ कथमार्यपुत्रेण स्मृतो दुःखभाग्ययं जनः ।

नेऽर्थतः सिद्धेऽपि पुनस्तद्ग्रहणं विप्रियं मया त्यक्तमिति वाङ्मात्रेण न त्यागः । अपि तु तत्संस्कारोन्मूलनपूर्वकं त्याग इति ध्वनयति । किमर्थमप्रियं कृतं तत्राह—किमपीषन्मनो यस्यासौ किमपिमनास्तस्य किमपिमनसो मे मम तदा त्वद्दर्शनसमये बलवानधिकः संमोहोऽज्ञानमभूदिति विशिष्टं विधेयम् । तेन संमोहेन मन्मनःसमुन्मूलनं जातमित्यर्थः । तेन चित्ताभावात्कृतमिदं क्षन्तव्यमिति भावः । संमोहान्मनःसमुन्मूलनं जातमित्यस्य शब्दे विधेयत्वे वक्तव्ये पदार्थविधेयत्वं तत्संमोहस्य प्राधान्यद्योतनाय । तेन संमोहस्य मनोधर्मत्वान्मनसः संमोहो जात इत्यार्थे पौनरुक्त्यं निरस्तम् । प्रबलेति । प्रबलतमसामधिकसंमोहानाम् । अत्र प्रबलतमःशब्देनाधिकशोक उच्यते । तज्जन्यः संमोहो लक्ष्यते । तदतिशयो व्यज्यते । अतएवोद्देश्यप्रतिनिर्देश्यप्रक्रमभङ्गो नाशङ्कनीयः । 'तमः शोके गुणान्तरे' इति विश्वः । शुभेषु कार्येषु । एवंप्रायाः शुभत्यागरूपाः प्रवृत्तयो भवन्ति । इत्यर्थान्तरन्यासः । दृष्टान्तमप्याह—स्रजमिति । अन्धः शिरःस्थापितां परिधापितां स्रजं मालामप्यहिशङ्कया सर्पशङ्कया धुनोति तिरस्करोति । अहिशङ्कयेति भ्रान्तिमान् । काव्यलिङ्गश्रुत्यनुप्रासौ । कमकिमेति मपैमपीति बलबलेति छेकानुप्रासः । हरिणीवृत्तम् । 'राजा—शकुन्तलायाः पादयोः प्रणिपत्य' इत्यादिनानुनयो नाम भूषणमुपक्षिप्तम् । तल्लक्षणं तु—'अभ्यर्थनापरं वाक्यं विज्ञेयोऽनुनयो बुधैः' इति । उत्तिष्ठत्वार्यपुत्रः । नूनं निश्चितं मे सुचरितप्रतिबन्धकं पुराकृतम् । कर्मेत्यर्थः । तेषु दिवसेषु परिणाममुखं परिपाकोन्मुखमासीद्येन सानुक्रोशोऽपि सकृपोऽप्यार्यपुत्रो मयि विरसो विरागः संवृत्तः । अथ कथ-

राजा—उद्धृतविषादशल्यः कथयिष्यामि ।

मोहान्मया सुतनु पूर्वमुपेक्षितस्ते
यो बाष्पबिन्दुरधरं परिबाधमानः ।
तं तावदाकुटिलपक्ष्मविलग्नमद्य
बाष्पं प्रमृज्य विगतानुशयो भवेयम् ॥ २५ ॥

(इति यथोक्तमनुतिष्ठति ।)

शकुन्तला—(नाममुद्रां दृष्ट्वा ।) अज्जउत्त, एदं ते अङ्गुलीअअं ।

---

१. आर्यपुत्र, इदं तेऽङ्गुलीयकम् ।

मार्यपुत्रेण स्मृतो दुःखभाग्ययं जनः । उद्धृतविषादशल्य इत्युपमा । इह श्लोके शोकस्य वक्ष्यमाणत्वादतिखेदत्वं व्यङ्ग्यम् । **मोहादिति** । हे सुतनु, मया परमविवेकिना धर्मभीरुणा परमविदग्धेन दुष्यन्तेनेत्यर्थान्तरसंक्रान्तम् । मोहादज्ञानात्ते तव बाष्पबिन्दुः । जात्यैकवचनम् । उपेक्षितो न मार्जितोऽत एवाधरं परितः सर्वतो बाधमानः । स्थित इति शेषः । अनेन बिन्दूनामनवरतपातिता स्थूलतोष्णतायथावस्थितिश्च ध्वनिता । तेन मार्जनकारणसामग्र्यां सत्यामपि यत्तदनुत्पत्तिः सा विशेषोक्तिः । मोहादिति निमित्तस्योक्तत्वादुक्तनिमित्तता । तावदादावादित्वकथनापेक्षया तं बाष्पं प्रमृज्य प्रास्य विगतानुशयो गतपश्चात्तापो भवेयम् । आशंसायां लिङ् । कीदृशम् । आ ईषत्कुटिलं यत्पक्ष्म तत्र विलग्नं संबद्धम् । अनेनास्य बाष्पस्य बिन्दुत्वाभावस्तदभावेनाधरपीडनाभावश्च ध्वनितः । ननु तस्य बाष्पस्यातीतत्वात्तमिति तच्छेषनिर्देशः कथमिति चेदुच्यते । यतश्चिरानुभूतान्यपि बन्धुदर्शनाज्जनस्य दुःखानि नवीभवन्तीत्युक्तदिशा एनं दृष्ट्वा तस्याः पूर्वदुःखस्मरणेन यो बाष्प उत्पन्नः स तच्छब्देन राज्ञा परामृष्टः । दुःखहेतुत्वादुभयोः । आकुटिलेति व्यतिरेकः । यस्तदा शोकावेगवशाद्बिन्दुरूप एवोत्पन्नः। अधुना क्रमिकत्वात्तदवस्थास्य भाव इति बोद्धव्यम् । अत एतत्प्रमार्जनेन विगतानुशयत्वम् । इदमेवोद्धृतविषादशल्यत्वम् । यतोऽपराधादिनानुशयो हि विषादः । तदुक्तं सुधाकरे—'अपराधपरिज्ञानादनुतापस्तु यो भवेत् । विषाद' इति । श्रुतिवृत्त्यनुप्रासौ वसन्ततिलकं वृत्तम् । यथोक्तमनुतिष्ठति । बाष्पमार्जनं करोतीत्यर्थः । तच्च त्रिपताकवक्रानामिकयेति ज्ञेयम् । तदुक्तं संगीतरत्नाकरे–'तन्मार्जने च स्यादधो यान्तीमनामिकाम् (?)। नेत्रक्षेत्रगतां बिभ्रत्' इति । अनेन कथयिष्यामीति यदुक्तं तत्प्रसङ्गोऽप्युपदर्शितः । आर्यपुत्र, इदं तेऽङ्गुलीयकम् । अ-

राजा—अस्मादङ्गुलीयोपलम्भात्खलु स्मृतिरुपलब्धा ।

शकुन्तला—विसमं किदं णेण जं तदा अज्जउत्तस्स पच्चअकाले दुल्लहं आसि ।

राजा—तेन ऋतुसमवायचिह्नं प्रतिपद्यतां लता कुसुमम् ।

शकुन्तला—णे से विस्ससामि । अज्जउत्तो एव्व णं धारेदु ।

(ततः प्रविशति मातलिः ।)

मातलिः—दिष्ट्या धर्मपत्नीसमागमेन पुत्रमुखदर्शनेन चायुष्मान्वर्धते ।

राजा—अभूत्संपादितस्वादुफलो मे मनोरथः । मातले, न खलु विदितोऽयमाखण्डलेन वृत्तान्तः स्यात् ।

मातलिः—(सस्मितम् ।) किमीश्वराणां परोक्षम् । एत्वायुष्मान् । भगवान्मारीचस्ते दर्शनं वितरति ।

राजा—शकुन्तले, अवलम्ब्यतां पुत्रः । त्वां पुरस्कृत्य भगवन्तं द्रष्टुमिच्छामि ।

शकुन्तला—हिरिआमि अज्जउत्तेण सह गुरुसमीवं गन्तुं ।

---

१. विषमं कृतमनेन यत्तदार्यपुत्रस्य प्रत्ययकाले दुर्लभमासीत् ।
२. नास्य विश्वसिमि । आर्यपुत्र एवैतद्धारयतु ।
३. जिह्रेम्यार्यपुत्रेण सह गुरुसमीपं गन्तुम् ।

ङ्गुलीयस्योपलम्भः प्राप्तिस्तस्मात् । विषमं कृतमनेन यत्तदार्यपुत्रस्य प्रत्ययकाले दुर्लभमासीत् । तेन कारणेन हि निश्चितं लता कर्त्री ऋतोः समवायः संबन्धस्तस्य चिह्नं कुसुमं प्रतिपद्यताम् । अत्र त्वयाङ्गुलीयकं धारणीयमिति प्रस्तुते यल्लताकुसुमवृत्तान्तोऽन्यः प्रस्तुत उक्तः सादृश्येन साप्रस्तुतप्रशंसा । नास्य विश्वसिमि । आर्यपुत्र एवैतद्धारयतु । 'राजा—प्रिये, स्मृतिभिन्न–' इत्यादिनैतदन्तेन परिभाषणं नामाङ्गमुपक्षिप्तम् । तल्लक्षणं तु—'मिथः संजल्पनं यत्स्यात्तदाहुः परिभाषणम्' इति । 'ततः प्रविशति मातलिः' इत्यादिना प्रथनं नामाङ्गमुपक्षिप्तम् । तल्लक्षणं तु—'उपक्षेपस्तु कार्याणां प्रथनं परिकीर्तितम्' इति । 'राजा—अभूत्संपादितस्वादुफलो मे मनोरथः' इत्यनेन प्रहर्षनामा नाट्यालंकार उपक्षिप्तः । तल्लक्षणं तु—'प्रहर्षः प्रमदाद्वाक्यम्' इति । लज्जा-

राजा—अप्याचरितव्यमभ्युदयकालेषु । एह्येहि ।

(सर्वे परिक्रामन्ति ।)

(ततः प्रविशत्यदित्या सार्धमासनस्थो मारीचः ।)

मारीचः—(राजानमवलोक्य ।) दाक्षायणि,

पुत्रस्य ते रणशिरस्ययमग्रयायी
दुष्यन्त इत्यभिहितो भुवनस्य भर्ता ।
चापेन यस्य विनिवर्तितकर्म जातं
तत्कोटिमत्कुलिशमाभरणं मघोनः ॥ २६ ॥

अदितिः—संभावणीआणुभावा[1] से आकिदी ।

मातलिः—आयुष्मन्, एतौ पुत्रप्रीतिपिशुनेन चक्षुषा दिवौकसां पितरावायुष्मन्तमवलोकयतः । तावुपसर्प ।

राजा—मातले, एतौ

प्राहुर्द्वादशधा स्थितस्य मुनयो यत्तेजसः कारणं
भर्तारं भुवनत्रयस्य सुषुवे यद्यज्ञभागेश्वरम् ।

१. संभावनीयानुभावास्याकृतिः ।

म्यार्यपुत्रेण सह गुरुसमीपं गन्तुम् । अभ्युदयकालेषु मङ्गलोत्सवादिसमयेष्विदमाचरितव्यमेव । दाक्षायणि दक्षपुत्रि । **पुत्रस्येति** । अयं दुष्यन्त इत्यभिहितः। इतिना परामर्शाच्छब्दपरो निर्देशः । तेन दुष्यन्तनामधेयक इत्यर्थः । भुवनस्य भर्ता भूमण्डलस्य पालकः । ते तव पुत्रस्येन्द्रस्य रणशिरस्यग्रयाय्यग्रेसरः । इदमेव विधेयम् । यस्य चापेन धनुषा विनिवर्तितकर्म समापितकार्यं कोटिमदित्यकुण्ठकोटिमदित्यर्थः । तेन युद्धक्षमत्वं ध्वन्यते । एतादृगपि मघोनः कुलिशं वज्रमाभरणं जातम् । वीर्यलक्षणस्य वस्तुनोऽतिशयितत्वेन वर्णनादुदात्तं रूपकं च । स्यस्येति ययायीति छेकवृत्त्यनुप्रासौ च । वसन्ततिलकं वृत्तम् । संभावनीयानुभावास्याकृतिः । संभावनीयोऽनुभावः प्रभावो यस्याः सा । पुत्रप्रीतिपिशुनेन पुत्रस्नेहसूचकेन । 'पिशुनौ खलसूचकौ' इत्यमरः । इन्द्रोऽनयोः पुत्रस्तस्य त्वं मित्रम् । अतस्त्वमपि पुत्रप्रायः । पुत्रस्नेह इत्यर्थः । दिवौकसां देवानां पितरावदितिकश्यपौ । **प्राहुरिति** । मुनयो व्यासादयः । इत्यनेनैषां विप्रलम्भकरणापाटवादिराहित्यं ध्वन्यते । तेन च तदुक्तेर्वेदानुमानेन प्रामाण्यम् । द्वादशधा स्थितस्य

यस्मिन्नात्मभवः परोऽपि पुरुषश्चक्रे भवायास्पदं
द्वन्द्वं दक्षमरीचिसंभवमिदं तत्स्रष्टुरेकान्तरम् ॥ २७ ॥

द्वादशसु मासेषु द्वादशमूर्तिधरस्य तेजसः सूर्यस्य यत्कारणं निदानमामनन्ति । जगत्प्रदीपस्य विश्वाशेषक्रियाकलापकारणभूतस्योत्पादकत्वेन तेजोराशित्वं ध्वनितम् । तथा च विष्णुपुराणे—'तत्र विष्णुश्च शक्रश्च जज्ञाते पुनरेव हि । अर्यमा चैव धाता च त्वष्टा पूषा तथैव च ॥ विवस्वान्सविता चैव मित्रो वरुण एव च । अंशुर्भगश्चादितिज आदित्या द्वादश स्मृताः ॥ चाक्षुषस्यान्तरे पूर्वमासे ये तुषिताः सुराः । वैवस्वतेऽन्तरे ते वै आदित्या द्वादश स्मृताः ॥' इति । अथवा द्वादशधा स्थितस्य द्वादशकलात्मकस्य । तदुक्तमाचार्यैः—'तपिनी तापिनी धूम्रा मरीचिर्ज्वालिनी रुचिः । सुषुम्ना भोगदा विश्वा बोधिनी धारिणी क्षमा ॥ कभाद्या वसुधाः सौर्या ठण्डान्ता(?)द्वादशेरिताः' इति । यद्भुवनत्रयस्य भूर्भुवःस्वर्लक्षणस्य भर्तारं पोषकत्वेन धारणसमर्थम् । स्वामिनमिति यावत् । यज्ञस्य भागो विद्यते येषां ते यज्ञभागा देवास्तेषामीश्वरम् । इन्द्रमित्यर्थः । सुषुवे जनयामास । यज्ञभागेश्वरम्, न सुरेश्वरम्, न भुवनस्य भर्तारम्, अपि तु त्रयस्येति । तस्योत्कर्षं वदता पदसमुदायेन तदुत्पादकत्वात्तस्य कोऽप्यतिशयो ध्वनितः । तस्मिन्द्वन्द्वे आत्मना भवतीत्यात्मभवः स्वयंभूः परः पुरुषो विष्णुर्भवाय जन्मन आस्पदं स्थानं चक्रे । विष्णुपुराणे—'मन्वन्तरे च संप्राप्ते तथा वैवस्वते द्विज । वामनः कश्यपाद्विष्णुरदित्यां संबभूव ह ॥' इति । इदं च द्वन्द्वं मिथुनम् । दक्षः प्रजापतिस्तत्संभवादिति । मरीचिसंभवः कश्यपः । अतएव स्रष्टुर्ब्रह्मण एको मरीच्यादिरन्तरं यस्य सः । अनेन ब्रह्मतुल्यत्वं ध्वनितम् । 'अङ्गभूतमहापुरुषचरितवर्णनमुदात्तम्' इति तल्लक्षणादत्र पादत्रये मालोदात्तालंकारः । आत्मभवो भवायेति विरोधाभासोऽपि । भवोभवेति द्वन्द्वेति छेकानुप्रासवृत्त्यनुप्रासौ । यज्ञभागेश्वरमिति विशेष्यम् । परः पुरुष इति विशेषणप्रक्रमभङ्गो न शङ्कनीयः । समुदायेन संज्ञिप्रतिपादकत्वमवयवार्थेन च व्यञ्जकत्वं कपालिपदवन्न विरुद्धम् । कारणं सुषुवे भवायास्पदं चक्र इति पर्यायैरेकस्यैवार्थस्य ग्रहणादर्थावृत्तिरलंकारः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् । तदुक्तं विष्णुपुराणे—'अथान्यान्मानसान्पुत्रान्सदृशानात्मनोऽसृजत् । भृगुं पुलस्त्यं पुलहं क्रतुमङ्गिरसं तथा । मरीचिं दक्षमत्रिं च मानसान्' इति । तथा 'भृगोः ख्यातिर्भवेत्सत्यं संस्तृतिश्च मरीचयः' इति । तथा 'षष्टिं दक्षोऽसृजत्कन्या दारिण्यामिति नः श्रुतम् । ददौ सदशधर्माय कश्यपाय त्रयोदश ॥' इति । तथा 'मारीचाः कश्यपाज्जातास्ते दैत्या दक्षकन्ययोः' इति । इयं च सृष्टिर्वैवस्वतमन्वन्तरे । नन्वयं प्राचेतसः पृथुवंशसमुद्भवो दक्षस्तस्य स्रष्टुरेकान्त-

मातलिः—अथ किम् ।

राजा—(उपगम्य [१]) उभाभ्यामपि वासवानुयोज्यो दुष्यन्तः प्रणमति ।

मारीचः—वत्स, चिरं जीव । पृथिवीं पालय ।

अदितिः—वच्छ[१], अप्पडिरहो होहि ।

शकुन्तला—दारअसहिदा[२] वो पादवन्दणं करेमि ।

मारीचः—वत्से,

आखण्डलसमो भर्ता जयन्तप्रतिमः सुतः ।
आशीरन्या न ते योग्या पौलोमीसदृशी भव ॥ २८ ॥

अदितिः—जादे[३], भत्तुणो अभिमदा होहि । अवस्सं दीहाऊ वच्छओ उहअकुलणन्दणो होदु । उवविसह ।

(सर्वे प्रजापतिमभित उपविशन्ति ।)

मारीचः—(एकैकं निर्दिशन् ।)

दिष्ट्या शकुन्तला साध्वी सदपत्यमिदं भवान् ।
श्रद्धा वित्तं विधिश्चेति त्रितयं तत्समागतम् ॥ २९ ॥

---

१. वत्स, अप्रतिरथो भव ।

२. दारकसहिता वां पादवन्दनं करोमि ।

३. जाते, भर्तुरभिमता भव । अवश्यं दीर्घायुर्वत्स उभयकुलनन्दनो भवतु । उपविशत ।

रत्वं कथमिति चेदुच्यते—'स एव दक्षस्तत्रत्यः' इत्यदोषः । तथा च विष्णुपुराणम्—'दशभ्यस्तु प्रचेतोभ्यो मारिषायां प्रजापतिः । जज्ञे दक्षो महाभागो यः पूर्वं ब्रह्मणोऽभवत्' इति । अप्रतिरथो भव । दारकसहिता बालकयुता वो युष्माकं पादवन्दनं करोमि । **आखण्डलेति** । ते तव भर्ताखण्डलस्य सम इन्द्रतुल्यः । सुतो जयन्तप्रतिम इन्द्रपुत्रतुल्यः । अतः कारणात्ते तवान्याशीर्योग्या न । तृतीयचरणार्थे पूर्वार्धं हेतुत्वेन योज्यम् । पौलोम्याः शच्याः सदृशी भवेतीयमेव युष्काशीरित्यर्थः । काव्यलिङ्गोपमे । अनुप्रासश्च । जाते, भर्तुरभिमता भव । अवश्यं दीर्घायुर्वत्स उभयकुलनन्दनो भवतु । उपविशत । **दिष्ट्येति** । साध्वी शकुन्तला । इदं सदपत्यम् । भवानित्यर्थान्तरसंक्रमितवाच्यम् । तेन तत्तद्गुणगरिष्ठो

राजा—भगवन्, प्रागभिप्रेतसिद्धिः । पश्चाद्दर्शनम् । अतोऽपूर्वः खलु वोऽनुग्रहः । कुतः ।

उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं
घनोदयः प्राक्तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रम-
स्तव प्रसादस्य पुरस्तु संपदः ॥ ३० ॥

मातलिः—एवं विधातारः प्रसीदन्ति ।

राजा—भगवन्, इमामाज्ञाकरीं वो गान्धर्वेण विवाहविधिनोपयम्य कस्यचित्कालस्य बन्धुभिरानीतां स्मृतिशैथिल्यात्प्रत्यादिशन्नपराद्धोऽस्मि तत्रभवतो युष्मत्सगोत्रस्य कण्वस्य । पश्चादङ्गुलीयकदर्शनादूढपूर्वां तद्दुहितरमवगतोऽहम् । तच्चित्रमिव मे प्रतिभाति ।

भवानित्यनेन विशेषणप्रक्रमभङ्गः परिहृतः । श्रद्धा वित्तं विधिश्चेति त्रितयं समागतं तद्दिष्ट्येति संबन्धः । निदर्शना । श्रद्धादिभिरौपम्यस्य कल्पितत्वात् । 'त्रितयं वः समागतम्' इति पाठ एकैकं निर्दिशन्निति योजना । तेनाभिरूपसमागमात्समालंकारः । त्रितयपदेन समागमं प्रति प्रत्येकं कर्तृत्वं बोधयता स्त्रीबालावित्यनयोरवज्ञा न कार्येति भावः । 'देवानामपि ये देवा महात्मानो महर्षयः । भगवन्निति ते वाच्या यास्तेषां योषितस्तथा ॥' इति भरतोक्तेर्भगवन्निति संबुद्धिः। **उदेतीति** । कुसुमं पूर्वमुदेति ततः फलमुदेतीत्येव । घनोदयो मेघोद्गमः प्रागुदेतीत्येव । तदनन्तरं पयो जलमुदेतीत्येव । आदिक्रियादीपकम् । निमित्तनैमित्तिकयोः कार्यकारणयोरयं पूर्वोक्तः क्रमः । प्राकरणिकत्वेन प्राकरणिकार्थापातान्मालार्थापत्तिः । व्यतिरेकमाह—तव प्रसादस्य पुरः पूर्वं संपद इति कार्यकारणविपर्ययादतिशयोक्तिः । मम शकुन्तलापुत्रलाभ इति प्रस्तुतस्य विशेषस्य गम्यत्वे संपद इत्यप्रस्तुतप्रशंसा । निमिनैमीति निमित्तनैमित्तीति छेकवृत्त्यनुप्रासौ । वंशस्थं वृत्तम् । अनेन मधुरं नाम भूषणमुपक्षिप्तम् । तल्लक्षणं तु—'यत्प्रत्ययेन मनसा पूज्यपूजयितुर्वचः । स्मृतिप्रकाशनं यत्तत्स्मृतं मधुरभाषणम् ॥' इति । विधातारः स्रष्टारः । व आज्ञाकरीमित्यनेन विनयोक्तिः । उपयम्य विवाह्य । स्मृतिशैथिल्यात्र तत्वतः स्मृतेरभावः । स्थायिन्या रतेरविच्छेदात्प्रत्यादिशन्निराकुर्वन् । तत्र-

यथा गजो नेति समक्षरूपे
तस्मिन्नपक्रामति संशयः स्यात् ।
पदानि दृष्ट्वा तु भवेत्प्रतीति-
स्तथाविधो मे मनसो विकारः ॥ ३१ ॥

मारीचः—वत्स, अलमात्मापराधशङ्कया । संमोहोऽपि त्वय्यनुपपन्नः । श्रूयताम् ।

राजा—अवहितोऽस्मि ।

मारीचः—यदैवाप्सरस्तीर्थावतरणात्प्रत्यक्षवैक्लव्यां शकुन्तलामादाय मेनका दाक्षायणीमुपगता तदैव ध्यानादवगतोऽस्मि दुर्वाससः शापादियं तपस्विनी सहधर्मचारिणी त्वया प्रत्यादिष्टा नान्यथेति । स चायमङ्गुलीयकदर्शनावसानः ।

राजा—(सोच्छ्वासम् ।) एष वचनीयान्मुक्तोऽस्मि ।

शकुन्तला—(स्वगतम् ।) [1]दिट्ठिआ अकारणपच्चादेसी ण अज्जउत्तो । ण हु सत्तं अत्ताणं सुमरेमि । अहवा पत्तो मए स हि सावो विरहसुण्णहिअआए ण विदिदो । अदो सहीहिं संदिट्ठम्हि भत्तुणो अङ्गुलीअअं दंसइदव्वं त्ति ।

---

१. दिष्ट्याकारणप्रत्यादेशी नार्यपुत्रः । न खलु शप्तमात्मानं स्मरामि । अथवा प्राप्तो मया स हि शापो विरहशून्यहृदयया न विदितः । अतः सखीभ्यां संदिष्टास्मि भर्तुरङ्गुलीयकं दर्शयितव्यमिति ।

भवतः पूज्यस्य । यथेति । समक्षरूपे गजेऽयं गजो न वेति संशयः स्यात् तस्मिन्नपक्रामति गच्छति सति पदानि भूमौ चरणचिह्नानि दृष्ट्वा यथा प्रतीतिर्निश्चयबुद्धिर्भवति गज एवायमिति । तथाविधस्तादृशो मे मनसो विकार आसीत् । निदर्शनानुप्रासश्च । द्वादश्युपजातिरिन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रयोः । अलमिति निषेधे । आत्मनोऽपराधस्तच्छङ्कयालमिति समन्वयः । दाक्षायणीमदितिम् । ध्यानादवगतं ज्ञानं विद्यते यस्मिन्नित्यवगतोऽस्मि ज्ञानवानस्मि । 'मारीचः—वत्स, अलमात्मा-' इत्यादिना 'दर्शनावसानः' इत्यन्तेन निर्णयनामाङ्गमुपक्षिप्तम् । तल्लक्षणं तु—'अनुभूतार्थकथनं निर्णयः समुदाहृतः' इति । वचनीयाल्लोकापवादात् । दिष्ट्या दैवेन । अकारणप्रत्यादेशी नार्यपुत्रः । न खलु शप्तमात्मानं स्म-

मारीचः—वत्से, चरितार्थासि । सहधर्मचारिणं प्रति न त्वया मन्युः कार्यः । पश्य ।

शापादसि प्रतिहता स्मृतिरोधरूक्षे
भर्तर्यपेततमसि प्रभुता तवैव ।
छाया न मूर्छति मलोपहतप्रसादे
शुद्धे तु दर्पणतले सुलभावकाशा ॥ ३२ ॥

राजा—यथाह भगवान् ।

मारीचः—वत्स, कच्चिदभिनन्दितस्त्वया विधिवदस्माभिरनुष्ठितजातकर्मा पुत्र एष शाकुन्तलेयः ।

राजा—भगवन्, अत्र खलु मे वंशप्रतिष्ठा ।

मारीचः—तथा भाविनमेनं चक्रवर्तिनमवगच्छतु भवान् । पश्य ।

रथेनानुद्धातस्तिमितगतिना तीर्णजलधिः
पुरा सप्तद्वीपां जयति वसुधामप्रतिरथः ।

रामि । अहवा अथवा । प्राप्तो मया स हि शापो विरहशून्यहृदयया न विदितः । अतः सखीभ्यां संदिष्टास्मि भर्तुरङ्गुलीयकं दर्शयितव्यमिति । चरितार्था कृतार्थासि । सहधर्मचारिणं प्रति । पश्येति । वाक्यार्थस्य कर्मत्वम् । **शापादिति** । शापात्त्वं प्रतिहतासि तिरस्कृतासि । अर्थाद्भर्त्रेत्यर्थः । शापादित्यनेन तस्य दोषाभाव उक्तः । पूर्वं स्मृतेः स्मरणस्य रोधेन रूक्षे निःस्नेह इव । अत्रापि शापादित्यनुषज्यते । अधुनापेतं दूरीभूतं तमः शापलक्षणं यस्मादेवंभूते भर्तरि तवैव प्रभुता । असंबन्धे संबन्धातिशयोक्तिरियं भर्तृसंबद्धायाः प्रभुतायाः प्रसिद्धत्वात् । अथ च यो भर्ता स प्रभुः, या वनिता सा गुणभूता इति शास्त्रस्थितौ भर्तृत्वं तस्मिन्प्रभुता चास्यामित्यसंगतिश्च । अतिशयोक्त्या सहाङ्गाङ्गिभावः । मलेनागन्तुकेन दोषेणोपहतो दूरीकृतः प्रसादो यस्य तस्मिन्दर्पणतल आदर्शे छाया प्रतिबिम्बं न मूर्छति न प्रसरति । 'छाया सूर्यप्रिया कान्तिः प्रतिबिम्बमनातपः' इत्यमरः । सा छाया शुद्धे निर्मले दर्पणतले सुलभावकाशा । अत्यन्तं व्यक्ता दृश्यत इत्यर्थः । हेतुदृष्टान्तौ । ततताचेति तमतिमेति छेकवृत्त्यनुप्रासौ । वसन्ततिलकं वृत्तम् । **रथेनेति** । न विद्यते प्रतिद्वन्द्वी रथो यस्य सोऽप्रतिरथोऽयम् । अनुद्धातास्खलितातएव स्तिमिता निश्चला गतिर्यस्य तेनेति स्वभावोक्तिः । जले स्खलनासंभवात् । एवंभूतेन तीर्णजलधिस्तीर्णसमुद्रः सप्त कुशक्रौञ्चादीनि द्वीपानि यस्याः सा सप्तद्वीपा तां व-

इहाहं सत्त्वानां प्रसभदमनात्सर्वदमनः
पुनर्यास्यत्याख्यां भरत इति लोकस्य भरणात्॥ ३३ ॥

राजा—भगवता कृतसंस्कारे सर्वमस्मिन्वयमाशास्महे ।

अदितिः—[1]भअवं, इमाए दुहिदुमणोरहसंपत्तीए कण्णो वि दाव सुदवित्थारो करीअदु । दुहिदुवच्छला मेणआ इह एव्व उपचरन्ती चिट्ठदि ।

शकुन्तला—(आत्मगतम् ।) [2]मणोरहो क्खु मे भणिदो भअवदीए ।

मारीचः—तपःप्रभावात्प्रत्यक्षं सर्वमेव तत्रभवतः ।

राजा—अतः खलु मम नातिक्रुद्धो मुनिः ।

मारीचः—तथाप्यसौ प्रियमस्माभिः प्रष्टव्यः । कः कोऽत्र भोः ।

(प्रविश्य ।)

शिष्यः—भगवन्, अयमस्मि ।

---

१. भगवन्, अनया दुहितृमनोरथसंपत्त्या कण्वोऽपि तावच्छ्रुतविस्तारः क्रियताम् । दुहितृवत्सला मेनकेहैवोपचरन्ती तिष्ठति ।
२. मनोरथः खलु मे भणितो भगवत्या ।

सुधां पुरा जयति जेष्यति । 'यावत्पुरानिपातयोर्लट्' । अत्र भाविकालंकारः । 'प्रत्यक्षा इव यत्रार्थाः क्रियन्ते भूतभाविनः । तद्भाविकम्' इति तल्लक्षणात् । अतएव जेष्यतीति वक्तव्ये पुरायोगे लडित्यवधेयम् । इहाश्रमे सत्त्वानां प्राणिनां प्रसभं हठेन दमनात्सर्वदमन इत्याख्यामभिधां यातः । पुनर्लोकस्य जनस्य भुवनस्य वा भरणाद्रक्षणात्पोषणाद्वा भरत इत्याख्यां यास्यति । 'लोकस्तु भुवने जने' इत्यमरः । छेकवृत्त्यनुप्रासौ । काव्यलिङ्गं च । शिखरिणी वृत्तम् । 'मारीचः—वत्से, चरितार्थासि' इत्यादिना 'आशास्महे' इत्यन्तेन प्रसादलक्षणमङ्गमुपक्षिप्तम् । तल्लक्षणं तु—'शुश्रूषाद्युपसंपन्ना प्रसादस्तु प्रसन्नता' इति । भगवन्, अनया दुहितृमनोरथसंपत्त्या कण्वोऽपि तावच्छ्रुतविस्तारः क्रियताम् । दुहितृवत्सला मेनकेहैवोपचरन्ती समीपचारिणी तिष्ठति । मनोरथः खलु मे भणितो भगवत्या । अत्र कृतिर्नामाङ्गमुपक्षिप्तम् । तल्लक्षणम्—'लब्धस्यार्थस्य शमनं

मारीचः—गालव, इदानीमेव विहायसा गत्वा मम वचनात्तत्रभवते कण्वाय प्रियमावेदय यथा पुत्रवती शकुन्तला तच्छापनिवृत्तौ स्मृतिमता दुष्यन्तेन प्रतिगृहीतेति ।

शिष्यः—यदाज्ञापयति भगवान् । (इति निष्क्रान्तः ।)

मारीचः—वत्स, त्वमपि स्वापत्यदारसहितः सख्युराखण्डलस्य रथमारुह्य ते राजधानीं प्रतिष्ठस्व ।

राजा—यदाज्ञापयति भगवान् ।

मारीचः—वत्स, किं ते भूयः प्रियमुपकरोमि ।

राजा—अतः परमपि प्रियमस्ति । यदिह भगवान्प्रियं कर्तुमिच्छति तर्हीदमस्तु भरतवाक्यम् ।

प्रवर्ततां प्रकृतिहिताय पार्थिवः
सरस्वती श्रुतमहतां महीयसाम् ।
ममापि च क्षपयतु नीललोहितः
पुनर्भवं परिगतशक्तिरात्मभूः ॥ ३४ ॥

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

सप्तमोऽङ्कः ।

समाप्तमिदमभिज्ञानशाकुन्तलं नाम नाटकम् ॥

कृतिरित्यभिधीयते' इति । 'किं ते भूयः प्रियमुपकरोमि' इत्यनेन काव्यसंहारलक्षणमङ्गमुपक्षिप्तम् । तल्लक्षणं तु—'वरप्रदानसंप्राप्तिः काव्यसंहारः' इति । भरतवाक्यं नटवाक्यम् । नाटकाभिनयसमाप्तौ सामाजिकेभ्यो नटेनाशीर्दीयत इत्यर्थः । प्रस्तावनानन्तरं नटवाक्याभावादत्र भरतवाक्यमित्युक्तिः । **प्रवर्ततामिति** । प्रकृतिहिताय पौरश्रेणिहिताय पार्थिवः प्रवर्तताम् । श्रुतेन शास्त्रश्रवणेन महतां गरिष्ठानां महीयसामुत्कृष्टानामुत्कृष्टशक्तिमतां कवीनाम् । विशेषणेनव विशेष्यप्रतिपत्तेर्न विशेष्योपादानम् । सरस्वती प्रवर्ततामित्यनुषज्यते । आदिक्रियादीपकम् । नीललोहितो महादेवो मम पुनर्भवं जन्मान्तरं क्षपयतु नाशयतु । कीदृङ् नीललोहितः । आत्मना भवतीत्यात्मभूः । परितो गता व्याप्ता श-

क्तिः सामर्थ्यमस्त्येत्यनेन तत्तच्छक्तित्वं व्यज्यते । क्रियासमुच्चयः तमस्तामेति महस्महीति छेकवृत्त्यनुप्रासौ । रुचिरा वृत्तम् । तल्लक्षणं तु—'चतुर्ग्रहैरिह रुचिरा जभौ सजौ गः' इति । अनेन प्रशस्तिनामकमङ्गमुपक्षिप्तम् । तल्लक्षणमादिभरते—'देवद्विजनृपादीनां प्रशस्तिः स्यात्प्रशंसनम्' इति ॥

इति श्रीमदभिज्ञानशाकुन्तलटीकायामर्थद्योतनिकायां सप्तमोऽङ्कः समाप्तः ॥

